

СОФІЯ ПАРФАНОВИЧ

ПОПІД КИЧЕРАМИ
ТА
НАД ПОТОКОМ

Повість
(Хроніка з родинного життя)

1974

SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

Ukrainian Literary Library

Volume 14

Sophie Parfanowycz

A MAN AND A MOUNTAIN

(From a Family Chronicle)

A Novel

Library of Congress Card Number 74-22651

New York, 1974

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА

Українська Літературна Бібліотека

Том 14

С о ф і я П а р ф а н о в и ч

**ПОПІД КИЧЕРАМИ
ТА
НАД ПОТОКОМ**

(З родинної хроніки)

Повість

Н ю Й о р к , 1974

В С І П Р А В А   З А С Т Е Р Е Ж Е Н І

Редактор
проф. д-р Василь Лев

проф. д-р Микола Чировський
науковий секретар

Число Конгресової бібліотеки 74-22651

Publisher Petro Yamniak, 9 Lincoln Pl., Clifton, N.J. 07011, USA

З М І С Т

Передмова	7
Замість вступу: На село	11
I. В дорозі	13
II. Дімок на Кичері	17
III. В місті	24
IV. Самотою	27
V. Стежками через Кичеру	29
VI. Договір	33
VII. Гомін майстерського приладдя	39
VIII. Весна в лісі	42
IX. Стефа і квіти	49
X. Стефа	51
XI. На полі	53
XII. Неділя	56
XIII. Новий мешканець	61
XIV. Бідна собачка	63
XV. Непереможна сила	65
XVI. Прибуток	67
XVII. Свинка Хрунько	69
XVIII. Боська – Міміна дочка	70
XIX. Боя любить лови і тепло ліжка	74
XX. Розбишачка	79
XXI. На проході	84
XXII. Дві матері	88
XXIII. Перші кроки	93
XXIV. З наплечником	97

XXV.	Влітку	100
XXVI.	Гості й діти	104
XXVII.	По сезони	107
XXVIII.	Купують корову	109
XXIX.	Ярмарок у Літовишах	111
XXX.	Бинька – Панів звір	117
XXXI.	Паньковичі	125
XXXII.	„Було би файно”	129
XXXIII.	Нова криниця	131
XXXIV.	Стефине вінчання. Влодків плян	136
XXXV.	Сад Старого Пана	142
XXXVI.	Нове господарство	146
XXXVII.	На тартак	150
XXXVIII.	Газдівські справи	154
XXXIX.	Зима йде	157
XL.	Під зимовою покривою. Різдво	161
XLI.	Земля втікає	166
XLII.	У Поточині	168
XLIII.	За мостом	173
XLIV.	Жінка ближнього	176
XLV.	Ой, пішла про мене слава – поговір	181
XLVI.	Проти закону	185
XLVII.	Поворот додому	188
XLVIII.	Нема ради	193
XLIX.	Хто винен	198
L.	В почутті кривди	201
LI.	„Як цигани”	203
LII.	„Збудуй хату з лободи”	208
LIII.	Розлучили	211
LIV.	В останню дорогу	214
LV.	Осиротіла Кичера	217
LVI.	Котяча школа	221
LVII.	В обороні дитини	225
	Замість закінчення	229

П Е Р Е Д М О В А

Повість „Попід Кичерами та над потоком”, це чергова книжка літературних творів покійної Софії Парфанович, лікарки і письменниці, "залюбленої" в Бойківщині з її бойківським плем'ям, торами і зворами, природою – фавною та фльорою. Лікарка – гуманіст ціле своє життя присвятила праці над покращанням здорового стану людей і збереженням людського роду. Вона прив'язана до рідного ґрунту і до людей, головно своєї родини. Та не тільки своє лікарське знання і практику віддала службі своєму народові, вона служила працею в жіночих організаціях, гуманітарних інституціях, а також пером на громадському й літературному полі. Її статті на лікарські й гігієнічні теми, її оповідання, повісті, есеї, описи мандрівок та репортажі розсіпані по різних журналах у рідному краю між двома війнами та емігрантських у вільному світі. Її перу належать теж збірні і повістеві твори в книжкових виданнях.

Улюбленою тематикою нашої Письменниці є краса природи, спеціально гір, її мешканців, далі життя тварин. Хто з мешканців наших рівнин чи міст перший раз побачив якусь частину наших Карпат, вона припала йому до серця і ціле життя є для нього найкращою. Так було і в нашої Письменниці, яка, будучи молоденькою дівчинкою, завітала в бойківські гори в околицю Розлуча за Старим Самбором, в невисокі карпатські верхи, завдяки своєму батькові, який у Розлучу побудував собі літню хату. Туди заїжджала родина Парфановичів кожного літа. Звідси й любов та прив'язання нашої Письменниці до розлучької Бойківщини, до її невисоких верхів, званих Кичерами, а в термінології Парфановичів „Панами”. Згодом їздила

Письменниця і в гуцульські гори. Та Бойківщина залишилася для неї найкращою, рідною.

Бойківщині присвятила Софія Парфанович збірку оповідань „Загоріла полонина” /Авгсбург, 1948/. Це немов продовження таких творів інших наших письменників, як Микола Устияновича /„Месть верховиния” і „Страстний четвер”/, Івана Франка /„Захар Беркут”/, Юрія Кміта /„В затінку й на сонці”/. Та наша Письменниця має інший підхід до бойківської проблематики. Перша світова війна й життя під польською займанщиною змінили характер нашого села, навіть таких консервативних бойків. Ще більше позначилося це під час другої світової війни. До такого змісту тематики Авторка повертається і в оповіданнях, друкованих також і в різних журналах.

І ось, немов останній салют Бойківщині, присвятила Софія Парфанович повість „Попід Кичерами та над потоком”, зрадаговану мною з її посмертної спадщини. Подія повісти, складеної з 57 розділів із окремими заголовками, складається з двох основних мотивів: 1. „Звірі Старого Пана” та 2. „Бойки”. Обидві частини тісно пов'язуються з собою, акція її зв'язана з Старим Паном, так названим Бойками інж. Николайчуком, а в дійсності Батьком Письменниці, який, перейшовши на емеритуру, осів на стало в дімку — оселі на одній із Кичер. Сама Авторка в залишених паперах розказує так:

„Як це сталося, що Старий Пан побудував свою хатину в Розлучі, можна б розповісти коротко, але коли докладно, треба засягнути в давнину, в часи, коли він почав свою урядничу службу як залізничний інженер ще далеко до першої світової війни. Вже тоді треба було йому, як українцеві, спротивлятися польонізаційній акції державних урядовців поляків під Австрією. Ціле життя треба було з нею боркатися. Шефи відділів, директор і його заступники, рівнорядні службовці, персонал різних ступнів — усе це були переважно по-

ляки. Урядова мова, на папері була німецька, а поточна на ділі була польська. І політика така сама. Українців приймали на працю в дуже обмеженому числі і вони звичайно вислужувалися іншим, рідко коли доходячи до вищого ступеня служби. Все ж він якось дослужився ранги інспектора, золотого ковчига і шаги. Був добрим фахівцем і, згідно з законом, мусіли його авансувати.

Минали роки бюрової праці, поїздки на комісії, праця в терені. Він любив це. Повітря, сонце, живі люди, переважно робітники українці, чи, як тоді казали, русини. З ними мав він завжди найкращий контакт і задоволення, коли комусь міг допомогти влаштуватися або вийти з якогось клопоту. З ними зжився й розумів їх. То ж природною справою була його приналежність до соціал-демократичної партії з її могутнім на ті часи органом „Арбайтерцайтунг“, що виходив у Відні. Моя „Арбайтерка“, як казав інспектор.

Газет не дозволяв палити або вживати до пакування. Лежали цілі річники на стриху й припадали пилом. Говорив дітям, що писатиме історію, коли піде на пенсію. Але все це тепер таке давнє, таке минуле. Часи так основно змінилися і на перший плян прийшло будівництво української держави, а потім уже життя й затишна боротьба за нього під Польщею. „Арбайтерка“ залишилася спогадом молодих років. І залізничний мундур із золотим ковчигом та шага залишилися в шафі як свідки життєвого шляху їхнього власника.

— Як той шлях, що його я будував, пробігло життя... Але шлях ще не кінчився. Він врізувався між гори до... Розлуча."

Життя Старого Пана в „Дімку на Кичері" з його прислугою і родиною та домашніми тваринами, "звірами", тісно сплелось з життям розлуцьких бойків, їх побутом, звичаями та обичаями, глибоко етичними. Старий Пан

зжився з ними, співпрацював із ними, допомагав їм морально й матеріально, немов творив із ними одну рідню. Як людей любив, так і любив своїх тварин.

Життя домашніх і лісових тварин це улюблена тема Софії Парфанович, тема znana в світовій і нашій літературі. Назвати б письменників, як Василь Кархут, Адольф Дигасінський, Антін Чехов, Аксель Мунте, Редіярд Кіплінг, Кервуд і ін. Вона трактує тварин, головно домашні, немов людей, вони „розуміють” людську мову; студіює їх привички, „психіку”, „характер”. А звірі Старого Пана, це його собачка Мімі і її потомство, киця Боя з потомством, також і свинка Хруньок. Наша Письменниця описує їх із захопленням, оточує їх великою любов’ю і повним зрозумінням їх поступків, добрих чи злих. Це все дорогі істоти Старого Пана, що родилися і виростили на його очах. Він любив їх, дбав про них, але ще більше розумів і любив людей з Розлуча. Він став стимулом культурного розвитку села. Тому й Письменниця збудувала тривалий пам’ятник своєму Батькові і тим людям, що зв’язані з Кичерами та й потоком, де теж розігралася родинна трагедія, вислід впливу цивілізації на бойківського молодця, що виломився з-під здорових етичних засад бойківського племені.

Софія Парфанович пише стилем простим, невибагливим, зрозумілим для кожного читача, застосовуючи теж мову місцевої говірки бойків. Цим робить картини й переживання персонажів плястичнішими.

В літературній спадщині нашої Письменниці знаходяться також матеріали до повісти з часів другої світової війни. Вони ждуть на чергове оформлення їх у повісті.

Василь Лев

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

НА СЕЛО

Одного дня Старий Пан приїхав з села до Львова, ввійшов у хату і закашлявся.

— Не буду я сидіти у Львові. Досить я вже промарнував мого життя в місті серед отих проклятих кам'яниць та на міських бруках. Тут і дихати нічим! От кожен раз, як тільки приїду до міста, закашляюся і задихаюся.

— Проте, ви, тату, прожили тут з горою сорок років і ніколи не нарікали.

— Не нарікав. Запрягли до праці, як того вола в ярмо. Що дня завжди о тій самій порі біжи до бюро, а там стирта паперу. Отак зранку аж до пізнього пополудня. Ні голови не підведеш, ні сонця не бачиш. Що вже й казати про повітря. Там його й зовсім нема. Тільки тютюновий чад. Довгі роки він затроював мене, і я не помічав ні весни ні літа, ні трави ні деревини. Та тепер уже з цим кінець. Поїду я собі на село і замешкаю в горах. Там моя хатка чекає мене вже кільканадцять років і там я живу останні роки мого життя. Повітря у горах чудове, сонічко світить цілий день, цвітуть мої дерева, а ліс шумить — співає. Така тиша, такий спокій, тільки пташки й комашки приспівують.

Донька журилася. Всі діти вже вийшли з батьківської хати, тільки вона залишилася в батька. Тепер і він хоче кинути її. Вона ж сама, працюючи в місті, не може їхати з батьком на село. Та це вона, але якже буде жити одна людина на селі самотою.

— Я розумію вашу тугу за горами і природою. Та якже ви будете жити самотою в пустій хаті? Ви стара людина, можете

захворіти, хто буде вами піклуватися? Та й господарства нікому вести, якже ж жити пустельником.

– Треба буде мені якось улаштуватись. В Розлучі я напивав собі старшу жінку, що обійде мене і невелике „господарство”. А щоб мені не було пусто, заберу собі Мімі. –

Почувши своє імення, Мімі вилізла з своєї скриньки під столом і вистригнула Панові на коліна. Тут вертілася, підплигуючи радісно, виляла хвостом і старалася своїм тонким язичком засягнути Пана по лиці.

– Мімі, моя стара собачко! Поїдеш з Паном на село, побігаш собі по травичці, погрієшся на сонечку, погуляєш собі з собаками, – приговорював Старий Пан і гладив своєю поморшеною рукою білу шерсть у жовті латки нечистої крові шпїца Мімі. З радощів Мімі ніжненько скавуліла і терла свій вогкий чорний носик до Панового коліна.

Так і вирішили. Другого дня вранці Мімі сиділа в кошику, біля неї „придане”: кусок м'яса, загорнений в папір, пляшка з молоком і мисочка. Старий Пан взяв на спину наплечник, в якому було трохи білля і харчів, у руку кошик з Мімі і вибрався на залізницю, що мала його відвезти далеко в гори на новосілля.

І. В ДОРОЗІ

Старий Пан сидів у залізничному вагоні. Біля нього, притулившись шільно, сиділа Мімі. Була схвильована. З розкритої пащі повисав язик, Мімі дихала швидко та голосно. Спершу вона дрижала і скавуліла. Перший то раз довелось їй їхати залізницею. Наляканими очима вона дивилася на свого пана і плакала жалко.

– Не бійся, щюця, то нічо страшного, то поїзд, – заспокоював Старий Пан свою товаришку; лягай собі в пана на колінах і дрмай. Приїдемо додому і твоя мука скінчиться.

Старий Пан гладив ніжно й ласкаво свою пестійку й заспокоював її, приговорюючи.

За вікном поїзду бігли – кружляли поля. Їхні смужки бігли далеко, аж на край обр'ю. Була рання весна. На полях орали та сіяли. Чорні скиби світились масно проти ясного провесняного неба. Теплий вітерець пестив озимину. Десь між небом і землею співали жайворонки.

– Бачиш, Мімі, як гарно? Ласкаве сонечко гріє поля й вирощує з них збіжжя. Чого нам сидіти в місті? Он швидко доїдемо до Самбора, а там уже гори й не зчуєшся, як будемо в Розлучі.

Мімі лизнула руку Старого Пана, наче погоджуючись на все, що він постановив. Пан пригорнув її щільніше, прикрив коциком і вона задрімала.

За вікном далі бігли поля. Час від часу виринали села, оці огрядніші, де людям на ситій землі гарно жилося. Білі хатки, покриті гонтами, або бляхою, посеред них баняста церковця. Садки біля хат починали вже цвісти біло та рожево. На овиді синіли вдалині гори.

—... Ціле життя я мріяв про цю хвилину. Працював я тяжко й багато. Виховати й вивести в люди п'ятеро дітей не було легко. А ще спочатку, коли я був малим службовцем і заробляв так мало. Бідна Галя не зазнала добра...

Перед його уявою ставала постать дружини, худої, чорнявої Галі. До пізної ночі вона сиділа біля машини й шила. Не лиш обшивала своїх дітей, але й шила для заробітку, щоб допомогти чоловікові.

— Бідна Галя передчасно зійшла зі світу. Й тепер приходить мені їхати в гори самому та самотою доживати віку. А так я мріяв, будуючи хату, що заживемо в ній колись обое, як діти вийдуть у світ. Тепер тільки собака їде зі мною. Старий Пан гладив Мімі по її малій головці. Вона відкривала свої карі, розумні, малі очі, з вдячністю виляла хвостом і знову западала в дрімоту.

—... Та в місті нема чого сидіти. Без праці нудно, а в Стефи своє життя. Обридло щодня ходити на Високий Замок, чи до парку й нудьгувати. Та й врешті я нате побудував собі дімок, щоб мати де жити на старість. Біда тільки, що самотою...

Вистукуючи колесами, поїзд в'їхав на самбірську станцію. Повз вагону йшли люди, одні всідаючи, інші висідаючи. Старий Пан вихилився крізь вікно, розглядаючи людей. Стільки літ він робив це! Коли був молодий, мав багато товаришів праці й з ними говорив, отак їдучи, зустрівши когонебудь на станції. Потім, як уже став високим службовцем, знали його всі залізничники. Їздив тоді першою клясою, а службовці здоровили його надто принижено, чи то по-німецьки, чи по-польськи, — це ж була Австрія. Потім уже за Польщі, пана інспектора Николайчука перевели на пенсію, у нього пірвались зв'язки й люди стали його забувати. Врешті зникнули службовці українці: їх Польща попереносила, або позвільнювала так, як Николайчука й залізниця сталась польська. „ПКП” — пишалось на кожному вагоні.

Все ж за старою привичкою пан Николайчук виглядав крізь

вікно. Не побачивши нікого знайомого, зідхнув тяжко й знову сів біля Мімі.

— Обоє ми старі пенсіоністи й між людьми теж не маємо чого шукати.

Поїзд котився далі. Дністрова долина ставалась шораз вужчою, входячи між гори. Молодий Дністер скакав собі весело по камінцях, сяючи своєю прозорою, срібною водою. На його зарінках зеленіли лози, першою ніжною зеленню молодесеньких листочків. Біля Бусовиська пан Николайчук з зацікавленням дивився, чи Дністер не вимуляв насипу. Покинував з незадоволенням головою і, як завжди, їдучи біля цього місця, нагадував собі свою суперечку з іншим інженером, під час будови цього залізничного шляху. Він, Николайчук, обстоював, що треба купити ще сусідні поля і покласти шлях оподалік річки. Але інженер Недзельскі – поляк уважав, що це зайве й що порядний насип вистачить, щоб спинити напір води. Річка в цьому місці невелика. Погляд пана Недзельського поділили теж панове з дирекції, і шлях побіг безпосередньо понад річкою. В цьому місці Дністер робив невеличкий закрут, а його коліно врізувалось гостро в насип. Весняні повені часто підмюлювали його, чи вивалили в ньому вибоїни. Приходилось скріплювати насип. Великі брили каміння обтяжували його й спадали до річки. Та проти стихії й вони не завжди встоювались.

—... За Австрії вже була така „польніше віртшафт”, а тепер... – махнув зневажливо рукою.

Дністрова долина дуже швидко звузилася, гори наблизилися. Не були вони високі, оці бойківські Кичери. У Стрілках шлях покинув Дністер і став бігти вузесенько долиною, понад потоком. Бойківські хати з тесаного дерева, покриті соломою, розкинулись обабіч потока, у підніжжя гір. Ще якийсь час їхні смужки жовтих піль вибігали на збіччя горбів і гір. Швидко й вони стали вриватися десь в половині гір, відкіля зачинався ліс. Де-не-де тільки зеленіла низесенька озимина; поля були жовті й по провесняному пусті. На них працювали люди. Біло одягнені чоловіки в бронзових, і чорних сіряках з власної вов-

ни, ходили за плугами, чи боронами, що їх тягнули малі, бойківські коники. Не було тут поспіху: все відбувалось поволі, статочно, потяжко. Споконвічна дія та ще й здружена з повільною вдачею бойка. Коли поїзд наближувався, люди спинювались, коні здержувались і всі дивились довго на поїзд та йому навздогін. А потім далі скрипіли плуги, скакали борони, а жовтий пил стелився поза ними.

– Бідний той нарід, пісна ця земля і неврожайна. Проте я люблю їх. Я завжди тішився, бачучи їх.

Тепер теж радісне зворушення сповнило його душу. Воно відсунуло кудись у глиб його ества попередні думи. Коли поїзд минув Ясеницю, Старий Пан став збиратися. Мімі він знову поклав до кошика разом із її речами. Одягнувши свою нагортку, закинув на плечі наплечник, в одну руку взяв ціпок, а в другу кошик із собачкою і вийшов на коридор, щоб бути ближче дверей. В тому часі поїзд біг вздовж гостинця і вже в'їхав в долишню частину Розлуча. Тут розкинулись віллі, білів при дорозі великий мурований будинок лещетарського захисту, далі швабські й жидівські огрядні доми. Обабіч підносилися гори, покриті лісом. Гостинець біг далі поміж ними й зникав на закруті, що через нього проскакував високий, мурований залізничий віадукт. Він замикав оцю прегарну писанку, проскакуючи понад потоком і гостинцем. Рейки віддалились на хвилю від дороги й шлях скрутив за Кичеру. Ліс ще спочатку заслонював вид Старому Панові. Та швидко, вихиливши голову з вікна, він побачив корони модеревів, що росли вздовж паркану його городу. Потім виринув з червоної дахівки дах, а далі бронзово розмальовані дерев'яні стіни дімка. Старий Пан усміхнувся з радісним привітом.

– Ми вдома Мімі – сказав до собачки.

Потяг спинився і наші подорожні зійшли. Зараз же оцей невеличкий поїздок рушив і, сапаючи тяжко, подався довкруги Кичери, щоб вибігти на оцей кам'яний віадукт. Тут терен значно підкосився і поїзд їхав поволі.

II. ДІМОК НА КИЧЕРІ

Старий Пан відчинив фіртку й увійшов на мале подвір'я. Зараз же випустив Мімі з кошика на землю. Сам станув, оперся об паркан і хвилину відпочивав.

— Постарівся я. Засапався, серце мабуть своє відпрацювало; та нічого. Тут у своїй хаті, на своєму господарстві, відпочину. Хоч...

Старий Пан не дуже вірив у свій відпочинок. До цих пір дім стояв порожній, ніхто в ньому не жив, і тепер треба буде вложити багато праці, щоб його приспособити для вживання. Он паркан у багатьох місцях розпадається: кілки поїдгнивали. Хата вимагала теж праці і вкладів. А що вже криниця, шопи, сад...

— Але принаймні не нудьгуватиму. За роботою швидше йде час, а працювати на своєму не те, що десь там у бюрі.

Старий Пан ішов вузьенькою стежечкою під гору. Його дімок стояв на горбику, що його люди називали Кичера. До половини Кичери тягнулись смужки газдівських полів. Потім зачинався паркан Николайчукового обійстя, побудованого на чотирьох смужках полів, закуплених від газдів. Повище паркану було знову кілька смужок жовтої землі, а за ними починався ліс. Невеликий, смерековий і сосновий лісок, що маїв вершок Кичери. Праворуч і ліворуч Николайчукового обійстя, узбіччя Кичери спадало лагідно до невеличкої улоговини, покритої мочаром. Він тягнувся, почавши від лісу до стіп Кичери, куди пробігав залізничний насип, що на ньому стояла залізнична станційка. Від станційки до хати Старого Пана було п'ять хвилин ходу.

Обабіч стежечки зеленіла радісно трава, а на ній росло декілька садових деревець. Старий Пан пройшов біля помпи, і дістався на площину подвір'я. Воно було на насипі, що вирівню-

вав рівець горба. На ньому стояв дімок Старого Пана, звернений вікнами вузької стіни до сходу й заходу, а широкими стінами до полудня і півночі. На східній стіні було по два вікна внизу й одне понад ними в мансарді. До півдня і півночі було теж по одному вікну, але між ними була широка осклена веранда й ганок під дашком від півночі. В цілому хата мала шість кімнат, чотири внизу й дві на горі, кухню, сіни й два стрихи. Така була хата, що до неї ввійшов Старий Пан, відчинивши двері від ганку довгим, трохи прижарвілим ключем. Ввійшовши до кухні, Старий Пан скинув наплечник, поклав Мімін кошик та, вийнявши в'язку ключів, відчинив двері від кімнати, що лежала до північного сходу.

– Тут житимемо, Мімі, в цій кімнаті.

В'язка ключів загомонила, лягаючи на довгий, дерев'яний стіл. Біля нього було кілька бронзових стільців, під стіною залізне ліжко, біля нього шафка. В куті стояла велика, бронзова шафа.

– Ну, в цій кімнаті маємо все, що нам потрібне. Пан має своє ліжко, постіль є в шафі, там є теж трохи хатнього посуду. Мімі житиме в своєму кошику, ми його тут покладемо, коло панового ліжка. Буде нам зовсім добре разом.

Невідомо, чи Мімі думала так само. Хата була пуста; повітря в ній не змінюване та змішане з запахом мишей. Підлога тріщала під пановими ногами, в кутках висіло павутиння.

– То нічого. Відчинимо вікна і впустимо чудового повітря. Сонечко нагріє нам кімнату, вітрець продує і буде гарно. Я-кось заживемо.

Старий Пан повідчиняв усі кімнати та вікна в них, а сам вийшов до шпичини, щоб внести трохи дров. Було там трохи ріщя та полін. Старий Пан порубав ріща і склавши в кошик, заніс його в хату.

– Так, хай тут лежить. Ми підемо до городу й подивимось, що там діється. В міжчасі хата вивітриться, а тоді запалимо й зваримо вечерю.

Клюмба перед хатою лежала запусіла та поросла буря-

ном. Правда, були там зимотривалі квіти теж, та з них тільки нарцизи ледве виставили свої головки з-під сухого бадилля. Жовті мали навіть уже пуп'янки.

Старий Пан обійшов кюмбу й вирішив, що й тут треба буде вложити багато праці. Потім зійшов з тераси до саду. Було там двадцять сім деревець, посаджених пониже тераси, довкола дому. Не були вони молоді. Їх посадив Старий Пан того ж року, коли побудував хату. Було їм отже з горою тридцять літ. Та в гострому гірському кліматі вони держались не високі й не дуже кріслаті. Деякі з них, як от угорська сливка, загалом не зносили цього клімату, хоча їх посаджено з південної сторони й від морозних північних вітрів їх захищав дім. Щороку навесні й восени Старий Пан обходив їх дбайливо. Він приїздив тоді зі Львова на кілька тижнів, обкопував, гноїв, білив, протинав і оприскував свої дерева. Також і хата давала йому роботу в таку пору. На весні він білив її і направляв, де цього треба було, а в осені забезпечував вікна й двері на зиму й приготавляв дрова, щоб було чим запалити, як хтось взимку чи ранньою весною приїде на кілька днів.

Тепер Старий Пан ходив від деревця до деревця, оглядав кожне з них. До не одного з них говорив. На них ледве пропукалися бруньки; в горах весна на кілька тижнів пізніше, як на долах. На деяких був рак, чи теж місце, що з нього Старий Пан витяв рака і замастив городничою мастю. Майже всіх вихолітали міцні, гірські вітри, що з окремою силою віяли на Кичері. Кожне мало, щоправда, міцний пальок та було добре до нього прив'язане, але й він не остоявся проти зимової негоди.

— Є багато роботи в саді: треба почистити, побілити, обкопати й свіжо потичити. Сам не дам ради, треба буде когось найняти. Може Пахона, або Ілька, а може й обох їх. Щороку роблять зі мною в саді, то вже знають як.

Старий Пан ходив по саду, покручував свого сивіючого вуса й помахував своїм невідступним ціпком.

Треба сказати, що носив ціпок тільки з привички, не під-

піраючись ним. Та й не потребував ніякої помочі. При своїх шістдесятдвох роках і невисокому рості, він був широкоплечий, завжди здоровий, і тримався просто. Голова його вправді була на тімені лиса, але боки пообростало русяве сивіюче волосся. Такий же був у нього й вус, що його Старий Пан дбайливо доглядав. Його яснобронзові очі дивились уважно, спокійно і з повним зацікавленням життям. На обличчі мав легкі рум'янці, ніс рівний та гарний. Так, Старий Пан був ціле своє життя красунем і мав успіхи у жінок. Ще й тепер його гарні уста мило усміхались під вусом. Проте в селі ніхто не називав його інакше, як Старий Пан.

Мімі йшла крок у крок за паном. Її малий, чорний ніс доторкав його ноги, голову легко похилила, хвіст опустила. Час від часу скавувала легко й як тільки пан пристанув, вона ставала на дві лапки й дряпала його по носі, з проханням взяти її на руки. Мімі, містова собачка не привикла до великих прогулянок, а день і справді був для неї тяжкий і повний вражень. Старий Пан часто повертався до неї і заспокоював її:

— Зараз обійдемо сад, подивимось, що роблять ренкльоди й ренети, ті що ростуть за хатою, потім підемо до райської яблочки, а потім до хати. Мусиш привикнути ходити. Бачиш, яка гарна травичка й як приємно по ній ходити.

Та Мімі не виказувала, ані захоплення, ані зацікавлення. Її єдина мрія була дістатися на руки й притулитися до свого пана.

В західній частині саду було найбільше дерев, бо там кусок города був довший, поки досягнув паркану, чи як казали шкарпи. Всі ці збіччя називали шкарпами. Оця від заходу спадала доволі стрімко, як казали, в дебру — селяни казали по-бойківському дибирь. На тому куску росли антонівки та штетини. Обійшовши їх, Старий Пан знову знайшовся на терасі вже тепер з другого боку хати, біля шіпки й вихідника. Поміст перед ними спорохнявів. Старий Пан покрутив головою: всюди стільки роботи, стільки направок!

Неоподалік шіпки були невеликі східці, що вели на горіш-

ню частину городу. Знову по горішній шкарпі. Вона була на середині вища й там в ній була пивниця, та в напрямі на схід до стежки й на захід до дебри, вона спадала, зрівнюючись вкінці з бічною частиною городу.

– Східці всі теж треба направляти, а може й нові дати. Дошки спорохнявіли, поруччя відпадає.

В горішній частині городу був тільки один ряд деревець. З них біля криниці рання яблінка, малинівка й на східній шкарпі райська ябліночка – були улюбленими деревами Старого Пана. Зокрема райська ябліночка, що кожного року вкривалась прекрасним, червоно-рожевим квітом і виглядала, як велика китиця. Була любимкою всіх, хоч її дрібні, терпкі, темночервоні яблущка приносили мало пожитку. З них робили мармеляду, кілька слоївків смажили та приготувляли на компот. Тепер райська ябліночка якраз була вкрита рожевими пуп'яночками. Старий Пан погладив її кору й, усміхаючись, говорив:

– Но, як ти перезимувала маленька? Не дуже докучав тобі той лайдак, північний вітер? Збираєшся цвисти? Цвити, цвити! Пан уже більше від тебе не поїде, вже разом будемо, чи то на весні, чи в літі, чи навіть у зимі. Тепер уже я тебе краще догляну, як досі й не дам тим злодіям хрущам шкодити тобі.

Поговоривши собі так з деревцятами, Старий Пан зійшов трьома східцями по східній шкарпі знову на східну частину подвір'я, і спинився біля криниці. Рушив декілька раз помпою, та вода не показувалася.

– Той злодій монтер в злім місці зробив криницю, або треба було бити її ще глибше. Води таки нема. Без води нема що тут робити. Треба буде щось думати: або поглибити цю криницю, або вертїти нову, – покинув помпувати. Заржавіла помпа постогнала хрипко й повисла безсильно. Господар тільки махнув рукою і пішов до лавочки, що стояла під східною стороною хати. Там і сів, відпочиваючи. Зараз же Мімі стала проситися до нього на коліна. Тож узяв її злегка за передні ноги, підніс і поклав у себе на коліна. Полизала декілька раз його руку, покрутила з задоволенням хвостом і зараз же, зідхнувши, зполегшею, задрімала.

Старий Пан дивився із своєї лавочки на великий і широкий краєвид. А з Кичери стелився широкий, радісний вид на верхи, що лежали наче старі товстючі чоловіки, побравшись за руки, ще й розкинувши ноги. Діти Старого Пана називали це гірське пасмо „Пани” . А ці „пани” : Мадарашів, Суха Ростічка, Манчіл, де багно й дитько повисився, Вапнярка, де колись живуча-цілюща вода била; Лешковець, де Дніпрове джерело за горою б’ється, з землі вискакує; Стасів Вершок відкіля через скла, що їх інженери носять, як поміри роблять; Самбір видно, Гришовець, Теркалівський... і як вони там усі зуться. Ніхто з дітей Старого Пана не вмів вичислити без помилки назв „Панів” . То назви бракувало, то назва не відповідала горі. Шойно згодом, коли підріс Василько, один із внуків, і вже заздалегідь показував інженерські здібності й рисував мапи – шойно Василько вмів безпомилково вичислити „Панів” . І, очевидно селяни, що мали на вершках свої поля обсіяні вівсом, що за одне зерня засіяне пізньою весною, як уже з Панів шез сніг, видавав два-три зернятка, знали як зуться вершки.

У стіп „Панів” тягнулися дальше поля. Де-не-де тільки зрідка зеленіла озимина. Її тут сіяли дуже мало. Жовті скиби, де-не-де торішня стерня, часом смужка якоїсь травиці. Бігли оці стайки з заходу на схід, ген аж з-під Лімлянської Магури, що ледве синіла на заході, проскакували малими потічками – млаками, що протікали між ногами „Панів” , або між першим, та другим і бігли аж ген до волосянського тунелю. Відтам від сходу вдалі синіли гори, що вже в долині Стрия; що вже біля Явори й Турки. На них чорніли ліси, проріджені лисинами зрубів. Вони вибігали в північне пасмо покрите лісом, що знову верталось аж до Магури. Так, цей краєвид був наче велика писанка. Поперек цієї писанки бігли села, розкинені вздовж потічків, що впливали з Панів. Середину писанки займала Кізявиця з Черленим і Коханівцями та дві Кичери: оця, що на ній Старий Пан побудував дімок, і друга, що її називали циганська. Між Кізявицею і Кичерою та між двома Кичерами пробігав залізничий шлях, обіймаючи півколесом Николайчукову Кичеру, – так її

згодом стали звати люди. У стіп її була залізнична зупинка, а трохи ліворуч від неї село, Розлуч. Воно бігло здовж потока, що випливав під Лешківцем, і мало в тій частині вигляд букви У: між оба рамена букви втискалася гора Стасів Вершок, а хати тулилися до неї східним і західним боком. Це називали горішнім кінцем. Посередині стояла церква, така в бойківському стилі, що її склепіння не становлять бані, тільки чотири стінні піраміди. Трохи пониже церкви білів костел, що своєю невеличкою, але гострою вежечкою відрізнявся від лагідних, круглих ліній гір, села, потоків і церкви.

Між обома Кичерами був малий віадукт – малий, кам'яний, залізничний міст, що перекидав залізничий шлях понад селом і потоком, на те, щоб за яких сто метрів він знову перекинувся на великий віадукт, що його видно вже здалеку, доїздячи залізницею до Розлуча. Село й малий віадукт належав до полудневої писанки. Великий міст, гостинець і літнице, його теж називали містом, лежали поза Кичерами в північній частині писанки.

Мальована – мережана ця писанка. Не диво, що Старий Пан уподобав собі її і тут поклав свою хату. Не диво, що інші люди з міст набудували тут своїх домів. Два вищі гірські пасма від півночі й полудня та ще й покриті лісом, як і залісені Кичери, захищали від надмірних вітрів і сповнювали чистеньке повітря запахом живиці й шумом смерек. Гарне місце вибрав собі Старий Пан для свого дімка, що в нім зажив на старість.

ІІІ. В МІСТІ

Як тільки блиснула весна, стаяв сніг і трохи підсохло, в Розлучі знову загомоніло приладдя. Найбільше діялося в таку пору за Кичерою, в місті. Он поза річкою, під лісом, заклали підвалини й стали звозити дерево. Це в тому місці, де від гостинця відділюється доріжка та через невеликий місток перекидається понад річкою і веде в ліс. Під тим лісом будується якийсь службовець зі Львова, поляк. Зараз же біля нього закупив поле знову пан і обгородив його кілками. Одне за одним переходить поле з рук газдів до тих панів. Та це оці невжитки під лісом, що їх газди й не управляють.

Але в самій середині літництва є щось, що ніколи не росте. Це великий будинок мурований, справжня чотириповерхова кам'яниця, з високими кімнатами, бетоновими склепіннями й ганками. Зараз же після першої світової війни, почав граф будувати великий, справді панський готель, з балевою залєю, рестораном, п'ятдесятчотирма кімнатами, із справжнім панським комфортом. Будинок вивели під дах, замість даху, покрили дошками й на цьому скінчили. Здавалось би, що треба тільки покрити дахом, виправити й викінчити. Проте так нагло, як граф поклав цей будинок, так нагло й покинув. Так і стоять мури роками й десятиліттями й ніхто ними ніколи не цікавиться. Виглядають, як чиясь думка не додумана до кінця. Тільки Старий Пан, ідучи часом побіч цієї, як казав гаргари, ставав, покручував вуса та негодував, мовляв: споганив граф такий гарний вид і таке гарне місце. Та, врешті люди привикли, що дім стоїть мертвий і ніхто ним не турбується.

Життя йде невгомно вперед. Оце понижче великого мосту будують двоповерховий, дерев'яний будинок, з ганочками, вежечками й великою залєю внизу. Це якийсь реставратор із

Львова. Але в тісній долині потока при гостинці, місця мало, а ліси по Кичерах громадські, тому тут не може виростати живець. Мусить рости здовж гостинця вгору, в напрямі до Явори, бо вниз в напрямі до Ясениці, зараз же кінчатся ліси, а гостинець біжить поміж нецікавими лисими горбками. Отож зараз же за мостом хтось закладає підвалини в дуже дивному місці: на зарінку потока, в його вузькому руслі, під стрімким боком Циганської Кичери. Люди дивуються панському розумові, бо тут тільки тому зарінок потока трошки ширший, що рік річно потік виливає і якраз в цьому місці робить коліно й вимулює беріг Кичери. Але мабуть той, що буде, не багато собі робить з сільського потока й його бурхливих забаганок. Постоявши тут та подивувавшись, прохожий іде далі гостинцем на південний схід — це напрям на Явору. Ліворуч під лісом бронзовий будинок Андрія Рівняка, все ще не викінчений. Цього літа Андрій викінчив знову одну кімнату внизу так, що має вже цілу долину готову. Та дім сам не великий. Посередині сіни, а з них по цьому боці кімната й кухня, а по іншому теж так. То вже на літо Андрій із жінкою перебрався до шіпчини, що там стоїть на подвір'ї, а хату винаймив літникам. За ті гроші потім в осени викінчив другу половину хати. В літі, як Бог дасть діждатися, зможе вже віднаймити цілу хату, а потім братися до горішньої частини. Помаленько й наші ростуть, росте й Руський Пан, Андрій Рівняк.

Правда, правда! Таже пониже моста дім інженера Совацького, теж українця інтелігента. Інженером його називають о цього високого, сухого пана, добре по тридцятці. Та він наук не покінчив і примандрував сюди й живе разом із мамою, в цьому великому будинку, побіч гостинця під лісом. Є в ньому щось із десять кімнат, їх усі інженер на літо винаймає. То вже потім мають з чого жити обоє з мамою. А далі й так ця оселя не росте.

А дальше, вздовж гостинця, оце знову щось, чому дивуються газди. Напроти Руського Пана, праворуч від гостинця була млака — невеличка лука над потоком, що й тут врізується по-

під Кичеру. Оце багатий жид, торговець овочами Малерман зі Львова, купив оцю мלאку за безцін. Восені покопали попереk неї рови й спустили чорну, багонну воду в потік. З весною робота була в повному розгарі. Майстри, що їх Малерман спровадив зі Львова, будують і то не один дім, а чотири зразу. При цих будовах і Андрій Рівняк працює і заробляє. Будинки ростуть швидко, щоб до літа були готові. Певно, багатий купець має гроші.

Оця Малерманівка, як її згодом стали називати, становить останній будинок у Розлучі та в літницьі. Повище неї потік пливе знову серед піль, бо вже покінчилися Кичери й ровінь в тому місці ширша. І знову околиця менше цікава.

В самому місті, там де все ж таки центральне місце займає будинок Берка, та є й інші крамниці, живуть тільки жиди й шваби. І ці й ті колись говорили по-українському. Та тепер жиди між собою говорять по жидівськи, шваби вже по польському, не дивлячись на їхні німецькі прізвища. Вони тепер за Польщі почувають себе поляками, а їхня молодь виховується в шовіністичному дусі й становить авангард польськості на наших землях. На ній у Кичері й Розлучі спирається політика повітової ради, що є в Турці. Очевидно вони – це вже „орлента” і „стшельци” , а на їхньому гарному будинку біля дороги, пишеться напис ТСЛ. Треба сказати, що тут поляки виказали великий організаційний сприт.

Всі ці люди вже навіть не здоров'ять Старого Пана. Тільки старий Льоренц Лен приступить до нього на гостинці й привітається і поговорить з ним по-німецькому. У нього мешкала сім'я Николайчуків, приїхавши перший раз до Розлуча, літ тридцять тому. Від його дому й від приїзду Старого Пана зачалося оце літнице.

На Кичері цієї весни спокійно. Вправді хата вимагає ремонту, та Старий Пан не має грошей: їх усіх проковтнула криниця. Зате в полі тепер більше роботи: його цілого зорано ще в осені. Тепер треба повеснувати.

ІУ. С А М О Т О Ю

Налюбувавшись видом із своєї лавочки, Старий Пан ввійшов у хату. Вже бо вечір западав. Якраз зі станції принесли йому молоко: станційний, його тут називали будником, а такі малі зупинки часом називали будками, мав корову й від нього мешканці Кичери брали молоко. Старий Пан прикучнув біля пічки й розклав вогонь під плитою. Суха чатина зайнялась швидко й запалахкотіла з тріскотом. Запашний дим ще якийсь час звивався клубками в вихолодій грубці й швидко пробив собі дорогу. Старий Пан підкинув полін і, діставши з шафи синю ринку, вилив до неї молоко й поставив варити.

Якось відрадніше стало в хаті. Тепло від плити, запах чатини та молока оживив мертвоту нутра. В міжчасі Старий Пан позачинював вікна, замів свою кімнату й кухню, клав на стіл харчі, що їх привіз зі Львова, та велику, білу філіжанку на молоко. З кошика вийняв Міміну мисочку й налив до неї молока. Сам мав на вечерю хліб із сиром і яйця, що їх зварили ще у Львові, та свіжо спражене молоко. Їв із смаком, найбільше розкошуючись молоком.

— Пий молоко, Мімі, пий! Такого у Львові нема: там вода забілена, позбирана, а тут густе, смачне молочко. Коровка пається на запашний гірській травичці, їсть сіно, що в ньому більше квіток, як трави й молочко дає чудесне. Хлепай, Мімі, хлепай, бачиш, як панові смакує молочко?

Та Мімі не дуже прикладалася до їжі. Вона й загалом була ніжна й до кожної їжі треба було її просити. Так і тепер: їла, як довго пан її припрошував, коли ж кінчив говорити, то й вона перестала їсти. Тому Пан постійно мусів її принукувати.

Повечерявши, Старий Пан вийняв постіль із шафи й заніс її до кухні, щоб нагріти біля печі: за зиму вона намерзла й чу-

ти її було тухлиною. Сам же він взяв відро й дзбан і пішов на станцію по воду. Біда була на Кичері без води!

Швидко потім Старий Пан засипляв. Та Мімі не давала йому спокою. Вона не хотіла спати в кошику й плакала біля його ліжка так довго, поки він не взяв її до себе. В ліжку вона притулилася в його ногах, лизала їх з вдячністю і аж тоді заснула. Нічну тишу хати непокоїв шкрябіт мишок. Час до часу тріщала підлога, щось хрупнуло в стіні, десь щось стукнуло. Голоси пустки полошили сон. Але за вікном шумів ліс, стиха колихаючи струнки стовбурі в нічному вітрі. Місячне сяйво заливало поля і гори й золотило біленький світ бойківський. Старий Пан прокидався в ночі й, станувши біля вікна, захоплювався красою нічного краєвиду в горах. Потім обдумував, як йому далі жити й снував свої пляни, щодо побудови господарства та направок.

Прокинувся він дуже рано, як тільки засвітало. Великий, ясний, весняний день вдирався в вікна та в очі, що в місті привикли до сутінків між кам'яницями. Потім сходило сонце, виринаючи ласкаво з-за Острога, заспівали пташки, й був день. Перший день Старого Пана на Кичері.

* * *

Самотою не можливо жити, хоч яка краса довкруги. Серед неї людина ще більше відчуває своє сирітство. То ж Старий Пан вирішив піти по Ганю. Такий звичай на Бойківщині: хочеш згодити слугу, піди до нього до хати, чи теж там, де він працює, та, обговоривши все, приведи його з собою. Пізнати, що й ти газда й що й він не будь хто, та на нічий ласці.

У. СТЕЖКАМИ ЧЕРЕЗ КИЧЕРУ

– Ходи Мімі, підемо за гору. Там у Берчихи є жінка, по-стараємось її попросити, аби прийшла до нас. Матимемо господиню.

Горішньою фірткою Старий Пан вийшов на стежку, що вела від зупинки на вершок Кичери. Велика частина її пробігала вздовж паркану його господарства. Йдучи, дивився із стежки на паркан, його поперегнвані кілки, покручував вуса та з незадоволенням мотав головою. Потім ішов ще біля чотирьох стайок газдівських піль і знову ставав і щось собі обмірковував. Вони бо були дуже мало урожайні й газди постійно відгрожувались, що їх продадуть. Старий Пан боявся, що повище його дому хтось побудується і матиме сусідів та ще й по дорозі до лісу.

Зараз за тими ставками зачинався ліс, що поростав вершок Кичери. Гірка була невисока, і від станції аж до її вершка, ви легко пройшли за десять, п'ятнадцять хвилин. На вершку була галявинка; на ній під групою смerek стояла лавочка. Це вже громада де-не-де поклала лавочки для вигоди „люфтникам” – так називали мішан, що приїздили на літо. На цій лавочці Старий Пан завжди сідав і, відпочиваючи, дивився на гори й село та й на свій дімок. Бо хоча цей вид бачилось і з його дому, проте з гори він простірніший, ширший.

– Слава Ісугу Христу – поздоровив газда, що вийшов стежечкою з лісу – та вжестьє виїхали?

– Слава навіки, Андрійку, – виїхав, буде з мене того міста, пора мені зажити у власній хаті.

– Ба, та певне. Таже хата стоїть сама та й порожна, ніхто в ні не газдує, а тото не файно – газда сів на лавку та подав руку Старому Панові на привіт, кажучи: „добрий день вам”.

– Чи видите, як той час іде. Таже я все згадую, яксми будували вашу хату. Я ще був парубком, та й ви були молоді, нівроку, то ся всі чудували, якісме хату ставили. Та й ся дивували, що пан си сподобав наші гори та й ще, що ся ставить не по ровені тай при дорозі, як газди, а десь на Кичері. Ба, та ци видите? Не минуло кілька літ, як єнчі пани стали виїздити, ци зі Львова, ци з Перемишля, або Самбора. Та й стали си купувати у газдів по кускови поля, та й там си клали доми. Газди продавали, бо тото звичайно було поле няке, дагди під лісом, на каміню, ци такой у лісі. Газді воно не родило, навіть трава на ньому не росла, хіба тільки всього, що папороть і ялівці. Ледаке, але панам подобалося. Чи видите, як тепер файно й яких віліїв набудували?

Це правда. Коли ви повернулися лицем до північної частини писанки й дивилися з Кичері в долину, бачилося, як вздовж гостинця, попід ліси розвинулись більші й менші доми. Найбільше з них було в стилу дерев'яних, літніх віль, що мали в собі щось закопанського, чи альпейського стилю: бронзово розмальовані з прикрасами й вирізами. То знову були то великі дерев'яні скрині, що їх набудували сільські жиди, звичайно двоповерхові, призначені на якнайбільше людей. Там були й типові для наших літниць: „Адрія”, „Рівієра”, „Байка”, „Ожел”, „Мажене”, як вони всі звичайно називалися так трохи шумно, смішно. Старий Пан махнув зневажливо рукою і повернувся знову до полудневої частини села.

– Ба, та же й газди домів файних наставили. Хто мав кого в Гамериці й як написав, що таке й таке, то ті з Гамерики вислали доляри й било за що поставити дім. Єнчі ся дорабляли такой в селі на панах, ци то при будовах, ци ся наймали на сторожів.

– Та певно, що з розвитком літництва, газдам стало краще жити, бо заробіток трапляється і в літі й в зимі.

– Ба, якже. Таже фірманки зі стації та й в село та ще й панам на спацір. А вже дівки та й жони на послугах. А там знов гриби, ягоди, молоко, ци так дащо з газдівства. Та й так грейцір до грейціря.

– А лісів у Розлучі досить, так що за дерево не тяжко.

– Та де тяжко? Альо по поточинах газди мають свого лісу, а вже по вершках, як знаєте камеральний і панцький, ніби графський, бо то Розлуч цілий графський. То знов на асигнату.

– Знаю я ті асигнати – засміявся Старий Пан – то такі, що на них дерево видають в ночі.

– Ба, таже ліс Панбіг сам засіяв та й вигодував на то, би газда мав з него хосен. Досить, що за зиму газда натігав дерево на обору, би му підісхло. А з веснов, як но сонце блиснуло, в селі тільки й чути, що гупання сокири та стругання гиблів. Але бо файні хати газди поклали, великі, з ганками, під бляхов.

– Одна біда знаєте, що газди держаться отут своєї частини й кладуть ці доми на своїх оборах, біля стайні та свого будинку. Тому містові люди йдуть до них жити тільки тоді, коли не вистачає мешкань в долішній частині, чи як ви кажете в місті. А вам треба б теж будувати доми під лісом, оподалік села.

– Ба, та ми так привикли. Альо ци ви видите, в горішньому кінци мало що й змінилося. Під Вінцем, як було так, такої і є дниська: в еден бік цигани, а в другий газди. Та в едних і других хати малі, іно у циган ше менші. А цигани, як бідували, так і бідують, бо робити не хочуть.

– Та е там якийсь коваль між ними, а в літі, якийсь чорнявий циганчук забігає в літнисько, жінкам голову крутити.

– Є, але шваб Вальтер коваль ліпший від цигана, а той циган, що го си пани вподобали, ледакий. Хіба тільки шо чорний вус у нього та й веселі очі. То ся з ним панни фотографують. Але бо й в горішнім кінци ци видите хати під бляхов. То й вижний – Андрій показував рукою – поклав Курус за гамерицькі гроші, пониж нього вже Петро Когут, кривої Гандзі газда, богач, дім виставив файний. Ті два пониж нього, то Крецуливого Леся і Чубанового Миколи. А решта, як си стояли над потоком межи вербами й ясіням, так си стоють, но тільки вже не курні, а з коминами – та то байка.

– Як я тут приїхав, церква була покрита гонтами. Тепер бачу покрили бляхою.

– Та тото такой за гамерицькі гроші, шо газди вислали. А чколи в нас дві, але до тої вижньої, як дїтваки ходили за Австрії і нині ходять, бо то руська чкола. А то, шо видите пониж церкви велика та й нова, то вже польська. До неї шваби ходять та й жида.

– А який ксьондз у вас тепер?

– Та не злий, хоч міг би бути ліпший.

– Но, треба вже мені йти – Старий Пан підвівся.

– Та щось пан мают при собі, ци то пес, ци собака?

– Сучка, але то знаєте містова й тяжко їй привикнути до села.

– Не бійтєся, як піде мижи пси, то привикне. Але не здас-мися, би пан із неї мали потіху. Альо цілий час на руки ся про-сит.

– Так привикла в місті, та тут мусітєме відвикати. Но йду я в долину. Будьте здорові!

– В ласці Божій зіставайте!

Старий Пан сходив стежечкою, шо збігала по північному боці Кичери, в напрямі до літництва. Можна, щоправда, було обійти Кичеру гостинцем і дорогою, але через Кичеру ближче та приємніше. Обабіч стежечки бігли стайки піль, шо їх зви-чайно засівали вівсами, або житом. Тепер вони були ше пусті й вигрівали свої жовті скиби після зимового сну.

УІ. ДОГОВІР

Берцьо – Берль Лерер, жив ще в старій хаті. Колись за тих часів, як родина Николайчуків побудувалася в Розлучі, цей дім був дуже огрядний: білений на ганку з крамницею та кількома кімнатами, стояв по середині долішньої частини села, як її тоді звали швабською, що в ній згодом розбудувалося літнище. І тепер у цьому домі Берко далі провадив свою крамницю, торгуючи всім. Але трохи повище нього сини побудували великі, бронзові доми для літників. Та старий купець держався свого гешефту, що був до недавня єдиний в селі. Правда, в міру розвитку літнища, постав ряд крамниць, а там ресторани, цукорні, шинки, та ще й в горішньому кінці, селянська кооператива.

До цього дому ввійшов Старий Пан.

– О, дзендобри пану! Агітентуг! – поздоровила його жидівка, привітно. Була це літня вже жінка, повнувата, з чорною перукою на голові.

– О, як я люблю вас видіти, нівроку, ви добре виглядаєте, добре держитесь!

– Добридень пані Лерерова! От якось я держуся. Але тепер я прийшов до вас в справі тої жінки. Не можу ж я жити в пустій хаті сам.

– О, та де! Тфу, тфу, хто би то жив сам під лісом? Панові треба газдині, а Ганя буде для пана акурат. Пан мені не надякується за неї – Берчиха прицмокувала, примляскувала язиком і, обертаячись до сина, – сказала: „Калмен, гай ці Валтер, зуг Ганя дер олте гер си ду”.

Приблизно шістнадцятилітній стрункий хлопець з чорними пейсами та з червоними жилками в трохи витрішкуватих очах, усміхнувся привітно, надів на ярмулку чорного, крисатого ка-

пелюха й вискочив з крамниці. В тому часі Старий Пан купував харчі, складаючи їх до свого наплечника.

– Ну, Ганю, підеш до пана на Кичеру? – запитала Берчиха середнього росту та віку жінку, що ввійшла з Калменом. Була вона з-міська одягнена; її темнополове волосся зачесане гладко й звинене в клубок. Досить низьке чоло, під ним глибоко осаджені якісь жовтяві очі – надавали їй надто поважного, а може непривітного вигляду. Досить гарні уста під трохи вистаючими лицевими кістками, мали в собі щось приємного.

– Слава Ісусу Христу! Ба, та ци я знаю, що чинити? – Ганя, як звичайно, людина бойківського походження, була повільна, статочна та обережна.

– Та, чому не маеш знати, трафляється тобі добре місце, то йди! Пан сам один, буде тобі добре. – Та звертаючись до Николайчука – господиню пан буде мати – цимес. – Берчиха приложила два пальці до уст і поцілувала їх.

Ганя розглядала свого нового господаря, роздумувала.

– Ну, Ганю рішіться – заохочував Старий Пан – я, знаєте, сам і мені тяжко так жити, а ви, чи маєте яку родину?

– Та десь брат мій живе в Ріп'яній. А газду-м мала, то ми вмер. Поля лишилося по матері хіба стайки, том пішла по службах. Та йшла бим, ай не знаю...

– Чого не знаєш? – питалася Берчиха – йди та й вже, а там ти пан покажуть, то все знатимеш.

– Ба, та пан сам еден чоловік, то якось... люди судитимуть.

– А тебе що то обходить, най собі говорут. Ти не молоде дівча, ти свій розум маеш та й свої роки також.

– Та тото правда, правда. А й якось... – Ганя вагалася.

Шоправда, вона мала доволі часу надуматися, бо ще попереднім разом, як Старий Пан був приїхав, він її годив до себе на службу. Але купно, ні теж жоден договір бойко не заключає прихапцем і швидко. Він надумується, застановляється, торгується. Проте Ганя мала дійсно причини застановлятися.

– Заплачу вам добре, харч у мене теж добрий, праці не матимете надто тяжкої, чого вам боятися?

Погодила їх Берчиха.

– Та чей то не на віки. Не схочеш, то си підеш, ніхто тя не здержить.

– То правда – підтвердив Старий Пан.

– Та то від коли, прошу пана? – Ганя мабуть рішилася.

– Зараз, візьміть, що маєте й підем, я в хаті сам і мені прикро. От собачка теж сама сидіти не хоче, хоч то звірина.

* * *

Йшли назад через Кичеру, вже тепер у трійку. На вузькій стежці пан ішов попереду, Мімі держалась його ноги, а за ним Ганя. Так завжди на бойках ходять: газда попереду, а жінка за ним. Ганя взяла з собою тільки вузлик з найнеобхіднішими речами, скриню мав їй привезти Вальтер, як матиме час. Коли стежка поширювалася, господар і його нова господиня рівнялися та й говорили.

– Жив я в місті – розказував Старий Пан – бо була праця, були діти. Діти вийшли в люди, пішов я в пенсію, то чого мені сидіти в місті. А тут маю хату, то й житиму на старі роки. Врешті усі тут приймають в літі гостей, то й я хотів би мою хату привести до ладу, зробити трохи меблів, то може в літі одну, другу кімнату я б винаймив. Гроші все придадуться, а хату треба всюди поправляти, бо стільки літ була без господаря. Усе понишилося, все порозпадалося. Та й діти в літі прийдуть, кожному треба кімнати, ліжка, стола.

– Та певно, що так – погоджувалася Ганя. На вершку Кичери сиділи знову на тій самій лавочці, що перед тим Старий Пан з Андрієм, і Ганя розказувала про своє життя.

– Пан знають, як то в нас, поле ледаке, але, як го нема, то ще гірше. Сім літ ми було, яким стала у газди худобу пасти, по лісу гонити. Добра не було й не раз ня газдиня била й не раз добре нагойкалася. Одне добре, що в літі гриби й малини В неділю носилам їх в Турку продавати, то все якийсь грейцір в рубатку-м зав'язала, та й сховала. Так-ім служила у жида в

коршмі, вже ми тоди певно було з п'ятнадцять літ. Читати й писати не знаю – ніхто ня в школу не посилав. Але досить, що якись пани, шо я до них гриби носила, взяли ня зі собов до Перемішля на службу. Легко ми не було навчитися панцької роботи. Бо то хата не така, як у людей і їдіня не таке, й говорут інакше. А кілько біди було з тими підлогами. Мастити тото та глянцувати, тося чиядин на тих щітках нагупав, аж му ноги пухли. Але найгірше було навчитися варити. То й сницлі, ци котлета, то раз ми ся припекли, а другий раз ся спалили, ци такой розсипалися. Досить сварки ся наїла. З одного місця м'я звільняли, з другого – я сама відходила. А бо ви гадаєте, шо мож було найти добре місце? То то мали міські дівчата, файно позачесувані та й файно повбирані. А мені раїли місця, шо самі не хтіли брати, роботи багато, а заплати мало. Були й такі часи, шо цілком місця не було. Том ходила дащо заробити ци праням, ци такой при будові. Але з грішми то було так: як була робота, то й їсти треба було й відложити на той час, як не буде роботи. А тоді й решта гроший пропадала. Алем ся надіяла, цілий час їм ся надіяла, шо гроший зароблю та й домів верну. Поля бим прикупила, тайбим даяк газдувала. Вжем не молода була, певно ми було трицят літ, як ня взяв мій газда. Такий був робітник і так нич не мав, як я. Алесме гадали, шо разом лекше буде. Та шо з того? Пожив рік тай вмер. Тільки всього було того газдуваня. А потім знов з місця до місця. Вжем панцьку роботу добре знала, троха гроший собі прискладала та їм виїхала до Розлуча, дивитися, шо далі чинити. Бо тут – село, але й місто. В літі бим по панах ходила та й заробляла, а в зимі да яка робота би ся такой найшла, може у Берчихи, або в Шльомчихи.

... Як би поля кусок та й хата, якось би жив, бо ту лекше, як де енди..

Сходили вниз, перед ними лежало Николайчукове обійстя. Довкола нього, вздовж паркану росли стрункі модереві. Їх посадив господар того ж року, шо й хату поклав. Продовж тридцятьох літ, вони вирости стрункі, міцні та гарні. Їхне тверде дерево

не гнулося від вітрів, а буйне гілля покривалося кожною весни маленькими китичками м'якої, соковитої чатинки. Пахнула вона розігріта сонцем, та шуміла тонко в буйному, верховинському вітрі, ще й спиноючи його доступ до городу.

– Не журіться, ще ви доробитесь і ще будете газдинею на своїм. У мене немає отих підліг, варити будемо скромно, хоч добре, розживемось і ви й я, а там далі будемо видіти.

– Файно ту, у пана на Кичері – зідхнула Ганя входячи на подвір'я. А потім уже, ввійшовши в хату, сказала:

– Слава Ісусу Христу! – й підійшовши, поцілувала пана в руку. Свій клунок поклала на лавці під вікном і, стоячи, стала розглядатися по кухні. Старий Пан призначив їй на житло кімнату до північного заходу, получену з кухнею дверима. Там Ганя житиме, поки не треба буде цієї кімнати віддати в літку на місяць – два комусь, хто приїде зі Львова.

УІІ. ГОМІН МАЙСТЕРСЬКОГО ПРИЛАДДЯ

Так отже Старий Пан зачав жити на Кичері. Йому вже не було прикро. Вранці Ганя вставала перша, палила й готовила каву. Її спокійні й повільні кроки гомоніли в кухні й оживлювали пустку. Потім Старий Пан снідав і нараджувався з Ганею, що будуть цього дня робити та які будуть робітники. Бо дуже швидко в хаті Старого Пана загомоніло приладдя. Він закликав кількох людей, що знали майстерку, і, кермуючи ними, приступив до роблення обладнання хати. Вони гиблювали дошки, різали їх пилкою, а потім збивали частини цвяхами. Зранку до вечора гомоніло це приладдя і від нього було весело всім. Дім, що стільки літ стояв пустою, оживав. В полудне була перерва. Робітники сиділи на веранді, довкола круглого стола й полуднували. А їсти на Кичері завжди давали добре. Майже завжди було м'ясо. Робітники говорили: хіба тільки скромного, що в Старого Пана. Поївши, запивали водою, витирали рукавом масні губи й дякували: „дякуєми вам, Ганю, шосте файно зварили та й сти нас так файно погодували”. Потім знову стругали гиблі й скрипіли пилки, аж до вечора. З-під їхніх рук вийшли білі дерев'яні ліжка, такі ж столи, стільці, та шафи. Згодом Старий Пан привіз із Львова білий лякер і полякерував шафи й стільці, а ліжка й столи залишилися з природнього дерева. Правда, в деяких кімнатах було трохи обладнання: залізних ліжок, стільців та де-не-де шафа. То ж цими меблями власного виробу доповнювано. Так Старий Пан приготовлювався до відкриття пансіону в літі. Пансіону зложеного з чотирьох кімнат внизу, бо дві кімнати на горі та ще й сіни мусіли залишитись для Старого Пана, Гані та когось з дітей, що хотів би в тім році побути у батька.

В тому часі, як Старий Пан займався працями в хаті, Ганя

взяла собі дві робітниці й заходилась біля городу. Горішне поле зорано. На хребті воно було твердше та пізніше. Оба кінці східний і західний мали трохи крашу землю, не таку тверду липчицю. Там заклали грядки. Жовту скибу сікли, викидали бур'ян, перекопували з гноєм і робили грядки. Старий Пан вимірював їх до шнурка, чи інженерської міри, а потім боки їхні вироблювано дуже старанно. В літі діти жартували собі з цих високих боків грядок, кажучи, що це залізничні шкарпи й пізнати, що батько залізничник. Інша справа, що Ганя використовувала їх, обсаджуючи найчастіше буряками. На грядках Ганя засіяла моркву, петрушку, горошок і квасолю. Одну грядку залишила на розсаду.

На східньому кінці були теж грядки, а з них одна повздовна з полуницями. Вони були там і досі й завжди з весною донька Николайчука, Стефа приїздила на кілька днів сама, чи з батьком повеснувати. Тоді теж вона обходила полуниці, чистила їхні кушки й пересаджувала молоді на нову грядку. Так було від років, то ж і тепер подбали про полуниці. Вони були гордощами Кичери, родили завжди багато соковитих, запашних ягід, що їх зокрема дуже любив Старий Пан.

Дівчата копали землю мотиками й розмовляли при тому. Звичайно вони розказували, що сталося взимку в селі, хто з ким сварився і бився і хто з ким любився і подружився. Час від часу приставали, випростовували спини та, підпершись ліктем на мотичівні, дивились, як цвіте сад і як внизу люди працюють на полях і дими підносяться з села. Неодна зідхнула й казала: файно ту на Кичері.

Бо це справді Кичера була з весною прекрасна. Цілий день вона купалася в ніжному сонці. На городі зеленіла соковита, шовкова травичка, а понад нею цвів сад. Деревя виглядали, як великі китиці молочно-рожевого квіту. А тут знову модеревя, що обіймали вінком обійстя. Вони зазеленіли вже й були стрункі, високі й буйночятинні. Ніжно зелені китички їх м'ягесеньких шпильочок хитались у весняному леготі й разом з гнучким модеревним гіллям співали в вітрі.

А там за парканом бігли жовті ще поля, скрипіли плуги й дзвонили мотики, розбиваючи жовту скибу. В ряди годи долітала з лісу пісня:

*Булъбицю огрібаю,
Матиниця в'яне,
Хто ся мені молодежкій,
Кривду упом'яне.*

А там десь з Поточини хтось відповідає:

*Булъбицю огрібаю
Горі корінячком,
Одна любка з волойками,
Друга з їмінячком.*

А там хтось затягне:

*Туда, туда,
Туда, туда, дайна,
Відкі би тя увидіти,
Білявино файна.
Ой, мій милий, чорнобривий
На бік зачесався,
Мовлят люди, що не файний,
Мені сподобався.*

Але найчастіше ви не відрізняєте слів, тільки десь з лісу, десь понад полем летить бойківська коломийка. Часом її супроводить гра на сопілці, або між першою строфою і другою сопілка свише й співає, співає, а пісня стелиться по Ровині й десь там умовкає під Грішивцем, чи під Черленем, що чорніють на вершках.

Але вже на Черленім вершечки чатинних гілок вкрилися молодими, яснозеленими пучечками свіжої чатинки. Від того ліс зазеленів і ожив. А там на Грішівці буковий ліс ще чорніє безлистим гіллям. Ще бо на вершках поміж буками де-не-де лати снігу. Він лежатиме й до Великодня, а часом і довше.

Хоч ліс ще безлистий, вже в ньому кують зозулі. Скобова Марися, що за парканом скибу січе, послухає та й так собі для себе тихенько заспіває:

*Зазулейка летіла,
Я ся ї питала:
Ци є в краю весілячко,
Бим си погуляла.*

Але то так люди веснують. Над полотняними, білими одягами, чорніють вовняні киптарі, а там і тут і знову онде цвіте жіноча мальованка й яскравіє хустина. Жайворонки співають над полем, а сонце мандрує понад писанкою і гріє поля на ровені та й тоті по Кичерах та й по вершках.

Навіть Старий Пан час до часу вийде з хати, залишаючи робітників, сяде на лавочку відпочити й любується весною, своїм садком і широким видом, що простягся з Кичери обабіч на поля і гори. Та приладдя не перестає гомоніти, аж поки сонце не збирається сідати он там поза Магурою, де Дністер біжить прудким потоком, протискаючись із турчанських гір на старосамбірські долини.

УІІ. ВЕСНА В ЛІСІ

Дні на весні довгі. Поки сонце пройде оце велике півколесо з-поза Острога аж за Магуру, день довгий. Вже навіть зайшло воно, а на дворі ще довго ясно, ще довго день.

Робітники склали приладдя, дівки поклали мотики до шоппи й усі подалися до села. Старий Пан звичайно сідав на лавочці, відпочити. Сам він, шоправда, не робив ні гиблем, ні пилкою, проте цілий день він був на ногах і робив свою роботу. То ж увечері звичайно відчував утому. Про те не раз ще треба було піти чоگونهбудь купити до крамниць, найчастіше до Берка, а там до різника Вулькана й пекаря Шльомка. Усі вони жили в долішньому кінці за Кичерою і добре заробляли цілий рік, а ще ліпше в сезоні.

Та бувало, що Старий Пан не мав ніяких справ у селі, але ще хотів трохи пройтися. То ж узявши Мімі з собою, йшов на Кичеру. Якраз у тому часі Ганя йшла по молоко, варила вечеру й стелила ліжко. Поки це все зробить, можна пройтися.

Від лавочки, що стоїть на вершку, обабіч невеличка галявина. На ній теж млака. Шоправда, вона звичайно поросла твердою травою, що між нею густо цвітуть незабудьки. В літі можеш сухою ногою пройти, бо стежечка тонісінькою ниточкою збігає через цю млаку в низ. Тільки як упадуть дощі, земля підмокає і булькотить, як станути на неї і ноги грязнуть, та тільки по кістки: під сподом тверда глина й камінь, як співають про неї:

*Ой та Кичиройка,
Кичера з каміням,
По ній моя любка ходить,
З іміням, з іміням.*

Про цю млаку розказують, як часто по селах, що там був

двір, а в дворі — недобрый пан, що ще за часів панщини заповся під землю. Хто на Великдень о півночі притулив там вухо до землі, ніби почував, як дзвони дзвонять. Це була стара билина, чи теж небилиця! Проте, в правій частині лісу по цей бік Кичери, якесь у лісі не то рови, не то шанці. Вже вони поросли густим старим лісом; покрив їх мох і трави й ніхто ніколи не досліджував їхнього нутра. По лівій стороні, чи там у лівій частині Кичери, що на ній стояв ліс Николайчука й що по ній бігла стежка, ця від станції через вершок до долішньої частини лісу, він був густіший; де його було більше й де хребет гори тягнувся довше. Бігла ним гарна, лісова доріжка, що нею вільно йшло двоє людей. Було це звичайне місце прогулянок сім'ї Николайчука. Доріжечка в міру поступу в ліс звужувалася і кінчилася під старою, присадкуватою ялицею. Там починалася узбіч гори, що доволі стрімко спадала у потік. Її покривали старі, стрункі ялиці. Вони росли високо та десь там в висотах співали в вітрі глухаво, поважно. Але внизу у їхніх стіп, був півсутінок і тиша. В цій найстаршій частині лісу царила постійна тінь і пустка, земля була висипана сухими шпильками, на ній ніщо не росло. Навіть гриби не водилися в тій частині без сонця і моху. Зате в горі на ялицях гніздилися яструби й викликували свою жалібну пісню голоду; по струнких стовбурах бігали білки, а в дуплах гніздилися пташки. Там в оцьому лісі було щось незвичне: лешетарська скічня. На найстрімкішому місці прорубано широку дорогу, прокопано та вижолоблено так, що по середині вона була вгнута й там була площина, з якої лешетарі відбивалися, зіскакуючи вниз на місток, що був понад потоком. Влітку навіть це місце було поросло травкою і на ньому паслися завжди газдівські корови.

Де-не-де лежала зрубана ялиця, або потужний вітролім. Так ще недавно вони були молодими смереками, чи ялицями, а їхні рамена розходилися, як проміння зорі в зелені лісу. Старий Пан сів на стовбурі вітролома й думав:

— Коли я перший раз прийшов до цього лісу, вони були молоді, але я вже не міг бачити їхніх вершків. Потім прийшли ро-

ки. Вони виривалися в висоти, росли стрілистими й кріпшали. Кожна весна накладала на верхки й кінчики гілок соковиту й м'яку зелень.

Старий Пан пестив частинку молодої смерічки, що росла біля поваленого стовбура. Ця молода зелень була така ніжна, шовкова, запашна, ці пра-шпильки, радше ясно зелене тонісіньке пір'ячко. Ах! Така соковита, весняна зелень. Нею соки життя вистрілювали з темної зелені в блакить теплих, весняних днів. У сонці вони видавалися золоті – ці молоді, ніжні парістки. Рука проти свідомости й волі пестила цей теплий оксамит молодої зелені. Під нею майже не помічалось старої, темної зелені минулорічної чатини.

– Весна рік річно повертає їм нову молодість і красу. Але з нами є гірше. Нам весни не вертають молодости. Ні трішки. Вони противно, женуть нас невгомно назустріч старості й смерті. Одне ми маємо схоже: їхніх стовбур грубує і покривається міцною корою. Й наша душа твердне та покривається сірими шарами розчарувань, страждання, байдужости й отупіння. Вони ще далі витягають всемолоді й пружкі рамена на зустріч сонцю; ми вже давно перестали.

Посидівши та поміркувавши так, Старий Пан брався стежечкою, що відділяла молодник від старого лісу. Оце вони, оці матері, чи батьки засіяли молодник своїми плідними шишками. Збитими когортами збройного молодняку, стрункого й хиткого, коли кожен зокрема, але разом – одною непоборною лавою, ліс ріс і ширяв. Непереможний похід життя. Оці діти старого лісу, стрійні пушистою зеленню шитів і шоломів; збройні молодістю і силою життя йдуть протинаступом. Зеленими хвилямикотять до стіп лісові – старому, що ще стоїть, і ще старшому, що вже лягає.

В повні соків і сил вони вриваються в старий ліс. У його підніжжя вони здобувають старий, вкритий сухими шпильками терен. Погідно, гордо з тріумфом весни на гілках, вони йдуть у змаг із смертю. Вона ж кидає зрідка – де-не-де по одному велетневі. Але вони малі, буйні й твердокорінні, йдуть лавою,

нестримнім рості: вони діти життя. Може навіть раді, що старі, які забирали їм сонце, лягли смирно в зелений мох свого підніжжя. Тепер за ними, молодим черга! Тепер вони переможно розкрили весняну зелень своїх рамен, назустріч сонцю і блакиті. Здається, того їм теж не доволі, оце дві малі вистрибнули на порохнявий пень якогось предка, запустили коріння в його залишок і м'якесенькі, ніжнесенькі піни зелені своїх весняних чатин розкотили понад чорним порохом того, що жив колись. Життя пододало смерть.

Але понад цим молодняком стоять старі дерева. Їхні чатини обвисли, як гриви. Повагом моляться у вітрі. Але й їх весна маєть молодістю: кожна найменша гілочка дістала свіжу, зелену кицьку на верхечку. Від цієї молодої зелені ліс такий ясний, свіжий, викупаний: він такий радісний і золотий у сонці! Співає пташками, гомонить життям і цілий мережаний і тканий молодістю, котить свої зеленопінні хвилі горами – ярами. Над ними танцює теплий опаль і тремтять прозорі випари живичних пахоців.

Весна одурює комах. Вони божеволіють від сил життєвих і кидаються в теплу синяву до весільного лету. Два бурохребті шершені оце завмерли на листку в любовній сполуці. Великі, довгоногі комарі летять в такий сполуці в блакить. На руку сідає окрилений самчик мшиці, що шукає самки.

Є він такий яснозелений, як молода чатинка. На ногу сідає буравий метелик, самка, в помаранчеві колісцятка. Мабуть до вподоби їй тут, бо вже надворі тьма. Махає крильцятками. Але вона хитрунка: по темному одягу краше помітив її самчик і прилетів з лісової зелені на стрічу. Маєві хрущі божеволіють у своїй розгнуданій оргії на гілках свербиусу, калини та дикої яблуні, що десь забігла на край лісу й замаїла його зеленомолочним квітом.

Старий Пан ішов лісом, любувався весною, упоювався красою лісу, віддихав живичними пахошами й радів, що повне труду життя в місті, поза ним. Оце тепер йому здавалося, що він один з них, один з таких, що в цій землі мають глибоко своє

коріння. Він любив ці гори, а в що землю його любов запустила глибоко коріння.

* * *

Вже сумерк западав на землю, як Старий Пан вертався з лісу. Густих фіолет стелився по полях, але вершки ще довго ясніли й рожевіли в сонці, що десь лягло за ними. З комина хати стелився сірою смужкою запашний дим. Там дожидала Старого Пана смачна вечеря і м'яка постіль.

Благословлячи дні старости своєї, він входив на подвір'я. Тільки Мімі плакала тонесенько: її змучив прохід до лісу. Вона не могла привикнути до села, що його так любив її господар.

ІХ. СТЕФА Й КВІТИ

В п'ятницю ввечорі Старий Пан вийшов на станцію до поїзду. Вже здалеку було чути, як поїзд сапав і поволі піднімався на тих шістнадцять метрів виступу, що ним різнився рівень Ясениці Замкової—попередньої станції, від рівня Розлуча. Він до речі лежав на висоті 560 метрів. Сапання поїзду переривало вечірню тишу, летіло стократним відгомоном по лісах і горах. Від цього оцей малий вужик, що числив звичайно шість до вісім вагонів, видавався дуже поважний. А ще, коли машина в'їздила на станцію, гордовито випинаючи свою чорну грудь, та викидаючи з комина клуби диму. Тоді рейки дрижали, а сталеві колеса бігли по них із стукотом та задержувалися з гамором і сталевим скрипотом.

На зупинці росло кілька модеревів, під ними пробігав один рядок рейків і стояла будка, крита червоною черепицею. От і ціла шумно названа станція живця Розлуч.

Старий Пан стояв під одним модеревом і пильно розглядав вагони. Побачивши в одному з них жіночу постать, що відчиняла дверцята, підійшов туди й, посміхаючись, радісно, допоміг донці зійти із східців. Стефа мала з собою чималий пакунок, то ж батько допоміг їй зняти його. Зараз же після того роздався свисток і поїзд рушив поволі й, сапаючи тяжко та постогнуючи, посунувся поза Кичеру, в напрямі до кам'яних мостів.

— Добрий вечір, тату! — віталася Стефа, цілючи батька в руку. — Думала, що вже не приїду, що не вспію. Ше сьогодні бігала до городника по оцю розсаду. А там ще й люди до мене прийшли, безпосередньо перед відходом з хати. Ше добре, що Влодко навинувся і допоміг мені дістатися до трамваю. Чи дівчата скопали кльмбу?

— Та щось там копали, але не знаю, чи будеш задоволена,

бо там щось росло, то може вони це ушкодили. Я казав їм, вправді, повикопувати все, що не є бур'ян, та не знаю, як вони з тим зробили. Я цілий тиждень при майстерці, то не було коли доглянути.

Потім обое, батько й донька, несли кошик, відпочиваючи час-від-часу на стежечці. Стефа була з будови тіла зовсім похожа на батька, така ж невисока, круглява, темна бльондинка. Навіть її очі були зовсім, як у батька: зеленкаво-бронзові. Як щороку так і тепер, вона приїхала садити квіти. Це було її улюблене зайняття. Ще будучи малою, вона завжди їхала весною до Розлуча, садити квіти. Потім ціле літо вона піклувалась ними й тішилась їхнім ростом і квітінням. Розказувала з оживленням про квіти:

– Дістала я два роди гвоздиків. Оці, що цвітуть у літі й шабо, пізніші. Хочу їх випробувати. Щоправда, тут у нас уже в вересні приморозки, але вони досить видержливі. Врешті тато тепер живуть тут постійно й зможуть їх прикрити на ніч, як би грозив більший мороз.

– Буду я бавитися з твоїми квітками! – жартував батько.

Стефа знала, що він так любить квітки, як вона, а зокрема червоні гвоздики. Це його улюблені квітки.

– Далі купила я левкої, якусь нову відміну астер, зимотривалі маки, фльокси, вербену, насіння резеди, матіолі та японської мішанки. Коли все це виросте й зацвіте, буде повно квітів. Ага: чи навіз для мене є?

– Там Ганя щось лишила, якусь невеличку купку, але ти знаєш, як тут тяжко про навіз. Пісні, кам'яністі поля потребують його хоч би щороку, а його у селян дуже мало. Купити просто неможливо. Вимінюють фіру навозу за фіру бульби, як хто має з попереднього року й як кого вже дуже голод притискає. Ледве десь там Ганя напирала дві фірчини в горішнім кінці. То так грядки ледве подурила, а картоплю прийшлося садити на штучному. Тобі теж раджу для твоїх квітів ужити його.

– Побачимо – кінчила Стефа оцю важну, господарську раду. Вона бо для своїх квіток мала ще одне джерело природ-

ного навозу: йшла по лісу з відром та збирала те, що там залишили корови, пасучись. Так і годувала рік річно свої квітки.

Вдома вона привіталася з Ганею з цілою приязністю та задоволенням, що батько має при собі людину, яка про нього подбає. Зараз же стала їй розказувати про свої пляни щодо городу. Свої квітки розпакувала в кутку на подвір'ї, біля хати й скропила їх водою, запевнившись так, що до рана вони можуть спокійно лежати. Тоді пустилась на обхід обійстя. Перший це раз в цьому році вона приїхала до Розлуча й її цікавила кожна дрібниця. В кожному кутку городу вона щось посадила: там на моху під модеревими підсніжки, що їх викопала в Бринівці, тут знову біля молодої, срібної ялиці кущик вовчого лика. Чи живуть вони ще, чи цвіли цієї весни? А як батьків сад? О, як цвіте прекрасно, як пахне! Розглядала кльомб перед східними вікнами та обмірковувала завтрішню роботу. Ще сьогодні, повечерявши, побіжить до лісу та назбирає навозу, бо оця купка, що Ганя їй залишила, дуже маленька. Он цвітуть ще білі нарциси — жовті відцвіли вже раніше. Там прозябає пеонія, тут вилазять з-під землі тоненькі трубочки конвалії. Стефа тішилася кожною бадилінкою, раділа кожним листочком. Потім вона ввійшла в хату й видобула із скрині свій робочий одяг: темнозелену шкотьку суконку, добре вже переношену, хвартушок та старі, високі черевики. Правда, були там ще дві пари дуже виходжених півчеревиків, що їх вона вживала до праці в городі. І хустка на голову. Переодягнувшись, Стефа почувала, що аж тепер місто поза нею і що вона вернулася до свого кутка, до своїх квіток та лісів і гір, що їх так любила.

* * *

Вранці, як тільки сонце зійшло, Стефа була вже при праці. Вона перекопувала кльомбу, викидала траву, робила по боках грядочки. Робота не легка, бо земля наша бойківська тверда й бур'ян жилавий. Добре треба намахати мотикою і напрацюватися рискалем, а спина й руки болять та ще непривичну людину. Але до вечора все мусить бути готове, квіти посаджені. Вже

добре сонце зайшло, як Стефа помпувала воду, щоб підляти квіток. Помпа скрипіла й стогнала й щойно по деякому часі видобула тонкий струмок жовтої води, що смакувала залізом, коли б хто мав охоту її пити. Та нею Стефа підляла свої квіти. Холодна травнева ніч оживила їх. Зідхнувши з полегшею, Стефа верталася до хати. З приємністю думала про сон – відпочинок і про свою виконану працю. Тепер уже все ростиме й цвісти й у літі буде повно квіток.

Х. С Т Е Ф А ...

Батькове серце найбільше в'януло до неї. Вона була на нього найбільше похожа не тільки з будови тіла, але з уподобань. Вона так само, як і батько, мріяла розбудувати оце тут у Розлучі. Пристанув і задумався: – Хіба би подружилася, то може разом з чоловіком будували би. Бо так вона сама зарабляє не багато, ледве на життя їй вистачає.

Зранку до вечора Старий Пан лякерував. Забіліли рами вікон і двері, засяли чистим лякером лавки на веранді. Потім лякер сох, а Старий Пан ходив, приглядався та щось собі під носом мугикав. Та вже пора була братись за зовнішні стіни. Тут уже самому Старому Панові було тяжко: взяв собі до помочі Панька. Щоправда й він був не обізнаний з тою справою, але дістав у руку щітку, на драбину повісив відро з фарбою та й поліз малювати хату, її горішні частини. Спершу Старий Пан повчав: – Отак, сину, тягни щіткою – в один і другий бік і не роби мазків, тільки покривай один другим. Вже як там Панько робив, так робив, але малював. Щоправда не лиш Панько, але й фарба залишала багато до бажання. Хоч вона й висохла, та не безпечно було в літі до неї діткнутися: на одягу залишалися бронзові плями й смуги. Не раз потім діти жартували собі з батькової фарби.

Все ж хату відмалювали. Тоді прийшла черга на лавки в городі. Тут уже зелений лякер виконував своє завдання. На щастя він був добрий і не ліпився.

Так оце до самого літа Старий Пан мав роботу. Бо квітень, травень і пів червня швидко минули, а в половині червня почався в Розлучі „сезон”: приїхали літники.

Старий Пан теж винаймив свої долішні чотири кімнати, сам пішов жити на гору. Там були дві кімнати й у кожній з них по два ліжка. В сінях було теж ліжко, його зайняла Ганя. Батько-

ва кімната й друга чекали на приїзд дітей. Так бувало досі; один місяць була Стефа, чи теж Михася з Олегом, а другий невістка з Ігорем. Батько завжди тішився на приїзд внука й доньок.

ХІ. НА ПОЛІ

*Та я вийду на царину,
Царина сіріє,
Серед тої цариночки —
Рибка ся біліє.*

Вже знову весна й знову цвіте сад на Кичері, а жовті нарцизи танцюють у вітрі. Стефа знову є тут із своїми квітками. Але в неї тепер куди поважніші справи: вона приїхала купити оце поле повище паркану, щоб батькові хто не побудувався під боком. Привезла з собою цілих сто долярів, що колись дістала від батька. — В тому часі важніші справи переводилися в долярах.

Оце сидять при столі: Старий Пан, Іван Варварич та Стефа Николайчук. З Варваричем батько ще в зимі договорився, то ж тепер списує умову. Своім рівним, круглим письмом списує, хто й кому продає, тепер уже купує Стефанія Николайчук, за яку ціну та що. Оце то списується в звичайний спосіб: скільки метрів вздовж, скільки в ширину, з ким межує. Потім ідуть свідки: Ярослав Николайчук і Анна Пшеніцька./Ганя/. Підписи газди й Стефанії Николайчуківної закінчують договір. Це ж бо справді тільки договір. В літі, як Стефа приїде щераз, поїдуть всі троє у Турку до нотаря і спишуть справжній контракт. Та у нас важніша ця перша умова й багато газдів, купуючи чи продаючи, часто робить тільки таку бойківську умову. Но й третє найважніше, без чого ні перше, ні друге не важне: обійти поле.

Оце йдуть усі троє: батько, донька й газда. Ідуть попід паркан, потім вздовж одного яру, попід ліс та закінчують вздовж другого яру, на стежці, що веде через Кичеру. Так, оце вже поле Стефанії Николайчук. Вже тепер ніхто не зможе сказати,

що воно не її: умова списана, поле вона перебрала, а ґазда при свідках перечислив цілих сто долярів. Від тепер уже Стефатвердою ногою стає на розлуцькому ґрунті: як би не було й що не сталося б з оселею Старого Пана, Стефа зможе на цьому ґрунті покласти новий будинок. Але Іван Варварич теж дуже задоволений з продажу: він буде дім, і ці гроші дозволять йому його покінчити, а навіть обладнати. Ще може й Євку лишиться чим виправити, бо в осені таки треба справити весілля.

* * *

– Тепер ти вже маєш своє поле, ти вже громадянка – говорив батько, дивлячись із задоволенням на доньку. – Я вже не потраплю нічого збудувати, хоч моя хата стара й не велика й придалась би інша. Але ти молода, колись матимеш гроші, то на цьому ґрунті побудуєш собі оцей свій вимріяний готель. Згодом Розлуч розбудується і стане справжнім великим живцем. Оці дві мінеральні води ще не просліджені. Я хотів їх дати до аналізу та вони казали привезти кільканадцять літрів. Не маю, ані такої посудини й як мені з тим возитися, но та й кошти. Але оця нафтяна вода в долішньому кінці між самими будинками літница, на мою думку зовсім похожа на трускавецьку нафтусю і так її теж називають, ті, що ходять її пити. Має діяти добре на травлення та на працю нирок. Джерело є сильне й води багато. Друге сірчане в лісі; така його вода; врешті воно слабе.

– Сірчаних вод у нас на Підкарпатті всюди багато й джерела мусять бути сильні й багаті, щоб можна їх уживати для купелів. Та на мою думку в Розлучі найважніша краса природи, багато лісу, лагідний клімат, бо гори й ліс хоронять від вітрів. Та я до будови мабуть так скоро не дійду, або може й загалом ні. Це залежить...

– Розумію, залежить від того, чи такі рішишся вийти за Влодка Марчука. Певно, що ти сама зі своєї пенсії службовки не багато зможеш зробити. Але ж про твое подружжя з ним мусить в першу чергу рішати любов.

Стефа задумалася. Любов... Влодко любить її, в цьому вона впевнена. Людина він чесна й добра. А таки ж десь із далеку, з минулих літ, виривають сині очі й дрібна, хоч мужня постава Івася, що його Стефа любила, першим безуспішним коханням. Та з тої пори пройшло вже десять років і Стефа дівує, а між її волосся вже стали вплітатись срібні нитки. Залишитись самою...?

– Влодко любить мене, й ми вже два літа дружимо, так, що таки мабуть прийдеться....

– Та я не про те думаю. Бо на будову самій, чи з ним, мусіла б мати багато грошей, а про що інше. Татів сад малий, дерева вже постарілися, деякі навіть мають рака, чи їх поломили хлопці. Я хотіла б засадити молодий сад, з шляхетних; гарних деревця.

– Думка чудова! Але хіба не на твоєму полі? Воно неуржайне, а що найважливіше, воно високо під лісом, що висмоктує його та затінює. До того ж вітри. Ходи, оглянемо, де ми могли б завести молодий сад. Обійшли город, та не багато де було вибирати. Єдине пригоже місце було пониже хати, на одному вузькому клаптику поля між нею і парканом. Було це єдине як-так урожайне поле й батько шкодував його. Все таки перемогла приманлива думка: завести молодий сад.

ХІІ. Н Е Д І Л Я

В хаті Старого Пана пізнати, що сьогодні не робочий день. Не гомонить приладдя, робітників нема, ніхто не спішиться вставати. Сам Старий Пан навіть трошки довше лежить у ліжку, подрімуючи. Тільки Ганя встає вранці, бо в неї досить роботи при господарстві. Ще не оглянулась, а тут уже й дзвони дзвонять. Летить їхній спів по полях і лісах, відбивається об збіччя гір та десь там мовкне, аж під вершками. Але бо в горах, далеко летить голос. Десь там здалеку долітає ледве вловимий звук дзвонів: певно зі Смеречки, бо вона найближче Розлуча. Недільної тиші навіть вітер не полошить. Так це дзвонять на утрешню, і Старий Пан збирається із Стефою до церкви. Оце йдуть стежечкою поміж полями. Вже на них зеленіють смужки озимини, навіть яре вже зішло й покрило жовту землю. ледве помітною щіточкою зелених прозябців. Де-не-де з-під скиби вилазить картопля. Десь там загублений між небом і землею, співає жайворонок. Сонце золотить світло бойківський і благословить цілотижневий труд. Батько й донька йдуть мовчки, одне за одним – стежечка вузенька. Церковця за прогом розсілася на цвинтарі, під старими липами. Вона крита бляхою: то американці прислали гроші. Цвинтар обгороджений парканом з кілків. Від кожної стежки фіртка. Вона відчиняється так само скриплючи, як і на газдівських обійстях. Але з церкви долітає спів крізь відчинені двері. Спів на своєрідний бойківський спосіб, що в деяких місцях бере ритм коломийки, як от весела мелодія „Іже Херувими?”. Вже сидять обоє Миколайчуки в лавці й слухають оцього співу. В церкві пахне кадилом, воском та маслом, що ним газди намазують голови. Крізь вікна світить сонце й видно синяву. В перервах між співом і від-

правою вривається шум потока й здалеку приглушений спів лісу: він теж править свою Богослужбу. Потім, як уже кінчиться, виходять люди, ступаючи глухо, в ходяки обутими ногами. Під церквою стоїть групка кольорових жінок. До них приступає Стефа й вітається з одною і другою знайомою. «Та вжесьте ви їхали? – питають, усміхаючись прихильно – та вже ся лишите з вітцьом?» Стефа розказує, що має працю в місті й що приїхала тільки посадити ружі – так усі квітки називають на Бойківщині. Стефа говорить по бойківськи; це вона єдина з усіх дітей Старого Пана. Люди хвалять її за це й кажуть: ци видите, пани, а по нашому говорут, бо то енчі хіба тільки по польськи. Кілько їх виїздит на сезон, то ніхто не говорить по руськи. А тоті Николайчуки відиш не такі пани, як енчі.

Старий Пан теж говорить з газдами. Он стоять біля нього два найважніші майстри: Никола Когут та Андрій Рівняк. З ними Старий Пан обговорює згрубша плян своєї роботи в наступному тижні: скільки робітників взяти та котрих. А там надходить старий Панькович і Николайчук нагадує йому: скажіть своєму Ількови, щоб не забув завтра прийти та най кличе зі собою Пахона й Панька. Останні виходять з церкви священник та інженер Совацький. Обидва молоді та доволі високі. Тільки о. Конюх широкоплечий і повновидий, а інженер дуже стрункий та худий. Вони теж приступають до гурта й вітаються з Николайчуками. За хвилию народ з цвинтаря розсипається і по стежках, серед піль виглядає, як розсіяний мак. Николайчуки йдуть знову стежечкою додому. З ними йде сільський письменник Андрій Кисиличин. На неділю він одягнений в білий полотняний одяг і як усі газди, гладко поголений. На його щоках круглі рум'янці, його карі очі мають в собі задумчивість і разом з чорним вусом, надають своєрідного чару його обличчю. Андрій розказує Стефі, як перебув зиму, та що написав. Снує свої мрії: написати історію села, зібрати співанки, написати про панщину. В зимі написав п'єсу /Андрій дуже любить цю назву й цей рід творчости/ під заголовком: „Три спільники”. Її ставитимуть певно в літі в читальні. До обіду сідає з Николайчуками теж і

Андрій і за їжею далі розкажує про свої літературні справи. Потім запрошує господарів відвідати його, аж там на Гришівці. Андрій дуже бідний газда. Вибрався він із села на новосілля он там під лісом, вимінявши кусок свого города в селі за стайки поля під лісом. Ледве трохи бульби з нього збирає. Відують його діти та чорнява Настуня, жона. В літі часом тільки Старий Пан візьме Андрія до роботи, бо робітник з нього ледакий. Та й Настуню часом покличуть прати, чи щось при хаті допомогти. Пару грейцарів все їм з того капне.

Разом з Андрієм виходять обое господарі з хати. Батько з донькою йдуть на Кизявицю проходом, Андрій іде додому теж цією дорогою: на захід. За ногами їм плутається Мімі. Раз докторка носом панової ноги, то знову Стефиної і йде без зацікавлення і охоти, наче сповнюючи немилий, але необхідний обов'язок. Оживлюється тільки тоді, коли Стефа нахиляється до неї попестити, або поговорити. Виляє тоді хвостом і проситься на руки. На руки очевидно її не беруть і вона, зідхнувши тяжко, йде далі за ногами своїх господарів.

По каміннях Студеного, що ледве снується в ярку, проходять на другу сторону й прощаються з Андрієм: йому дорога ліворуч до гори, на Гришівець, а їм праворуч на Кизявицю. Потім батько й донька йдуть широкою, гірською стежкою, що піднімається серед прорубаного лісу й береться на вершок Кизявиці. Спершу біжить вона лагідно, але в останній частині стається трохи стрімкіша й вужча, поринаючи між старі смереки. Кінчиться разом з лісом: починається круглий, малий наче бабка вершок Кизявиці, порослий травюю. Сідають на ньому й дивляться на гори, поля і ровині, на світ цей мальований, мережаний, лісами тканий, горами замаєний. Вдихають пахоші лісу й слухають його пісні, зложеної з шуму дерев та співу пташок. А там унизу далеко на обрїю, сонце хилиться за Магуру.

– Гарно тут! Я стільки літ їджу тут і завжди находжу нову насолоду в оцьому виді з Кизявиці! – говорить Стефа – дихати так широко, просторо, радісно й запашно!

– Ти завжди була ентузіясткою Розлуча, більше, як хто-небудь з моїх дітей.

— Від малої /ми зачали їздити до Розлуча, як мені було вісім літ/ я вважала його за найкращий куток світу. Тато нагадує собі, як ми їздили в Альпи й над море. Стоячи в Трієсті на Обчино, їдучи через Зальцкамергуд, чи теж сидючи над морем у Градо, я завжди так дуже тужила за Розлучем. Відкіля б я не приїхала, з радістю я вітала ці наші гори, коли мої босі ноги станули на м'якій траві нашого городу, я відчувала якусь силу, щось велике й радісне, що наче входило в мене від оцієї землі. Це тимбільше дивне, що я народилася у Львові. Але ж ціле моє серце виповнила любов до цих гір і тут до нашої хати.

Дивилися в напрямі на схід увниз. Там поза потоком, що снувався наче срібна ниточка, прикучула Кичера. З Кізявиці вона виглядала низенька й, як би не трохи ліса на вершку, можна б думати, що це далі поля. І як би не хата Николайчуків. Наче малий грибок, вона присіла під лісом, накрита червоною шапочкою з черепиці.

— Гарно так дивитися з гори на наше обійстя. Коли я будував ту хату, люди дивувалися, що оподалік від дороги та села, на горбі. А мої товариші сміялися, що я будуюся на вітрах і протягах. Але мені тут подобалося. Як би я був побудувався біля гостинця, нині я був би серед гамору літництва й не мав би я того спокою, що маю у себе.

— Кичеру я люблю, але Кізявиця є вища й вид з неї кращий. І завжди будучи малою дівчинкою, я мріяла побудувати тут на цьому вершку такий готель, як ми бачили в Альпах. Мені ввижались осклені веранди, а там зубата залізничка, вагонетки на линвах, що виїзять на гору.

— О, то дорога, недосяжні мрії. Тут серед лісів, оподалік села, на вершках. На це треба б мати великий капітал. Я от не маю за що купити тих кілька пасків поля, що повище нашого паркану. Газди відгрожуються, що продадуть жидам. Тоді мені під сам паркан влізе хтось з якоюсь великою будою, з гамором, смітниками й відпливами та заслонить мені вид на ліс.

Стефа мовчала, роздумуючи щось глибоко.

Сонце сідало за гори й Николайчуки сходили в низ. Потім ішли між полями й кожне з них думали свої думки. Вже були на подвір'ю, як на ясне небо заходу зійшла вечірня зірниця. Сіли на лавочці відпочити й дивитись, як запалюються зорі. Й Стефа сказала:

– Тату, купіть це поле. Ці гроші, що ви мені дали колись на виряд, як би я йшла заміж, мені тепер не потрібні. Пощо вони мають стояти в банку. За них ми купимо поле. Договоріться з газдами, я приїду наступним разом і ми докінчимо цю справу.

– Трохи ніяково мені: замість грошей, матимеш сухе, неврожайне поле, покрите папороттю і ялівцями.

– Нічого, тату. Переді мною ще життя і гроші я ще зароблю. А полем я так само тішитисьму, як ви.

Високо й далеко ясніли зорі на весняному небі. Маєві хрущі гуділи, літаючи низько над землею. Кичера шуміла стиха в нічному вітрі. З села долітав гавкіт псів та ричання корів.

ХІІІ. НОВИЙ МЕШКАНЕЦЬ

З села приходили до Старого Пана люди, чи то за справами, чи теж побалакати. Жінки приносили продати кілька яєць, або грудку сира – грибів і ягід ще не було.

Одного дня стара Крецулиха принесла продати сир. Розглянулась по хаті та й сказала:

– Та собаку пан ба даяку мают. Не дуже, відиш, она бреше й не дуже хати варує, ба, та то така міська, панцька собака. Але кітка на газдівстві має бути. Без kota й без пса, хата порожна, гейби в ні газді бракувало. Та й миши поїдят панови всьо, до полики. Моя Мінка має котята, якісь не согірші. То бим вам едно принесла, ний ся ховат. Та чей їсти у пана е шо, добре му буде й пан матимут кітку, газдино в хаті.

На другий день з кобілки, плетеної з яліцевого коріння, вимила Крецулиха котеня, завбільшки в добрий бойківський пиріг і положила в кухні на землю. Мутними ледве прозрівшими оченятами воно розглядалося по хаті та, непевно стоячи на ногах, нявчало тоненьким немовлячим голоском. Ледве поросла шерсть була латаста: жовта, біла й чорна. Таке собі просте, сільське котеня. Всі вирішили, що воно нужденне й поганеньке, все таки залишили його. Жалко ж бідного котеняти, шо прибилося сиротою до чужої хати.

* * *

Як буває в котенят, воно росло швидко й скоро виявило притаманні йому прикмети. В ночі воно спало на печі звинене в клубок, а коли вранці вносили в хату молоко, нявчало тоненьким голосочком, і швиденько зістрибувало з печі й лакомо хлєптало теплу солодку рідину. Після того сідало на лавці й

милося ще незручними буцлатими лапками. Дуже швидко воно пізнало, що в пана на руках безпечно й затишно, а в пановому ліжку тепло й м'яко. Підгодувавшись і підрісши, воно зачало бавитися, підстрибуючи за мухами та качаючи м'ячиком з шматки.

— Киць, киць, кицлику! — кликав його пан, йдучи обідати. Тоді воно вистрибувало на стіл, сідало на беріжечку й заїдало смачні кусочки, які пан давав йому з своєї тарілки. В той час Мімі сиділа на лавці побіч пана, і хоч вона не бажала собі його харчів, проте злісно гарчала й гавкала на котеня, бачучи, що воно вкрадається в панову ласку й що свою прихильність він ділить тепер поміж них дві. А відношення Мімі до котів загалом не було прихильне. В місті вона з ними не познайомилася, та вже, живучи на селі, ввійшла одного разу з Ганею в хату, де купували молоко. Нагло з кутка вискочила кітка, що там годувала своїх малих, і без ніякої причини кинулась на Мімі, заплювала їй очі й подряпала ніс. Ця пригода навчила Мімі, що коти дуже небезпечні хижачи й що краще з ними загалом не знайомитися. Побачивши в хаті вперше котеня, вона обережно наблизилась до нього, та воно, хоч яке мале, засичало й заплювало на неї. Зазнавши такої образи, Мімі побігла до пана скаржитись. На її скавуління пан відказав:

— Ну, щож, Мімі, мусиш привикнути. Будемо мати в хаті кицлика, миші не будуть панові їсти сала в комірці, та й нам буде веселіше. Кицлик гарний, він маленький, біденький, його треба жаліти. — При тому пан посадив собі на коліна котеня і став ним бавитись папірцем. Зідхнувши тяжко, Мімі пішла до свого ліжка, склубилась там і, перегризаючи свою журбу, заснула.

Так прийшлося їй погодитись з новим мешканцем новосілля.

XIV. БІДНА СОБАЧКА

Мімі почувала себе погано. Вона привикла до хати й людей. З ними вона в місті зжилася, беручи живу участь у їхньому щоденному житті. На вулицю вона виходила тільки на ремінчику, що дозволяв їй іти чемно біля ноги своїх господарів. Тепер хата була цілий день пуста. Господарі мали діло на дворі. Та й із них залишився тільки Старий Пан. Він один ще пестив її старим ладом і приговорював до неї. Та його господиня Ганя сільська жінка не мала ніякого зрозуміння для вимог Мімі.

А Мімі нудьгувала. В пустій хаті ніяк не сиділося. Виходила на подвір'я і ходила крок за кроком за паном приткнувши ніс до його ноги. Часто замотувалася йому під ноги, або між робітників, що вже не могли з нею панькатися, тож не раз посипались на неї гнблівки від чого вона чхала й чухалася, а на майстрів гарчала й скалила до них зуби. Тяжко було їй привикнути до тверезої і господарної Гані. Згодом вона навчилася і за нею ходити, як за паном. Ще найліпше було тоді, як Ганя працювала при грядках: брала з собою мішок, стелила його на траві, а Мімі лягала й, тяжко зідхаючи, попадала в дрімоту. В сні непокоїли її настирливі сільські мухи, мурашки, що влазили їй безцеремонно на ніс, до вух, та вітер, що лоскотав ніздря завжди новими запахами. Всі вони дразнили її і будили зі сну.

Не добре було й з харчами. На селі не завжди було м'ясо, до якого Мімі звикла в місті. Приходилось їсти картоплю, чи яку небудь юшку з хлібом. Спершу це ніяк не йшло, а Старий Пан, що дбав про свою собачку, брав її тоді на коліна і приговорював:

— Їдж, Мімі, їдж, панова собачко. Нині м'яса нема. Зрозу-

мій, це ж не місто, а Вулькан, той злодій різник б'є тільки в четвер, щоб було на сабаш м'ясо. Відкіля ж возьму тобі сьогодні м'яса? Папай, песику! Бачиш твій пан їсть, а юшечка дуже добра.

Інколи Мімі погоджувалася з пановими поясненнями й перехиливши головку втримлювала тонкий червоний язичок в мисочку й похлептувала з несмаком та невдоволенням. Вона їла без смаку й охоти, здавалось тільки на те, щоб не гнівити папа. Все таки траплялося, що Мімі ніяк не хотіла їсти. І тоді Старий Пан брав у руки свою товстючу палицю, показував їй і лявся:

— Їш ти, драбе один, чи ні? Бачиш мою палицю, як не будеш їсти, то я тебе нею наб'ю, а потім ще з тебе шкіру стягну, чуєш ти погана?

Пан вправді ніколи ще не вдарив Мімі, все таки не раз замахнувся на неї палицею і казав: — Бачиш бук, понохай!

Але справа з буком прийшла значно пізніше, коли в Мімі появились женихи.

Так отже з їдженням були труднощі, та не кращало воно й з часом, коли Мімі старілася. Навіть на м'ясо була дуже вибаглива й часто поверталася задом до миски з м'ясом і, чхнувши, відходила до своєї скриньки, де звивалася в клубок і засипляла.

Найгірше боялась Мімі в ночі. Не раз приходилось їй вийти на подвір'я звечора. Скавуліла тоді жалібно, поки пан або Ганя не вийшли за нею. Дрижачи зі страху, поладнувала свої діла й втікала до дому, підобравши хвіст. Хоч за Старим Паном лазила крок в крок, ніщо не потрапило їй примусити вийти з ним у ночі на подвір'я. Раз трапилось, що біля студні помітили якогось чужого. Кличучи Мімі, вийшов пан на город. Та Мімі скулилась і, дійшовши до вугла хати, притулилась до нього, дрижачи на цілому тілі. Так ганебно вона опустила свого пана в небезпеці.

ХУ. НЕПЕРЕМОЖНА СИЛА

Так, це була рання весна. Все прозябало, будилось до життя і все, що живе, шукало собі пари й кохалося: овад, птах і тваринка, що з людиною живе, й та, що лісом бродить.

Собаки часто забігали на подвір'я Старого Пана. Вони вишукували тут кістки, що їх не згризла Мімі, та інші залишки харчів. Не раз чутно було їхню гризню та гаркітню поночі. Коли ж забігали в день, звичайно їх проганяли, а Мімі брехала на зайдів як навіжена. Зміркувавши, що на подвір'ї своя собака, та що в пана товстучий бук, вони не дуже заходили на чужу обору. Але ранньою весною, – Мімі почула, що якась непереможна сила тягне її до собачого товариства. А товариство, не дивлячися вже на каміння і буки, збігалось на Кичеру й стало наближуватись до Мімі.

І що вже мороки було обом пожилцям Кичери! Замикали Мімі в кімнаті, то вона вистрибувала на вікно й скавуліла, а собачня збігалась під хату припускаючи на неї просто атаку. Прив'язували її ремінцем, то вона прогризала його й за ногами пана вибігала на подвір'я.

– Ах ти погана, ти погана! То ти до собак, та до цих сільських батярів та драбів, що жеруть падлину й промишляють крадіжжю? То я тебе тут на те привіз? – сварився Старий Пан.

Та Мімі не чула його лайки, ні не боялась уже й бука. Її тягнув непереможною силою клич тічні, її гаркіт та жадоба.

Пізного вечора, коли її вже перестали доглядати, знаючи, що боїться ночі, вона вибігла непомітно на подвір'я і пігнула з тічнею.

Не помогли накликування, свистання і розшуки. Ліс прийняв у свої гостинні палати оцей весільний хоровід.

З тяжким серцем лягав спати Старий Пан. Мімі знову його

зрадила й так ганебно, так по собачому, так просто! І де вона тепер?

– Ой, Ганю, де моя Мімі? Таж то єдина жива істота, що пішла зі мною на село! Що з нею діється? Попала в таку тічну, а вона така ніжна, так боїться ночі.

– Та най пан не бояться. Вигоняться тай вернеться, – впевнювала Ганя, що знала собачі звичаї. – Таже тяжко держати собаку в хаті та під ключем. Най біжить, таке вже на світі право!

Вранці вернулася Мімі до хати. Ще сонце не зійшло як вона ніжно й винувато заскавуліла під вікном Старого Пана. І хоч який він був лихий та обиджений, хоч як обіцовав набити її, то коли вернулася змучена, зарошена й винувато припала до його ніг, лижучи їх, та виляючи хвостом, Старий Пан вибачив їй гріхи цілої ночі.

– Ах, ти погана, ти нечемна! То ти така? І не стид тобі? То я тебе стеріг, то я тебе пестив, а ти поступила як проста сука, така ланцюгова, ще гірше, така сільська волоцюга! – лаяв її.

Та Мімі лизала йому своїм тонким язичком руки, і дивилась в очі такими добрими, вірними карими очима, що пан став гладити її голову та клапаті ушка.

– А дай но, Ганю, шматину й щітку, хай я вичишу ту волоцюгу – попросив. Коли вже Міміна шерсть вернулася до давнього ладу, дали їй мисочку молока, вона нахлепталася і, звинувшись після того в клубок, заснула в своєму ліжку смачним, щасливим сном.

Дні плили на Кичері своїм ладом. Щепи відцвили й на них позав'язувались малесенькі яблучка. Картопелька вилізла з-під скиби й тішила своєю ніжно-зеленою матиною. Її огрібали. А озиме житце стало колоситися. Їй скоро зацвіло. Сонце гріло – вигрівало жовті бойківські поля і вирощувало з них газдам овоч та плід. Земля – мати дякувала бойкові за його труд та його піт.

ХУІ. П Р И Б У Т О К

Як сонце добре пригріло, Мімі породила трое цуценят. Цей перший прибуток привітали на Кичері з радістю. Оцих три вальочки, гарно вилізани, приссались до матірньої груди, а Міміне „лізьо” стало осередком уваги всіх.

Мімі виявила себе дуже ніжною і доброю матір'ю. Коли хто-небудь підходив і брав яке цуценя в руки, Мімі скавуліла й просила настирливо, щоб його віддати й дивилась такими людськими очима, очима занепокоїної матері, що їй зразу же віддавали дитину. Діставши її назад, Мімі лизала мале, так наче б йому сталась за той час велика кривда, і пригортала лапкою до себе. Потім як діти підросли й Мімі вже на короткий час покидала своє ліжко, вистало сказати: „Мімі, де діти? Або: „Мімі, я беру діти!”, щоб собачка кидала й найсмачнішу їжу й кидалася притьмом до дітей. Навіть згодом уже, як діти розійшлись „на посаду”, клич: „Я беру діти!”, був для Мімі рівнозначний з необхідністю бігти до свого ліжка.

Шо ж до того ліжка: було це й справжнє ліжко. Коли майстри робили Старому Панові хатне обладнання, він казав і для Мімі зробити ліжко. Воно мало вищу спинку, а нижчу дошку на кінці, побічніці гарно тесані й гібльовані, а ніжки стругані й карбовані. Справжнє ліжко, – що й казати. Сінничок випханий м'якенькою отавою і подушечка з цвітного перкалю та покривальце з старого зеленого плюшу в великі червоні рожі – он Міміна постіль. Все це разом називалось „лізьо”. Селянки, що приходили до кухні, приглядались тому ліжкові й похитували головами:

– У панів всьопо панцьки, ци видите? І собаки таку постіль зробили, шо челядинови, та й дбають за неї ліпше як газда про дітей. –

Не заздрить Мімі, читачі. Буває, що й собаці гарно заживеться. Одній на тисячі, а може мільйони. А так усі вони в голоді, на морозі й слоті, та як каторжники на ланцюгах поприпинані. Буває в спеку навіть води не винесуть. А як б'ють собак, а знущаються! Хай уже якій там Мімі буде краще. Вона була вірною товаришкою Старого Пана й відбула з ним дві мандрівки. Одну на новосілля, а другу... Та про це згодом.

Вже й діти її мали не таку долю, як вона а, іншу. Ше Боська, що залишилась при мамі. А вже Циган... Бідний, бідний Циган!

Так от, годувала собі Мімі дітей. Вже й прибули нові жильці на Кичері. Дві квочки вивели курчаток: жовтеньких, кругленьких та гарненьких. А як повиростали, сталися з них моторні когутики, що чубились за будьщо, й огрядні курочки. Ну, когутиків, то вже там не жалували, знаєте. А вже курочки, так ті весело кудкудакали коло хати й за Ганею бігали, як за рідною мамою. Окрім звичайного: ціп, ціп, ціп! – що скликала їх до їжі, вони розуміли ще „сіла, сіла, сіла!” і тоді сідали понадувавшись, а Ганя брала їх в руки та розглядала, або як мала яку пестійку, то давала їй який шматочок м'яса, тощо. І розуміли одне чуже слово, якого Ганя вживала, коли хотіла, щоб ввечорі пішли сидіти „на бантах” : Седзець, седзець, седзець!” Чому якраз так треба їх було кликати ввечорі, ніхто не міг розгадати. Ганя казала, що так вони найкраще розуміють. А може для відрізнення від „сіла”? Досить, що панові діти, як приїхали на вакації чи взимі, засміювались до сліз з того „седзець” Ну, такі розумні, такі інтелігентні курочки!

ХУН. СВИНКА ХРУНЬКО

Спокійно пливли дні на новосіллі, чи, як селяни називали, на Кичері. Пан потроху розжився, а його господарство розросталося. На подвір'ї появилися дві – три курки, що покудкудакували та журились собі в траві. Потім у хлівку захрюкала свинка.

– Підгодуємо. Відпадки з кухні є, трохи лупини з бульби, трохи грису, і буде поросля. На Різдво прийдуть діти, то й шинка своя і ковбаса пригодиться.

Свинка похрунькувала собі в загородці й паслась на городі. Пасти їй приходилось самому Старому Панові, бо цей хруньок зараз же влазив у грядки й рив їх, або в цвітник і перевертав гвоздики й айстри горі коренем. От тоді було крику та лементу! Навіть буком перепадало хруневі по спині. Та цього його ніяк не можна було відучити, хоч згодом дістав він добру вчительку Боську, що порядно смикала його за хвіст і лапки. Зате одного навчився хруньок. Як тільки Старий Пан появлявся на подвір'ї, він прибігав до нього, з веселим хруньканням і чухався об його ногу. А що не завжди був чистий /звісно, хруньок/ та ще й запашний, пан відучив його цього, заступивши свою ногу дротяною щіткою, що нею чистили деревцятка. Як тільки виходив на подвір'я, кликав „Хрунь, Хрунь, ходи но сюди!” Якже на своїх коротких лапках він причвалав до пана, цей вичісував його й видряпував дротяною щіткою, що робило Хруневі очевидну приємність. Він жмурич свинячі очка й похрунькував стиха, задоволено. Треба було тільки вважати, щоб із розкоші не потер рилом об ногу. Тоді залишав на штанах вогкий, брудний слід. Звісно, рилко попадало не раз у гноївку.

Ах, Хруню, Хруню, ти один репаний!

Такі це були звірі Старого Пана. Серед них швидко виростили Міміні діти.

ХУІІ. БОСЬКА – МІМИНА ДОЧКА

Найстарша з Міминих дітей, була гнідо-жовта, гладка як рукавичка, тільки мала білі панчішки. Ні з будови тіла, ні короткої, гладкої шерсти, вона в нічому не нагадувала матір. Може тільки вузька мордочка й чорний „цератовий” носик мали щось із шпіца. Зате цілість пішла певно в батька: сільського жовтяка–розбишаки. Дуже швидко виявився теж характер Боськи: веселий, жвавий, розумний та розбишацький.

Її вирішили залишити на господарстві й виховати на справжнього пса, бо вже змалку була куслива й не давала собі зробити кривди. Так і залишилась пестійка й розбишачка при мамі. І хоч їй швидко поросли гострі наче шпильки зуби, вона радо присмоктувалась до матірньої груди. Це так на відміну від кісток, що їх гризла завчасу, та із собачого звичаю, щоб зуби кріпшали. Швидко вона стала гонити довкруги хати, весело побрішкуючи й визиваючи маму до „дралування”. Та Мімі, непривична до таких собачих перегонів, підбігала кілька кроків, потім брехала на Боську, мабуть лаючи її за таку пустоту й верталася до хати. Не помагали й інші способи, що їх Боська вживала до старої. З них найлюбішою було застромити зубки в Мімін довгошерстий карк і торгнути його декілька разів. Так, з дитячої ніжності.

І борюкатись з мамою ніяк було. Водитись за карк і зводити гризню та серед змагань торгати себе за шерсть Мімі ніяк не могла привикнути. Звичайно така забава кінчилася для Боськи погано: стара покарала її зубом, від чого Боська заплакала жалко.

– Бачиш дурний Босю, – приговорював Старий Пан, беру-

чи на руки свою пестійку й глядячи її лискучу спину, мама стара й не хоче боротися.

Двоє інших, що мали довшу шерсть і були латасті й не такі рухливі, як сестра, віддали селянам. За одного навіть приніс газда з Волосянки влітку малин. А наймолодший Циган, що мав чорну шерсть в білі лати, дістався Андрієві, що жив під Гришівцем.

– Жалко мені віддавати Міміні діти, – казав Старий Пан – та шож, не буду я тримати всіх у хаті. Оцей старший пішов у Волосянку, то вже я його не побачу. А малого Циганка я завжди провідаю, і занесу йому дещо доброго з'їсти, бо Андрій мій приятель і ми часто навідуємось до себе.

А Боська виростала біля Старого Пана й при мамі, наповнюючи хату щораз більшим рухом. Вона не могла ні хвилини всидіти тихо, вертілась у пана на руках і старалась язиком засягнути його по носі й роті. Фиркала всіми лапками, ловила за рукав, торгала його й гарчала. То знову ловила в зуби гудзик при одягу й з веселим гаркотом торгала його так довго, аж поки не відогризла. За те перепадало їй від Гані не лиш лайки, але й ляпасів, що так і лящили на її точених задочках. Не були знову такі болячі, все ж після них Боська бігла до маминого ліжка, припадала до неї, скомліючи й скавулячи, тулилась до її теплого боку. Мімі вилизувала покривджене місце, а Боська зараз же зачинала нову ворохобню з мамою, торгаючи її за кудли.

Ні, Бось не могла всидіти тихо ні хвилини. Вона була один рух, одна радість, одне життя. Свої псоти й ворохобню розпочинала Бось ще вранці, як тільки Старий Пан прокинувся. До нього підходила латаста киця Боя і муркала примирливо, прохаючи ніжно, щоб узяти її до теплого ліжка. Пан брав її, пестив, вона вилизувалась після нічних пригод і смачно засипляла.

Та це не тривало надто довго.

Оце з гамором і радісним гавкотом вбігала в кімнату Боська й не дивлячись на небезпеку, що так і висіла над нею,

встрибувала на ліжко, клалась на спину й фиркала всіма чотирма лапками й скомліла радісно, підповзаючи до пана й стараючись його лизати. При тому її карі очі сміялися з великих радощів та охоти до псот.

Тільки бідна Мімі не могла вискочити на ліжко. Вона придрипувала за Боською, ставала біля ліжка й скавуліла тонко та жалко.

– Ну, ходи, стара, ходи! – казав Старий Пан і витягав Мімі на ліжко. От тоді зачиналась гаркiтня!

Боська й Мімі заводили з собою сварку, котра ближча панові й любіша, котра має бути під ковдрою, під пахою чи в ногах. Брехали, товклись, черкали себе зубами й борюкались. Це випроваджувало з певного гідности спокою латасту Бойочку. Вона прокидалась та з котячою повагою і спокоем дивилась на дві розсварені собаки. В її розумних холодних очах з подовжною, чорною щілиною зіниць стояла все таки увага. Це все діялось біля неї, а псам, хоч вони й друзі все таки вірити не можна. М'якенька чистенька біла Боїна лапка була завжди готова виставити пазурі, якщо б показалась потреба.

Та потреби не бувало. Всіх годила Ганя. З кухні доносився її грізний голос:

– Де ремінь?! – а потім кроки.

Собаки зразу мирились і, не чекаючи ні Гані, ні ременя, зістрибували з ліжка й крилися в найтемніший кут під ним. Навіть Мімі забувала свою ніжність і незручність і стрибком опинювалася біля доні. Там у кутку мирились і поклавши голову одна на одну дримали.

Діло з ременем розуміла Боя теж. За крадіжку Ганя не жалувала нікому. Правда, Боя була дуже зручна й найчастіше швидше втікала ніж досягнув її ремінь, проте не любила його, бо й за що було любити? Тож одним стрибком була на шафі, або крізь відчинене вікно на дворі. Все таки безпечніше...

Після того пан вставав з ліжка, сміявся з собак та приговорював:

– Бачиш, Босью, була б дістала у шкіру. Але був би плач!

А то тому, що ти нечемна й сваришся з мамою. Якби так тихцем, була б Ганя ані не помітила.

Здавалось, що Боська розуміла промову, бо після таких ласкавих слів виповзала хильцем-нишком з-під ліжка й розглядалася злодійкувато. Коли ж небезпеки не помічувала близько, швидко вистрибувала на ліжку, заривалась під ковдру й дуже чемнесенько, дуже гарнесенько згорталась в клубок та солодко задрімувала, забувши небезпеку, що так і висіла, над таким розкішним місцем.

Ну, але Ганя...

Та, про це краще не згадувати!

XIX. БОЯ ЛЮБИТЬ ЛОВИ І ТЕПЛО ЛІЖКА

В тому часі, коли Мімі породила й виховувала цуценят, котеня росло й кріпшало. Воно виявилось на диво моторне та здатне до ловів. Хоч як любило тепло та вигоду, солодке молоко та запашне м'ясо, воно дуже завчасу занюхало запах мишей-споконвічного звіра, що становив предмет котячих ловів та й їхню відживу. Цього звіра завжди й усюди вдосталь, тож кіт може собі жити сито й вигідно. Не потребує він і служити людині. Якби ж не молочко та тепла піч...

Швидко всі котячі забави мали вигляд ловів. Зачатувати, терпеливо подрімуючи в чуйній дрімоті, кидатись на предмет ловів, а потім зловивши, попускати й підганяти лапкою і знову ловити, та вже тримаючи в зубах, воркотіти грізно, оце й забава й ловецькі звичаї котів.

Такі звичаї мала й Боя. Так назвали оцю кіточку діти Старого Пана. А назва оця мала зовсім просте джерело, як і загальом майже всі людські назви. Тому, що котятко було звичайне, простеньке, такий собі селюшок, Ольга сказала:

– Тато взяли собі таку бойчиху.

– Не бойчиху, бо киця мала, а бойку – сказала Стефа.

І з цього пішло: Бойка, Бойочка, Боюня, Боюнечка. Боюня, Бойочка й Боюнечка як була мала. Якже мала вже дітей і ходила з ними на далекі ловецькі виправи, тоді вже Боя. Так і залишилася.

Бойочка зажила швидко справжнім котячим життям. Вхати вона була газдинею і її боялись миші, де б не було. В кожній кімнаті Бойочка знала їхні сховища, трощила й нищила їх у спіжарці, при чому й сама не забувала закусити мишачу печеню сиром або запити молочком. Ніхто не знав, як і коли Боя пробиралася на горище постійно замкнене на крючок чи колод-

ку. Там давала себе замикати на цілу ніч і наносила мишам добрий страх. Не раз чутно було поночі Боїні стрибки та пишання мишок.

В усіх комірках, прибудівках, на шпихлірику, а згодом на стайні неподільно володіла Боя. Для неї не існували двері й вікна. Лазила надзвичайно зручно по вуглах хати й влазила по під крокви на горище. По деревах лазила зручно немов дикий кіт. Не раз бачили її на самому вершечку стрункого модерева, де прямо колихалась у вітрі. На деревах можна було відкрити пташині гнізда й зловити пташині ціплятка-котячий присмак. Згодом Боя ловила й старих, хитрих горобців, а то й бувало, лісного більшого птаха притащить.

Попадалось їй зате лайки від Старого Пана:

– Ти розбишачко, ти хижачко одна! То тобі мало мишей? То мало тобі в мене молока й інших добрих харчів і ти мусиш жерти пташок?! – Та даремні були слова, даремні погрози. Відбрати добичі Боя ніяк не дозволювала; її гострі зуби цупко держали добичу, а грізний воркіт остерігав кожного, що в Бої ще й сильні пазурі й що своїх ловецьких прав вона вміє боронити.

Так от, Боя-ловець володіла неподільно на Кичері. Здавалось, що вона жила й панувала над землею. Її місце було завжди доволі високо: на печі, на деревах, на стайні, на горищі. По землі вона пробігала швидко й шибала в картоплиння або жито, щоб за хвилину виринути під лісом. Інколи ж тільки йшла обережно й розважно, розглядаючи пильно й надслухуючи чуйно. Вітрила тоді звичайно пригоди й роздумувала свої ловецькі пляни.

Проте, хоч який був з Бої хижак – вона була мила, лагідна й ласкава. Найбільше любила свого пана. Вранці підходила до його ліжка й муркала примирливо, прохаючи ніжно, щоб узяв її до теплого ліжка. Тоді пан брав її, пестив, вона вилизувалась після нічних пригод і смачно засипляла. Звісно, таке не тривало надто довго.

– Спи, Кеку, спи! – приговорював пан – а то встане ста-

ре, недобре Ганчисько, як розкриє рота, як візьме якого ре-
мінця! Будеш, небоже, втікати!

– Певно, що візьму! Щоб пан знали! – відгрозувалась Га-
ня – пан то до ліжка й собак і котів. А вони носять і бруд і
блохи.

Бойочка любила свого пана.

В полудне, як тільки роздавався гомін посуду, Боя відкі-
лясь з'являлася в хаті. Як дух вона виринала знечев'я й неві-
домо відкіля. Мр, мр! – зголошувалась ідучи пружкими легки-
ми кроками до панового стола. Швидко сиділа на краєчку стола,
й, підбравши під себе лапочки, дивилась вузьенькими щілінка-
ми зіниць і співала собі стиха відвічну пісеньку котячого голо-
ду... М'ясо лоскотало її ніздря, і вона вже не могла довше жда-
ти, півсонно приспівуючи, тільки вставала й тручала пана ло-
биком у лікоть, примілюючись ніжно. Тоді вже їй перепалося
дещо смачне. Інколи ж обережно й зручно сягала лапкою на
його тарілку й виловлювала відтіля який смачний кусок, знаю-
чи, що пан добрий і поза тим, що насварить, нічого їй не гро-
зить.

Після обіду Боя спала звичайно десь у теплі. Зате сумер-
ком вона прокидалась і разом із своїм паном виходила до са-
ду. Йшли собі тоді обоє стежочками, пан з своїм буком, а Боя,
гордо піднісши хвоста й чуйно настороживши уха. Найчастіше
вона бігла наперед пана, оглядаючись, чи йде за нею, й покли-
кувала його ніжним котячим кличем. Міжтим підстрибувала за
нічними нетлями, пасла якесь зілля, ловила комах. Бувало, що
видрапувалась дуже швидко й зручно на деревцята й причаїв-
шись на гілці, ждала аж пан зблизиться. Тоді випростовувалась
нагло й ловила його лапкою за вуса, або за дашок кашкета.

– Ах! Як пан настрашився свого Кецлика! – сміявся Ста-
рий Пан і гладив Бою, по пружкій спині, або лоскотав її під бор-
ідку. Ці пестоші були Бої до вподоби й зараз таки збігала во-
на з дерева, щоб за декількома стрибками повторити свою гру
з другого дерева. Це була звичайна Боїна забава з Старим Па-
ном. І, з роками, хоч уже була „стара” вона не забувала цієї гри.

Ще одну привичку мала Боя і за неї Старий Пан любив свого Кека найбільше. Панові доводилось часто від'їздити залізницею. Якимось способом у хаті всі розуміли, що пан не йде в село, тільки збирається їхати. Пси обнюхували його обуву й одяг, що певно пахнув залізницею і занепокоювались. Вони вибігали на подвір'я або ховались денебудь у городі, дожидаючи. Коли ж пан появився на стежці, бігли з ним на зупинку. Боячись, щоб не попали під поїзд, казав Старий Пан їх замикати.

— Ганю, прив'яжи но псів!, або хоч їх зачини в хаті — гукав, хвилюючись.

От тоді починалась метушня, ловлення, накази, свистання і скавуління. З хати пан виходив, як уже пси були зачинені. Звісно, часом не вдавалось когонебудь зловити, а ще як до компанії прибув Шур і Мішенька. Хтонебудь таки викрадався і біг з паном на станцію.

Якби не було: ніколи не бракло на стежці Бої. Вона йшла з паном моторно й гордо, але залишалась завжди перед станцією, поринаючи тут у житах.

Коли ж пан повертався, направду невідомо вже, відкіля Боя це знала. Вона сиділа завжди на яблінці, біля фіртки й відтіля вітала свого пана, зачіпаючи його лапкою і ніжно муркотячи. Пан тішився завжди, що знову є в себе, що „вирвався з проклятого міста”, як нарікав звичайно. І тішився, що дождав його „Кек”, і пестив його ніжно. А потім обпадала його собачня з радісним скавулінням та гаркітнею і на неї Боя поглядала з свого дерева трохи згорда й трохи поблажливо.

А з собаками Боя жила теж у добрій злагоді.

З Мімі у неї була така байдужа незайманість. Одне одного навиділи. Та особливої приязні Мімі не виявляла до Бої і, по правді, Боя і не дуже старалась заприятитися з таким якимсь звірем. Зате вже з іншими псами Боя жила в великій приязні. Обидві з Боськом їли з одної миски, спали біля себе, вигріваючись влітку на сонці. А вже як у Боськи був син Шур, тай той Шур просто по вуха був закоханий у Бойці; вилизував її, пригортав, пестив, ходив за нею назирцем. Але Щур... І взагалі Щур „котячий пес” ...

Боїних ночей ніхто не збагне, а пригод ніхто не спише. У всіх будинках, по полях і в лісі було для Бої чимало справ, а нічна темінь сприяла її ловецьким пригодам. Боя бачила в ночі краще як у день, а її чуйність і зручність доповнювали гострі зуби й сильні пазури.

З м'якої, лагідної пестійки ніч робила ловця–хижака, що смакував гарячу червону кров. В боротьбі з пільними щурами, хом'яками та лісовими звірами Боя діставала не раз болючі рани. Вранці тільки помічали, що в Бої з вуха скапує темна кров, або що в неї з боку вирвано жмут шерсті.

На весні й в осені щось змінювалося в Боїному житті. Оце поночі виходили з села коти, десь збіжжями-межами роздавався їхній погрозливо-жадібний зов. Місячними ночами вони співали дику пісню котячої пристрасти. Їм назустріч кидала Боя лемент розбурханой кітки й поринала в травах, що сріблилися в місячному сяйві.

XX. РОЗБИШАЧКА

Десь так у половині першого року життя почали Боську вчити й виховувати. Мали ж з неї зробити справжнього пса, що стереже хати. Навчання мало на меті засвоїти Босьці всі мудрощі, яких потребує така собака. Отже в першу чергу: послух, а далі пізнавати ворога й брехати на нього. Ну й: ланцюг та буда.

Послух? Певно, на поклик: Бось, тут, Бось, на, Бось до ноги! Боська прибігала до своїх господарів. Певно що слухала, та...

Пізнавати злодія, ловити його, брехати й кусати – не треба було Боську вчити. Вона це вміла сама. Вже зроду, собачим звичаєм брехала на всіх, хто заходив у хату, вже змалку любила вп'ялити зуби в газдівський кожух, чи полотняну ногавицю. Ще до жінок Боська виявляла деяку прихильність. Мабуть собачі мудрощі, переказувані з роду в рід, повчають, що жінка рідко буває злодієм, а ще щоб поночі лізти в чужий сад та до хати, так це вже не жіноче діло.

Так, що й справді Боська брехала добре й виростала на лиху собаку. Якби ж не пристрасть до прогулянок, побігів у село та в ліс. Та це шойно згодом. Зразу ж Боська держалася хати й брехала й кусала кожного, хто зайшов. Люди хвалили собаку:

– Добра виросте собака. Буде люта, до хати не допустить нікого. Треба тільки її припинати, бо зледачіє. –

Тож зробили для Боськи буду й справили ланцюг. Буда була справжнім чудом, як Босьчин господар був будівничим, то й навіть буду майстри робили за плянами й до міри. Такий собі дімок, та ще й з подвійних дощок, що між ними був мох, аби буда була тепла. Над будою горище як над селянською хатою,

випхане сіном. І невеличкий отвір, щоб не дуло, та ще й до за-
сування дошкою.

Так, це була буда.

Ланцюг був теж. Нетовстий і не для постійного вжиття, а
так тільки. Щоб „припинати”. І припинали. Тобто Ганя.

– Треба йти прип’ясти Боську – говорила зранку, нагоду-
вавши звірів, а ні то геть зледачіє.

Тільки ж Боськи ніде й ніяк не можна було знайти...

За декількома такими лекціями вона знала вже, що після
сніданку може бути ланцюг. Ну й їла швиденько, і поки ще Га-
ня вспіла повернутися, Боська вже десь зникала. Не далеко.
Десь коло хати. Але так, щоб Ганя не найшла. Коли ж Ганя
кликала й свистіла, відповідало їй десь зблизька ніжне моли-
товне скавуління або примильне побрішкування. Та Боськи не
було.

Іноколи Ганя виволікала її десь з-під стіжка сіна, демала
свою криівку, або зо схову під дошками за стайнею. Тягнула
за карк, лаючи, і таки дотягнула до буди й припняла. Ну, вже
тоді доводилось поплакати, пожалуватись, та вкінці влізти до
буди й проспати до обіду. Але після обіду Боськи вже ніхто не
потрапив би був припняти: вона гонила довкола хати й подвір’я
побріхуючи весело, борюкалась з собаками, що заходили на по-
двір’я, а згодом із своєю сім’єю і робила безліч збитків.

Отут то вона бралась виховувати Хруня. Хай би він тільки
вийшов на подвір’я із свого хлівка, Боська кидалась на нього
з радісним бреханням і гнала його по цілому господарстві. Бі-
дний Хрунь утівав на своїх куцих лапках, хрунькаючи тривож-
но й зчаста. Якже Боська досягнула його стегна, роздавався
жалкий квік. Бідний Хруньок повертався швидко й боронився
рилом. Боська відскакувала й прискакувала, стараючись воро-
га допасти з боку й зловити за ногу. Хруньок гатив рилом шви-
дко й зручно. Все це відбувалось у нечуваному гаморі: Боська
уїдала як на справжніх ловах, а Хруньок хрунькав і квичав.

Шойно хтось із домашніх прикликав Боську й припинював
лекцію, що її вона так дбайливо давала Хрунькові.

На ніч Старий Пан не дозволяв припинати Боськи.

– Не треба. Вона бідна ціле передполудне висиділа на ланцюгу, буде з неї. Хай вночі побігає собі. Автім вона й так у ночі держиться хати, чуємо ж, як бреше. І стереже добре, є вірна й куслива. Скільки разів я вийду на подвір'я, вона завжди спить під моїм вікном, або бігає довкола хати.

Це все було правдою. Тільки ж Боська одна знала про свої розбишацькі побіги в село мабуть десь так звечора, а може й на передсвітанку. Собаки знають звичаї людей та ще й злодіїв. Мабуть і Боська знала, коли можна побігти в село й в якій порі злодії не ходять. Так що й справді вони до Старого Пана не ходили. Головно, в зимі чи коли там. Але в осені, як уже зародив сад, прийшлося панові самому стерегти його. Правда, помагала йому в тому Боська й інші собаки.

Зате щораз частіше траплялись скарги на Боську. І то завжди вранці.

– Славайсу, Ганю! А ци встали вже пан?

– Навіки! Ще лежать, а вам шо треба?

– Таже дивіться! Іду я досвіта до коний подивитися, а десь з-за Леськового паркану як не вискочить ваша Боська та й давай на мене. Я не вспів і по камінь зігнувся, як вона мене зловила за ногу. Адіть: роздерла нагавицю і покусала!

– Ну, то що ви хочете від пана? Ци він має вас обганяти від собак? А ви що не маєте очий і рук? А якби так якась чужа собака вас покусала, то ви би куда бігли на скаргу?

– Та що ви мені: чужа тай чужа! То то не чужа, а ваша Боська. Ви собі припинайте псів, а не щоб бігали по селу та й людей кривдили.

– А вам хто каже, що не припинаю? Альо дивіть, буда та й ланцюк. Ци я тому винна, що сука зірвалася? Чей не буду цілу ніч коло собаки сидіти та й дивитися, ци сидить в буді ци ні.

– Ая припинаєте! Там колись не колись, а на ніч таки пускаєте. А тото вже не одному мені, а люди скрізь нарікають на вашу собаку. Але вже мені того досить! Піду тай заскаржу, бо такого права нема, щоби челядина пси кусали.

Як тільки газда згадав скаргу й суд, Ганя попадала в лютю і розпускала рота надобре. На її крик Старий Пан підходив до вікна й кликав:

– Ганю, Ганю! Шо там? Чого ти так розкричалася? – Привик, що Ганка лається з усіма, ну тай йому не жуле.

От тоді вже Ганя висипала своє. Але Старий Пан виходив до газди, запрошував його сісти на лавочці під хатою, оглядав рану, йодинав її, давав додому якоїсь масти. Вже ця дбайливість примирювала газду, а знахарське знання старого, сивовусого господаря наповнювало пошаною. До того ж ввічливість...

Звичайно Старий Пан випитував про новини в селі, разом з газдою журився погодою і врожаєм і разом з ним, як і з усіма селянами, обговорював громадські справи. Оце тісне зжиття з селом та загально знана його прихильність і доброта швидко примирювали пошкодованого. Серед балачки він забував свої втрати, коли ж Старий Пан обіцяв восені дати за Босьчину злосливість кошик яблук для дітей, газда признавав, що все це „байки”, що портки були старі, та лата в латі, а шкіру Боська ледве зубом зашкрябнула. Портки жінка зашиє, рану пан залікував, а що до собаки...

– Та то файна собака. Нема що казати. І зла, куслива й брехлива. Такої собаки треба в саді. Коби ж її так якось в'язати, щоб людей не кусала. А ту знов не знати, що панові радити. Бо то собаки на ланцку ніхто не вдержить. Пес, то що інше. То псяча служба на ланцку. А собака гонить і щенят родить і годує. Ні, то не до ланцка. Може би так де роздобути такого файного, газдівського пса?

Тут уже в розмову встрявала Ганя і звичайно присікалася до господаря:

– Та бо я тиж казала, шоби Боськи не лишати. Альо Цигана пан дали й Андрій має з него доброго пса. Всі хати в Гришівці він один пильнує як день так ніч на ланцку. А злий! А то то до чого? Тільки гнати.

– Дайно спокій, Ганю, вже зачинав злоститись Старий Пан. Боська моя собачка, вона мені потрібна в саді й я її не промі-

няв би за іншого пса. Автім: Боська певно буде незадовго мати малі, залишимо її сина й, якщо вдасться в маму, буде добрий пес. Боська мені, а ти собі пса.

А в Боськи й справді гладшали боки. Її вже ніхто й не пробував обганяти від женихів, як колись Мімі. Вона як день так ніч на дворі, а там собі жила, як знала.

Проте після таких відвідин когось з села Боську не минала кара: на цілий день її в'язали при буді, при чому й від Гані не минулось їй декілька стусанів. Боська добре розуміла за що, свої грішки вона дуже добре пам'ятала, а запах покусаного ґазди нагадував їй поповнений злочин. Тож знала, за що це все.

Тільки ж Старий Пан інколи підходив до в'язня і потішав:

– Бідний, бідний Бось! Аж сверблять оті босі лапки подралувати собі, аж кортить цей червоний, білозубий пащ брехнути та знову когось за ногу. Але ти підожди. Тільки трошки смеркнеться, Ганчисько недобре піде по молоко, а пан звільнить свою пестійку.

Так і діялось. І знову вечір та ніч несли з собою чар нових пригод та нагоду до нових злочинів.

Отак весело проживала Боська на Кичері. Наприкінці першого року вона вродила своїх перших дітей. Разом з нею і стара Мімі, що й далі держалась свого ліжка й панової ноги, вродила дітей. І знову залишили на господарстві аж двох: Босьчиного Шура й Міминого Мішу. Першого, або другого мали привчити до ланцюга, а тоді іншого віддати людям. Піла оця собачня становила веселу, молоду компанію, що її дуже часто називали в хаті „голота”. Провідницею оцей голоти стала Боська.

XXI. НА ПРОХОДІ

Стефа виходить з хати. Боська гріється на сонці, підводить голову, щурить вуха. Уважно глядить своїми хитрими, чорними очима.

– Підеш до ліса? – шепче Стефа ледве чутно.

О! Бось знає, що значить „підеш” і „ліс”. Підривається на прудкі ніжки в білих панчохах, підбігає, викидає передні ноги на паню, теплим язиком лиже по руках. Хвіст скручений у файку вертиться разом з задною частиною тіла.

У ліс! У ліс!

Проходять біля буди Мімі й Шура. Боська навмисне звільнює кроку. Вони скавучать і просять: так радо побігти б у ліс! Такі сумні в них очі! Але Боська сміється з них, просто їм у вічі. Її карі очиська сміються з них цілою радістю собачого сміху, паща сміється червоним рухливим язиком і білими зубами. Підбігла, черкнула Мішу за кудла, Шура тронула носом, мабуть щось сказала йому, бо заскавулів, скулився і застидався. Тоді підстригнула та, крутьнувши задом, побігла в трави й жита.

По дорозі неодне цікаве. Птахів Боська вже не гонить. Вона знає, що це щеняча забава, негідна старшого пса. Їх не зловить, а брехати на них зайва річ. Це забава добра для малого Міші. Отак заєць – інше діло. Той хоч не полетить в небо. Його можна гнати з Кичери на Кізявицю, вправді не зловити, але ужити насолоди ловів і погоні й вернутися з розсміяною пащею і злбними, гарячими очима та виваленим язиком.

О! Так, заєць – інше діло!

Йде якийсь хлопець. Боська прискакує до нього, бреше завзято. Мусів пробувати з нею діло – камінням. Прискакує зручно та скрутивши в бік малий лобик: хап білими зубами за ногу! Хлопець кричить. Кричить і Стефа:

– Бось, Бось! Тут! Зараз мені тут! Чуеш?!

Нерадо покидає старі розрахунки. Вправді, ще зпереду бреше, але задом крутить. Знак що почула й зрозуміла. Боська складається з двох частин: передня бреше й кусає, задня з обарінком хвоста ввічлива, весела й послушна.

Ех! Боська розбишачка й лайдачка!

У лісі...

Боська шарить між кушами, нюхтить, чхає, час до часу загарчить. Але їй відомий кожний кущик і кожна стежечка. Так часто Стефа питає в неї:

– Босю, де стежка? –

Бось тільки зачує, побігла, стежка знайшлась. Так часто приходиться Босю радитись в неодній справі, головно проходів, чи пролазів, камінням через потік, містків і зрубаних пнів серед дороги. Вона все знає. О! Бось волоцюга й хитрунка, вона б не знала!

На вершку. Шумлять смереки й танцює вітер. Два яструби кружляють низько понад смереками. Полові крила рівно на боки. Пливають, кружляють. Шукають – чатують звисока. Боська щирить зуби, погаркує грізно. Яструби поринають у зелень лісу, а Бось у гушавину ялівців. Їм ніякого діла до себе. Про те цвірінькають пташки й дятель з червоною камізелькою і в смокінгу вистукує дзьобом.

Відпочинок. Стефа шукає сонця, Бось тіні. Лягає близько своєї пані, але під кущем ялівцю, примикає очі в подовжні, чорні пружки, з пащі звісила язика й сапає голосно як машина. Але вуха чуйно насторожені, вони вловлюють кожен звук у лісі. Бось наче дрімає. Але нагло перестає сапати, замикає пащу й розплющує очі. На мить, щоб послухати. Вуха й ніздрі працюють. Видно нічого немає цікавого, бо Бось знову сопе й відпочиває. Рожевий язик раз уліво то знову вправо.

Час до часу Бось встає, підходить до Стефи, обнюхує її та тручає вогким носом. Раб би лизнути. Її очі питають: чи не пішли б ми в долину? Тут ні нахідки, ні ловів. А ще сонце пече. – Стефа гладить розумний лоб своєї „лайдачки”, покле-

пує її гладкі боки й каже, що їй тут добре. Бось розуміє. Крутьне задом, вертьне хвостом і знову лягає в куш. Під її опікою Стефа задрімує спокійно. Бось час до часу встає, обходить вершок гори, шарить по кушах і заспокоєна вертається під свій куш.

Відпочивають. Є тепло, спокійно й добре. Бось стереже. Стефа дримає, не сплячи. Крізь примкнені очі море синяви й молоді зелені лісу.

Все ж час вертатись. Бось заідає щось у куші, пасе десь траву, штудерно обсовуючи її цвіт із стебла, запиває водою з потока.

Оце на полі більші лови. Бось підходить до дірки в землі, вітрить пильно. Ху, ху, ху – носом. А потім: швидкі босі лапки в рух. Бось порпає дуже зручно й швидко. Босьові, цинамонові лапки викидають прудко землю, ніс рие в глибокому хіднику. Згодом майже пів собаки вміщується в ямі. Увага! По Боськовій спині пробігає нервова хвиля, вона запирається задніми ногами об беріг, ніс стримить глибоко в землю і за хвилинку виринає з землі. Ніс замазаний глиною, у зубах велика, товста миша – мати. Їсть її швидко і зі смаком, тільки хрупують кістки. Вже тільки хвостика видно, вже й його не стало. Бось облизує собі пащу, вертить хвостом, кинувши швидко оком на свою паню. Але ж зараз береться до нової роботи. Бось інженер – знає як біжать підземні тунелі. Вишукує сусідню дірку, гребе швидко. Чи ти – ба? Таж глина зачинає ворушитись в попередній ямці! За хвилину Бось кінчить діло: випорпує мишине гніздо з п'ятьма малими мишенятами й з'їдає їх усі зі смаком. Потім крутьне задом, струсне спиною посипаною глиною та побіжить до потоку напитись води. Бось непогано поснідала і тепер рада.

Так, так! Бось уміє собі радити. Її гладкі боки не знають голоду, а її шия ланцюга. І лиха вона й куслива, тож до хати чужий не доступить. Ще й щенят родить двічі в рік. За них господарі дістають потім плуг, квочку, чи які ґаздівські прислуги – собаки, знаєте, добрі ті Босьчині щенята.

А Боська ходить на проходи, лови й грабіжки. Така вона, оця цинамонова Боська в білих панчохах. Прудкі ноги, здорові зуби, сприт та меткість. Надівсе ж відвага. Боська завжди перша нападає та й не відступає. Вона ж мати роду й провідниця голоти, яку веде на псоти й розпусту.

XXII. Д В І М А Т Е Р І

Міміне ліжко було завжди предметом мрій її дітей: як тільки котре побачило порожню свою колиску – там родилися всі діти – вскакувало до неї і смачно засипляло. Як би не було: розкішний сон у маминому ліжку довго не тривав. Хай тільки стара вернеться і загарчить грізно, показуючи свої старечі зуби – кінчиться теплий шенячий спомин і, підбравши під себе хвоста, треба втікати на двір. Зрештою інші діти мають таке саме право до маминого ліжка, як малий Мішенька: хай тільки побачать його там, зараз зводять із ним боротьбу, гаркітно, торганину за вуха й кудли і серед метушні та гризні вибігають усі разом на подвір'я. Правду кажучи, не малі права до маминого ліжка має дочка Боська, що двічі родила в ньому своїх щенят. Але стара незгідлива й дуже вже певна своїх прав. А вже найбільше пересердя, коли до її ліжка влізе кітка. Яким правом?! Вона єдина з собачого роду не любила котів. Мало це свою причину: кітка, що кормила своїх немовлят, кинулася раз на неї, як тільки ввійшла в хату й ганебно подрапала їй ніс. Чи можна після того любити таких поганих хижаків? Проте інші пси любили обох кіток, з ними вирости й виховались на господарстві. Шур /дурень/ навіть любився в обох, напереміну. Пестив, вилизував, їв і спав з ними, своїм любовним, ніжним скавулінням зануджував раз одну, то знов другу. Йому байдуже, що всі сміються з нього та лають: „Шур дурень, котячий пес”. М'яка, тепла, латаста Боя й тигросмуга Фік – власне їй казали „він” – були панями його серця. Любив їх романтичною, ідеальною любов'ю. Ах, Шур дурень, це ж відомо!

Вже підросли ярі жита й хвилювали в теплому, червневому вітрі. Дрібний, гірський вівсик бігав по жовтих скибах, дога-

няючи один одного. Треба ж було нарадитися, чи скоро прийдеться цвісти? Цвіли картоплі й широким, теплим пахом стелили дорогу літу. А соняшне тепло обіймало запашні, смерекові ліси, пестило молоді руна піль.

Вияглися жовті, малесенькі курчатка. Вони вже навіть тратили соняшну, теплу, ціплячу барву й підстрибували за квочкою, розсіяні серед трав. Стара мати – свиня водила своїх рожевих поросяток, похрунькуючи. Вони бігали так смішно на своїх товстеньких, коротких ніжках, напів підвинувши куці хвостики. Ех! Аж світилися розумні, веселі Босьчині очі! Стрибнути б через огорожу та хоч страху нагнати оцій свинячій сім'ї.

Обі кітки повні, обважнілі. Боя весь час поза хатою, на ловах. Днями й ночами вона чаїть на горобців, ловить мишей, їсть багато. Прийдуть же важкі дні. В хату заходила Боя вранці напитися теплого молока й поспати на печі. В той час Фік повний як струк дорідного бобу, не покидав хати. Він цілий день вилігувався на сонці й дбайливо вилизував свій м'який, сірий животик. Під час обіду сидів на колінах своєї пані й обережно м'якою, сірою лапкою сягав по куски м'яса на тарілці. Коли ж йому погрожували й лаяли, тручав пестливо лобиком і муркотів примирливо. О! Ця киця була пестійкою і їй усе було вільно. Після обіду лягала знову в гарячому, літньому сонці й годинами вилизувала себе, муркотячи привітливо, опісля ж дрімала із спокоем сповненого лона. Їй було байдуже до Боїних діл, до цього, що не раз вона приносила в зубах мишу, або її носик був замазаний кров'ю горобиних писклят. Фікові дні плили спокійно в сонній ситості дождання.

* * *

Боя непокоїлася. Діставшись на панові коліна, терлася до його ліктя і жалко нявкотіла. Її гладили, просили покластися на колінах, принесли молока. Але вона не могла влжати, не хотіла їсти, а в її широкорозкритих очах стояв тваринний, німий жах. Тривога та біль гнала її до людей, наче б мала в них

знайти поміч. Так, Боя мала родити, це зрозуміли люди, але й може скоріше від них зрозуміли це інші тварини. Пси обнюхували Бою та занепокоїлися. Боська спочутливо лизала кітку по спині й по голові, а вона терлася до її ноги й нявкотіла. Шур лизав її і скомлів ніжно, розщибаючи з почутливості та уважливості. Мішенька, малий шмаркатий пестій мабуть небагато розумів з усього. Він бігав кругом усіх, побрішкував весело й його добродушні оченята були повні радості й дитячої безтурботності. Навіть стара, вередлива Мімі вилізла зі свого ліжка й підійшла до цієї громади приятелів. Докладно й поважно обнюхала Бою, при чому виглядала на стару, досвідну повитиху, пчихнула й байдуже вернулася у хату. Хіба ж їй це новина? Вона вже стільки разів переживала те саме...

Бою віднесли на оборіг, де на м'якому, запашному сніні вродила трое котенят. Тепер для Бої настали дні материнства. З посвятою, в голоді плекала свою малечу. Ні на хвилину не сходила з оборога, затривожена за життя дітей / попереднього разу їй відібрали їх та потопили/. Треба було їй принести їсти. Коли зачула скрипіння драбини, зголошувалась муркотінням, а за миску теплого молока й кусень хліба/ з маслом і завбільшки, як для голодного робітника/ її очі висказували зворушливу, майже людську вдячність.

На долині скавуліли пси й жалібно побріхували. Вони скаржилися: їм так хотілося відвідати Боїних малих! Але ж драбина, страшна драбина!

За два дні Фік уродив двоє тигренят. Ніхто не знав і не бачив де, й коли. Вранці Фік прийшов утомлений і порожній і ляг на печі. Там занесли йому молоко, він напився, вилизав смугасту шерсть та й заснув. А діти, Фіку, де діти? В шопі на тринні мерзлі й квилили жалібно тонесенькими голосками. Такі тендітні, безпомічні котячі новородженці... Не допомогло то, Фіка замикали в шопі з дітьми. Він нетерпляче струшував зі себе голодну малечу та втікав отвором під покрівлю. Так, Фік заявив, що дітьми не буде піклуватися і загалом... свідоме ма-

теринство було йому чуже. Поклався на сонічку й вилизував свою шовкову шерсть.

Холодно було котячим немовлятам на оборозі. В горах же ночі студені. А далі з прохарчуванням клопіт. Хто хоче кілька разів денно виносити харчі на оборіг? Боя це зрозуміла. Одного ранку появилася в кухні. Прихапцем з'їла молоко. Але це не була її ціль. Вона стала кликати. Підходила до дверей, кличучи, оберталася що кілька кроків та вела до оборога. Мабуть, чи не сталося що злого дітям? Але ні! Вони були цілі й здорові. Чого ж тоді треба Бої? Незрозуміло!

... оборіг високий, а драбина стрімка...

На другий день вранці Боя поносила дітей до кухні та поскладала до Міминого ліжка. –

Яким чудом вона злізла з дітьми в зубах по стрімкій драбині? Бідна, відважна мати! О! Відважна. Не просила й не питала Мімі, чи вільно зайняти її ліжко. Шаслива й рада цілому світові, кормила малих. Хай Мімі тільки спробує домагатися своїх прав! Але Мімі не пробувала. Вона знала, чим то пахне...

Напів замерзлі й заморожені Фікові діти принесено до хати. Їх віддали під Боїну опіку. О! вона чудова мати. Не даром же її малеча вилізана, чиста й сита. Як незрілі каштани, латасті й лискучі три валочки тулилися до теплого маминого черева. Рожевими, малесенькими лапочками місили мамину грудь, а смішні, червоні писочки ссали тепле молочко.

О! Боя добра мати. Вона вилізала, огріла й пригорнула Фікових немовлят. Два тигрики жадібно приссалися до матірних грудей...

Фік зблизвся з байдужою цікавістю і заглянув у Боїне гніздо. Боя заворкотіла грізно й сплюнула. В той спосіб Фік втратив усі права до своїх дітей.

пси відвідували Бою і її дітей. Верткі, меткі, крикливі й веселі гавкуни й розбишаки, вбігали до хати з гамором і гаркітнею. Але до Боїного ліжка підходили поволі й обережно, ніжно скавучачи. Боська запхала свій малий, бронзовий лобик між дітей і лизала їх вміло своїм теплим язиком. Шур, безуспі-

шно залюблений Шур, підповз до пачки, видаючи найніжніший, найтонший, ледве чутний скавучок. Він упевнював Боя про свою велику прихильність до неї і дітей. Коли ж Боя дозволила /псові завжди небезпечно зближатися до котячого гнізда/, лизав дітей і тішився ними. Он який Шур! Проте йому не шкодило, що його люба вродила котенят. Ех! Шур! Відомо дурень. Махає радісно хвостом і пестить Боїних дітей.

Але Фік? Лежить під хатою і гріється до теплого сонічка. Маніжитья, муркотить і тре носик до Мішиного вогкого, чорного носа. Сонце грає в його жовтих зіницях гарячою жадобкою. Перевертається з боку на бік, вітрить неспокійно й накликає. Припадає до землі, причаїться. Знечев'я підстрибне в гору, як прудкий, дикий звірок. Очі поширені, вуха нащурені, ніздря втягають гарячі пахощі літа.

Тепла ніч літня. Червоний, великий місяць впливає на небесні простори. Ніч стелить таємні тіні дебрами, лісом. Одурює пах цвітучого жита, кличе шум ліса...

З села виходить кіт. В темні простори ночі, назустріч місячному, дратуючому сяйву, кидає самчий зов. Спершу кричить глухо, горляно, скажено, притаєно. Наче б готовився до скоку. Далі крикнув гострим, могутнім голосом жадоби. Погрозливий, дикий лемент хижака перейшов у низький стогін самоти, образи й скарги...

Фікові очі світять зелено, шерсть їжитья. Кидає тонкий, гострий м'явкіт у нічну глибіню.

Фік виходить назустріч нічним, новим пригодам. —

XXIII. ПЕРШІ КРОКИ

Гула зима.

Холодний, білий сніг не дозволяв Боїним лапкам на далекі проходи. Вони мерзли в подушечки. Боя стріпувала обережно сніжинки та верталася чимскоріше в хату. Хоч її кожушок грів, але лапки таки мерзли. Цілі дні й ночі Боя пересипляла на печі, а в її зелених очах дрімав сон далеких, теплих країн пра-батьківщини.

Зі сну будило її тричі в день журкотіння молока, що його переливали зі скіпця до горщиків. Боя смаковито простягалася та пружко зіскакувала з печі. Ніжно муркотячи, ласилася до ніг господині. За хвилину її рожевий язичок хлєптав тепле те-чиво.

В полудне вона прокидалася від гомону ложок і тарілок. Спершу підводила голову й, прижмуривши очі, вітрила. В пахо-щах їжі вона розбіралася, що її пан мав на обід. М'ясо лоско-тало жадібно її ніздрі й вона скоро зістрибувала з печі й за хвилинку сиділа на беріжку стола.

Вузесенькими шпаринками зіниць водила пильно за пано-вими руками. Тут їй звичайно перепадало дещо смачне. Як же ждати було надто нудно, тоді Боя підходила до пана й тручала головкою його лікоть, приспівуючи ніжно відвічну пісеньку ко-тячого голоду.

За хвилину пси гляділи заздро з-під стола, як Боя їла з па-нової руки соковиті кусочки м'яса.

Після обіду вона спала знову до вечірнього молока. На дворі бушували сніги—негоди, припікали морози, але Бої було тепло й нудно-сонно. Інколи вона переривала собі нудьгу—сон невеличкими ловами на мишей. Робила це більше для розваги,

як з голоду. Мабуть теж гаряча, жива кров була необхідним харчем для Боїного пружкого тіла. В коморі, стайні, чи шпихлірі сіяла вона пострах сірим, метким мишкам. Нехай не забувають, що Боя неподільно володіє в цілому господарстві!

Настала весна. Раннє, яскраве сонце заглянуло на піч. Боя прокинулася і, сидючи на печі, гляділа цілими годинами у вікно. Інколи сходила з печі, перейшла трохи по розмоклому полі, понохала повітря, розглянула пусті поля і знову верталась у свояси. Скрутившись, засипляла, ждучи повороту літа, мишей і пташні та нових пригод.

Як же часто від неї залежали господарські справи! Нехай спить скручена, носом догори – люди кажуть: „Буде сніг – кітка спить носом догори!” Нехай довше забавиться поза хатою, чи в коморі – заглянувши пусте місце на печі: „Ов! Буде весна, бо кітка пішла на лови!” Як же довгі слоти мийуть поля і куряться верхами гір, ніхто не сміє сказати, коли буде погода, тільки одна Боя. Вона злазить з печі, миється чистенько й збирається на прохід. Тоді всі тішаться, виглядають через вікно й є певні, що буде вже погода. І є.

Так, Боя знала, що вона дуже важна особа в господарстві, й це надавало їй самопевної поваги й котячої гідности. Теплий, ясний березень збудив її до ловів і нового життя. Тепер Боїні ночі були далекими й незбагненними пригодами. Вона несла дань відвічному інстинктові та жадобі. Вранці вона верталася змерзла, зарошена й стомлена. Після мисочки молока, западала в кам'яний сон. Може в ньому ще раз переживала нічні пригоди? Може бачила бурого, тигросмугого kota, що з'явився в нічній глуші й зникав як привид?

В травні Боя породила котенят.

Звісно, скінчилися лови й походи. Боя мусіла кормити малечу. Ставала знову мила та ніжна й ласкава до людей. Вона ж цілих два тижні залежала від їхньої волі та від їхніх харчів. Пізніше не скоро могла покидати малих і шукати самостійно харчів. Тому й дозволяла брати малих до рук, не зводячи тільки з них очей. То знову вилизувала їх дбайливо.

В цьому році Бої залишили тільки одне. З ним вона примістилася в хаті своїх приятелів, псів. Мали ж вони теплу, затишну буду, а там і горище з малесеньким віконечком. На горищі було трохи сіна, а головне: було захисно й безпечно від ворогів. Все ж веселіше, бо можна було побачити ціле подвір'я і поїсти дечого разом із собаками, зістрибнувши зі свого горища. От і замешкала Боя в віконечку собачої буди.

Мала, тигросмуга Мицка ссала й росла. Вона вже незабаром прозріла й сонними, немовлячими очима стала глядіти в світ. Притулилася до маминого, теплого боку й розглядала зелень та сонце й жмурила нові очка до моря блакиті, що її срібний ранок розливав на світ. Все таке нове й цікаве! Хвилюють трави, літають мухи й птахи, а пси й люди вештаються по подвір'ї. Ах, ці пси! Мама знає їх так добре й зжилася з ними. Але Миценька принесла на світ страх і нехоть до собак. Вона має в крові котячу ворожнечу до собачого роду.

Буває: мама спить, але Мицка пильно розглядає світ.

Скоро біжать дні котячого, немовлячого життя. Іншим разом уже котеня бігає, але Мицонька виховувалася на горищі, де важко було обернутися. До землі ж високо та ще й просто між псів!

Частенько вже мама покидає малу, йдучи за власними справами. Мицка ж, якщо не спить, то нудьгує і жалісно м'явчить. Так хочеться піти за мамою! Ставала ж Боя під віконечком і кликала заохотливо. Вона й показувала Мицці, як скачуть в долину. Ах! Але ж важко як, страшно й небезпечно! До того ж просто між псів...

Мицка росте, мами так часто немає в хаті! Мицонька мусить сидіти сама. Розглядає пильно собак та їхнє життя. Буває, стане котрийсь на дві ноги й поцікавиться Мицкою. Мішенька навіть рад би полизати самотню Мицоньку й попестити її своїм вогким, чорним носом. Стоячи на двох ногах, він скавулить ніжно й вкладає голову в віконечко горища. Але Мицка плює і задкує в темний кут.

Як же Боя вертається, Мицка успокоюється. Вона кида-

ється передусім ссати. Коли ж Боя втомлена засипляє, Мицка стає при мамі сміливіша. Світ такий цікавий! Мицка стає в віконечку й пильно розглядає курчат, що з гамором пасуться на траві. Мицка чує в жилах кров тигросмугого батька: стрибнути б та одне за шийку!

Врешті велика пригода: над самою головою зашорохтіли крила! Горобець летить! Мало того: він сів собі на дашку над Мицциним носом, вертиться і поцвірінькує. Він зовсім не боїться псів, ні курок. Виїдає цим і тим харчі з-перед носа. Тепер сидить над Мицкою на досяг сивої лапки! Мицка: одна увага, запертий віддих! Ловецький інстинкт всевладно грає в жилах малої хижачки. Чатує...

Горобець підлітає та камінцем спадає на землю, на беріжок собачої миски. Мицка: забуває висоту, псів, страх і стрибає в долину!

Як плаче бідна мала Мицонька! Як товчеться серденько! Мицка робить кілька карбульців по траві, плачучи жалісно. Мама надбігає звідкілясь, закликана немовлячим квилінням. Теплим маминим язиком вилизує Мицоньку, обертає з боку на бік і пестить спину, животик, голівку. Примуркує заспокійливо: нічого ж не сталося, а все ж не погано, що Мицонька вже на землі. Мицка підводиться на смішні, куці лапочки й ставить перші, несмілі кроки. Шастя, що псів нема близько!

Боя йде передом і милим, м'яким „мр, мр!” кличе Мицку. Обі йдуть на поле, де хвилюють зелені трави. Перед ними світ і життя повне пригод і ловів.

XXIV. З НАПЛЕЧНИКОМ

Останнього дня перед першим, Старий Пан вибирався до Львова. Поїзд відходив о шостій вранці, а приїздив о десятій. Кілька літ уже пан Николайчук відбирав свою пенсію завжди так само й у тій самій порі. Доки жив у Львові, чекав він листиноші в хаті. Було це зправила так біля полудня. Відбирав гроші, підписував переказ і завжди давав післанцеві злогого, чи там два на пивне. Так було роками. Тепер ця дія відбувала-ся так само: Старий Пан не казав собі посилати грошей на село, тільки ж знову відбирав їх у Львові. Якись справи завжди траплялися та й поїхати подивитися, що Стефа робить, все ж треба. Стефа була службовкою в земельному Банку й її життя плило доволі упорядкованим ладом. Мала вона нареченого, о-цього Влодка, що ми вже про нього згадували, та заміж якось не спішилася.

Стефа знала батькову точність і його звичай приїздити останнього дня перед першим, до полудня. То ж чекала його звичайно з приємністю. Батько привозив із собою подих гір, звичайно китичку яких квіток – як не було ще в городі, то хоч в'язанку чатини. Пахнула лісом, несла спомин гір. Влітку й во-сени батько привозив їй її квітки з города. Поклавши свій ру-кзак і ощо в'язанку, батько виходив на вулицю та дожидав ли-стоноші. Потім, взявши гроші, йшов до міста й купував масу різних речей. Пвяхи, шруби, фарби, лякер, покост... і як усе те звалось, чого він завжди потребував так багато. Потім, наван-тажений усіми цими речами, приходив до дому й уже за обідом, чи вечерею розказував Стефі про свої справи. Оце треба від-малювати хату з-зовні. В нутрі вже побілили. Ше треба відля-керувати вікна й двері та цілу веранду. З надвору треба хату конче відмалювати, бо дощі змили фарбу. Журився великими

видатками, але обіщовав собі, що влітку винаймуть оці долішні кімнати й все якось покриється. У Львові він був тільки день, чи другий і зараз же спішив до своєї хати. Як і оцей листоноша, так і в Розлучі всі знали його наплечник. Його Старий Пан сам пошив собі з газдівського полотна, додаючи до нього жовте, нове реміння. З ним він не розставався, чи то їдучи до Львова, чи теж до Турки, або, як газди кажуть „в Турку” .

* * *

Зараз рано вранці, після приїзду зі Львова, Старий Пан мішав покост і фарбу, розпускав лякер і брався за роботу. Заперезаний Ганиним фартушком, окуляри на носі, кистка в руці. Водив нею по віконних рамах та перехиливши голову, приглядався своїй роботі з задоволенням. При тому говорив до своєї хати:

— Не молода ти вже. Тридцять літ, як на тебе, то багато. Той злодій Пелехович /це майстер, що будував хату/ поставив тебе не з мудрого матеріялу, та й не добре. Бо який з нього майстер? З мене ліпший лякерник. Але тепер я про тебе дбаю, відмалюю тебе, відновлю і ще якось обидвоє житимем. А там, як мене не стане, то вже діти якось хай собі радять.

Його думки спинялися на дітях. Було їх п'ятеро. Найстарший син жив далеко в Польщі й ніколи не приїздив до батька. Там він уже задомовився, на літо кудись у чужі краї з родиною їздив. Йому не цікаво було їздити туди, де відбував вакації малим хлопцем. Наймолодший син знову жив далеко на сході, над Збручем. Був молодим лікарем, мусів пильнувати практики. Але жінка з сином певно приїдуть у літі. Як не цього року, то іншого. З доньок найстарша жила в Варшаві, наймолодша на Лемківщині, тільки одна Стефа залишилася в батьковому мешканні, у Львові.

... — розсіялись діти мої по світі. Шо зробити, так вже видно мусить бути. Виховаеш дітей і підуть собі в світ. Но, але Михася приїде з сином; це другий внук.

Водив кисткою, білий лякер капав на підлогу й замазував скла на вікнах. Сонце кидало на нього своє проміння і розсівало його райдужними кольорами.

XXV. В Л І Т К У

Як і всюди в таких місцевостях, як оце наш Розлуч, влітку життя набирає іншого темпа. Правда на полі усе йде від віків тим самим ладом: сінокоси, жнива. Але до багатьох сіл, а головно в горах приїздять в літі люди з міст на відпочинок. А вже в Розлучі рух такий!

Спершу приїздять чоловіки, чи теж чоловіки з жінками, оглядають хати й винаймають мешкання на літо. Тут уже на зупинці чекають їх посередники, або самі господарі: – Пан потшебує мешканя? Дам пану бардзо ладне. Іле тшеба еден, два, тши покое? Бліско госціньца, чи под лясем? Такі й багато інших питань ви чуєте на зупинці. Це шваби, або жида. Виходять на зупинку теж і ґазди, але вони статочні, держаться оподалік від оцього торгу. Дехто з них фірманить. А вже, як там пани схочуть винаймити у ґазди, то чому ні. В нас і у ґаздів файні хати. – Але у ґаздів винаймають звичайно аж пізно: тоді коли вже всі кращі доми в літницьі зайняті, або коли хтось шукає дешевішої хати, бо відома річ у ґаздів та й на селі інша справа, як у місті – між швабами й жидами.

Згодом приїздять уже й сім'ї. Поїзди стоять довше, вивантажують пакунки. Там коші, скрині, мішки. Безліч! Дехто їде навіть з ліжками, матрацами. Тут щітка стримить, з-поза сітки ліжка, там мітла виглядає з-поміж матраців. Подушки, перини, домашній посуд. Та бо у нас не так по панськи, як десь у великих літницах, у славних і дорогих пансіонах. До нас не їдуть багачі, найбільше їде такої собі урядничої інтеліґенції, та ще й з багатьма дітьми. Є багато лісу, є де бігати, ягоди, гриби й життя не таке дороге, як десь у Яремчу, чи Ворохті.

Ця публіка рухлива, завжди оживлена, зчинає багато гамору й шуму. Згодом ви побачите літників у різних чудернаць-

ких одягах, з закопанськими топірцями, в гуральських, чи гуцульських капелюхах, жінки в крикливих піжамах, або коротких штанцятах. По лісах гамір і виклики. Різні дивачні співанки, найчастіше модні фокстроти.

Купують вони все. Хай тільки покажеться жінка з чимнебудь в руці, кличуть:

– Слухайце, кобіто, що несеце? Навіть в полудне, коли жінки несуть в поле їсти, вони займають їх, хоча кожен повинен знати, що в оцих глечиках якийсь борщ, чи молоко, чи сир для косарів, чи женців. Переловлюють жінок на гостинці й на стежках, ходять до села, від хати до хати й купують усе. Люди часом дивуються, що пани такі голодні, інколи заздять їм, що мають так багато грошей і не мусять працювати. Бо ж бачать їх на дозвіллі, цілий час над річкою, або в лісі. Не можуть собі уявити, що ці люди працюють теж. То прецінь пани. Що вони голодранці, дуже часто якось не вміщається в газдівських головах. Але є і такі, що насміхаються, лаючи їх жебраками, чи циганами. Статочні газди дивляться з погордою на цю публіку, без ґрунту й дому. Та й сорому то не має! Бо ж і хто таке бачив: над потоком усе мало не голе. Й ходять жінки теж не дуже одягнені. Але люди у своїх сорочках з ковнірами та довгими рукавами, у сіряках, де ж би вони роздягнулися отак перед всіми та ще й купалися. Запитайте ви Марисю, коли купалася. – „Ше як ня мати купала, том ся не купала. То ше дітвакови, як дітвакови, але старшому не файно. А пани стиду не мають! Не раз стоїть чоловік, чи жінка на полі та дивиться на оту голячню, а далі плюне та й перехриститься. Образа Божа, тай тільки”!

Та які оці пани не були б, одна з них вигода: винаймил хату, та й файно заплатили, ціле літо купують яйця, молоко, малини, гриби. Потім, як від'їдуть, дівка розвине вузлик, що нав'язала в хустці, і почислить грейцарі. Буде на хустку, інколи навіть на черевики. Газда має чим далі будувати, не попішаючи: одного року стіни, другого дах, третього вставить вікна й виправить. Так поволеньки постають газдівські будинки для літників. А те, що вигукують, виспівують в день і в но-

чі – то вже байка. Навіть молодь іде дивитися, як пани танцюють. Там у ресторані грає музика, й є на що подивитися. Правда й моду потрохи беруть собі молоді. Вже в неділю побачите Гриця, чи Миколу в гранатовому, чи бронзовому містовому одягу, з краваткою, у бронзових черевиках, по панськи. Старі ґазди трохи негодують, бо отото панцьке дороге та й ся скоро сходжує. А ґаздівське на ціле життя. Ну, але молоді. молодими. Дівки теж замість лейбиків, оксамитні ґорсети кажуть собі робити. Та ще й вибивані, цяцьковані лелітками. То вже Рівнякова Олеся має що робити.

Та сезон короткий. Ані не оглянетесь, як минули оті два місяці. А ще поправді ґаздам ніколи й приглядатися. Пора у нього гаряча: сінокоси, робота при бульбі, а там і жнива. Та й бульби дають роботи багато. Тричі треба до них рук прикласти: як тільки посадите, то скибу треба посікти, потім рухати, а потім огрібати. Бо то земля тверда, а садять за плугом. Так, що робити є що. А ще заки вийде в поле, Кася, чи Гануся скочить у ліс і хоч знаємиці свої обіjde та подивиться за грибами. Бо так шукати нема часу. Але кортить. То не раз по ночі під лісом сидять і чекають, щоб розвиднілося, а тоді швиденько в ліс, хап туг, хап там тай побігла, як ота коза. Бо таки без грибів нема що їсти на переднівку. Отже біляки продають панам, або сушать, а в горшок іде гірканя, лиска, масляк, козар, голубінка, а вже згодом підпенька.

В неділю до полудня, як у церкві є відправа – гріх іти в ліс. Але пополуднувавши, таки треба піти на ягоди. Як такий час, що дозріли ягоди, чи малини, чи афини, а потім уже черниці – то в неділю в лісах людей, а людей! Аж червоно від хусток, а ліс гомонить співами та розмовами. Зараз же потім біжать з повними коробками, кошичками, чи дзбанками між панів. Свіжі ягоди пахнуть лісом і сонцем, так і надяють своїми солодкощами. Хто б там собі відмовив! Ґазди знову в неділю по обіді, ідуть з панами на прохід. Позасідає їх на віз, як тих циганів на ярмарок, та й кажуть себе везти. То чому б там не везти? Сидить ґазда, помахує батогом, курить добрі

цигарки, бо то пани частують. Та й не поспішає. Бурцьо, чи Карий іде собі нога в ногу, а гостинець добрий, весело їхати, хоч би і в Турку. Та звичайно далеко вони не ідуть, тільки в Ярову купатися у Стрию, або в Стрілки до Дністра. А п'ять злотих, а може й більше, можна заробити. То ж ідуть. Тільки не раз постають жінки перед хатами та тільки руками сплескують: – ото тотих панів насідало, що циганів, фай би їм було.

Є в долішньому кінці таке жерело, що вода з нього б'є та нафтою смердить. А пани возьмуть собі горнята та й ідуть пити тоту воду, що навіть їміня не пило би. Та й ще друга вода є в лісі, за великим мостом. Та вже зігнилими яйцями смердить. Но то віддавна всі знають, що то вода гістцьова. Як ко-го руки та ноги ломлять, то файно в тій воді купатися. Як хто на очі боліє, то йде до тої води промивати. Але мус щось за собою лишити, аби хвороба не вернулася. То там коло води різних шматок накидали: кусок сорочки, кусок півки, й так різні шмати. Аби ся челядина хвороба відпустила. А пани тоту воду п'ють. Але в панів нічо, як у людей!

А на Спаса зачне падати дош, часом попадає та й стане. Але бо іншим разом таки паде й паде. Тоді пани зачинають нудитися, через вікна виглядати й все питаються, чи буде погода. Й хоч ґазди обіцяють погоду, та слота йде низько горами, дрібна холодна мжичка сіє по полях, а холодний вітер колотить жовтіючі вівси. То вже зачинають пани вибиратися в дорогу. Нині ідуть тоті від Вальтера, завтра з тих віліїв, що під лісом, „Марися” і „Стася”. А потім уже всі ідуть, бо то ніби діти до школи та й тоті пани ніби якусь роботу мають. То вже знову фірманка за фірманкою. Потяги довше стоять, ладують речі. Ше ви не оглянулися, а вони вже й від'їхали. Не довго того було, але й то добре.

XXVI. ГОСТІ Й ДІТИ

Літо випало гарне й ранне, то ж у всіх будинках було повно гостей. Як гриби по дощі вирости крамниці. Чомусь здавалося, наче б усі ці люди весь час вдома нічого не їли, а тепер кинулися на харчі, як би були виголоджені. Та мабуть їхні апетити загострювало гірське повітря, сонце та рух. То ж крамарі продавали зранку до вечора й не вспівали настачити краму. Вже й постала друга кооператива повище костела, що в першу чергу збувала яйця. В нижньому кінці постала навіть крамниця Маслосоюзу.

Розлуч ставався осередком Турчанських гір. Коли появилися ягоди й гриби, люди з далеких сіл стали приносити їх до Розлуча. Оце ви бачите жукотинських жінок, що несуть гриби, а там навіть дзвинацьких, що живуть під полонинами, під самою угорською границею. Вони носитимуть увесь час афіни, хоч дорога їм до Розлуча далека, півтори, чи й два дні ходу знайомими стежками, через гори. Дрібні це заробітки з оцих ягід, все ж кортить продати ці ягоди та й поглянути на той такий зовсім інший світ, не лиш панів, але й розлучьких газдів. Там бо в отих далеких селах життя таке, як було споконвіку: малі хати під стріхою, частина навіть ще курних. Одяг і мова мабуть в нічому не змінилися, відколи цей нарід живе в своїх селах, що тягнуться смужками вздовж потоків та рік. А тут он глянь: газди набудували таких великих, панських домів, а молоді повбиралися на панську моду та й говорять вже не так, як вітці, а так по панськи, як би з книжок читали. То ж стане така бойкиня десь з Ботилки, задивиться, що й навіть торг забуде. А потім зідхне тяжко: бійтеся Бога, люди, та бійтеся Го, людонькове! Ото то світ настав, світок білейкий!

* * *

З кінцем серпня, після серпневих дощів, коли вже по лісах кинуться гриби, люди з різних сторін принесуть вінці з сушеними грибами. Запашні шапочки насильні, як коралі: з краю дрібніші, дедалі до середини щораз більші. На середині пишасться декілька великих, інколи завбільшки в тарілку. Газдиня перебирає їх, наче вервичку й коли в вас є охота послухати, вона розкаже вам мало не про кожен з цих грибів, головню з отих більших, коли й де їх найшла й як кожен з них виглядав і як вона втішилася знахідкою. Сушені гриби вже дорожчі й продажа приносить уже не гроші, а золоті. Й літники купують, хоч у містах вони можуть дістати такі ж, а може ще кращі гриби, інколи навіть дешевіше. Але й їм хочеться привезти з собою щось із гір: кілька слоївків варення, кілька пляшок малинового соку й вінець грибів. Взимку їстимуть, смакуючи й нагадуватимуть собі соняшні дні дозвілля, проходи запашними лісами та ліниві дні літа.

* *
* *

У Николайчука в тому році теж було повно, навіть ліжка доводилось доставляти. Старого Пана ви постійно бачили з його наплечником, повним краму. Потім, наклавши окуляри на ніс, варить, кроїть, мішає, та хвилюючись помагає до кожної кімнати висилати харчі. З гостями має багато мороки, бо вони й не з усього задоволені. Оце привіз із Старого Самбора дуже гарне волове м'ясо. Цілих п'ять кілограмів пішло в горшок і росіл випав темний і міцний, але не товстий, бо м'ясо було пісне. Молоді панни, що жили в Ганиній кімнаті, ляялись, мовляв: цей росіл не видів м'яса. Тоді Старий Пан взяв горшок за два вуха та поніс його до кімнати показати, яке прекрасне м'ясо й скільки його пішло на росіл. Це була публіка привикла до товстого росолу з переднього м'яса. То знову вийшло непорозуміння за кулешу, помашену смальцем, замість масла. Серед таких клопотів сходило літо.

Не багато залишилось Старому Панові часу, щоб тішитися з побуту Михасі з Ольцем. Ще перед сезоном, надіючись приї-

зду молодшої доньки, Старий Пан зробив візок такий на низьких колесах, з дощок, з дишлем. Та стіни цього візка він гарно прибрав витинами в дереві й полякерував його на біло. Під час тої роботи, він розказував Гані, який то в нього внук і як буде приємно возити його в тому візочку по городі.

Приїхала Михася. Ольцьо вже потроху ходив, та з візочка радо користав. Коли Старий Пан мав час, брав за руку внука та вчив його ходити. Так ішли вони на грядку з полуницями й на ній він вишукував, якнайкращі й найбільш соковиті та вкладав хлопчикові в ротик. Ольцьо називав їх екі. Видимо вони йому дуже засмакували, бо побачивши тільки дідуса, кликав: дідусь, екі! Шоправда, полуниці швидко покінчилися, але ж можна їх було заступити іншого роду ягодами. Спочатку то були запашні суніці. О, які вони були солодкі, аж розпливалися в роті. Виглядали, як краплини соняшного сяйва. Старий Пан любив їх найліпше з усіх ягід, а ще коли їх прирядити сметаною з цукром. Зараз після Петра приходили малини. Вони були м'які, ситочервоні, соковиті. А там афіни й вкінці ожини. Прекрасні наші гори, багаті наші ліси на ягоди й гриби, радують людину своїми дарами.

Михася потроху відпочивала, найчастіше сидючи з малим у лісі на Кичері. Трохи помагала батькові при його пансіоні. Вона була дуже добра господиня, а головне любила випікати всілякі солодкі присмаки й лакоминки.

Цього літа Старий Пан досить добре заробив і тепер перед ним стояло завдання: ремонт хати й купівля корови та будова стайні.

XXVII. ПО СЕЗОНІ

Николайчук теж винаймив свої чотири кімнати. Шоправда, попередніх років він теж віднаймав їх, але тепер він вирішив прийняти літників з харчем, щоб трохи більше заробити та й щоб у кухні був спокій. Кухня одна. Шоправда з двома печами, але звичайно господині не погоджувалися і було з тим немало мороки. Тож тепер господарив Старий Пан і Ганя. Треба сказати, що Старий Пан розумівся на куховарстві зовсім добре та й Ганя варила не поганю. Але найтяжче було з постачанням харчів. Були дні, що м'яса ніяк дістати не годен, а на безм'ясний харч літники нарікали. Тому приходилось господареві їздити з оцим своїм наплечником до Самбора, Нового, чи Старого, чи до Турки й на своїй старій спині носити тягарі. А потім стояти при кухні, одне мішати, друге смажити, чи варити. Вправді Ганя дістала на літо помічницю, жінку Андрія Кисиличина, та вона тільки й робила, що воду носила, картоплю лущила, чи яку ярину чистила. Доволі було й тої роботи. Решту: випікати й вварювати й подавати, це вже господарська справа. Правда, потім ще посуду вона змивала. Невеликі прибутки мав Старий Пан з такого підприємства. Бо ж відомо, що пансіон оплачується тільки на більшу скалю. Проте, все ж таки трохи грошей вплинуло. Усі відідхнули з полегшею, як літники від'їхали. Хату прибрано, дощі покінчилися. Зачинався гарний, золотий вересень. Дехто з дітей волів приїхати до батька в таку пору. Вдома вже було тихо, вигідно, було доволі місця. Й вересень мав свій чар. У саді вже золотилася оця пізна відміна боровиків, з темними шапками на товстих пеньках. Їх називають у нас жнивними, чи жнивняками. Стефа любила цю пору найліпше. Обоє вони з батьком любили йти до ліса на гриби, де завжди були змагання, хто перший найде гриб і кому ліпше поща-

стить. Треба сказати, що батькові везло дуже добре, хоч і Стефа уміла збирати гриби. Золоте, ласкаве сонце, вже не таке гаряче, як у літі, вигрівало пухкі, сито зелені мохи й малювало на бронзово капелюхи грибів. Вже де-не-де по одному викотився на мох кругленький помаранчево-рожевий рижок, але для них ще зарано. В другій половині жовтня Стефа приїде й тоді разом з батьком робитиме велику заготівлю рижків на зиму й для себе й для сестер.

На зрубках і в ярках до сонця вже зріють ожини. Тяжкі грозна соковитих, запашних ягід хиляться аж до землі. Договірившись з якою Касею, чи Настунею, Стефа йшла на ожини. Поринала в ожинники між гірські трави й зілля, що пахнуло терпкаво-солодко. Ліс шумів і пахнув розігрітою живицею. Чмелі заходилися біля жовтих квітів медунки. А там уже й зацвів темносиній терлич – генціяна. Великі його куші гранатовіли чашами глибокосинього квіту. Вертаючися з лісу, Стефа несла завжди в'язанку отих квіток і везла їх із собою до Львова.

XXVIII. КУПУЮТЬ КОРОВУ

За молоком ходила Ганя в село, або відтіля приносили їй господині. Очевидно, що масло, сир і другі речі треба було теж купувати.

– Треба нам мати свою корову – не раз говорила Ганя. За кожною крапелькою молока бігай у село, кожную грудку масла випрошуй. А кілька грошей то коштує! А так своя корова годує челядина. І гній був би їй газдувати б можна. А то земля-сухар – нічого не вродить.

В неділю заходили до Старого Пана газди сусіди й з ними радився.

– Не знаю: купувати мені корову чи ні?

– Ба, та чому би ні – після глибокої надуми казав Михайло Лепіш. Таже без корови ні челідин, ні поле не проживе. Тай Пан вже, шануючи вашу голову, старші, молока свого тай масла попоїли б си на здоров'я.

– Це так, тільки ж я не знаю чи потраплю виживити корову з оцього мого поля.

Тоді йшли по городі, обмірковували й журились.

Поля не було багато. А ще на сіно стільки що між яблінками. І ні стебельця соломи.

– Та... поля небагато – призадумався газда, але паші мож докупити. В літі то корова чимбудь. Тай ліс близько. Альо газдівські корови ціле літо по лісу пасуть. А на зиму троха сіна а троха докупити. А там лупина з бульби, троха грису... –

Потім Старий Пан довго не міг рішитися. Обходив господарство, обдумував – шіпчину мав якусь, то покишо могла б там корова стояти. Але з полем...

Частенько заглядав за паркан, спершися об його кілки, і мріяв, дивлячись на сусідські стайки, що бігли по той бік ярку

на другому горбику Кичери. На них порозбігались рідкі вівсики, або зеленіла картопелька, припавши низько до землі. На інших був пустар і папороть та молодий ялівець стелили шлях лісові.

– Купити б трохи поля. Кажуть газди, що воно пусте. Певно, не гноять його ніколи то й пусте. А мали б корову, був би гній і поле було б не таке зле. Засіялось би конюшину, чи якої мішанки, а там знову овес, щоб була солома...

Вечорами довго нараджувався з Ганею і роздумував. Якось воно не таке страше видавалось, хоч...

А на Спаса вирішили їхати в Лютовиська купувати корову. В Літовища – то так по газдівськи а по панськи: Лютовиська. Бувають торги на худобу й ближче. От у Турці, в Борині чи де там. Але в Лютовиськах найбільші й найславніші торги на цілу Бойківщину. То якже купувати корову, якже робити таке велике й важне діло поладнувати його десь у закутині, а не в самій столиці скотарства – Літовищах? То ж вирішили: На Спаса бути Ганці в Літовищах і купити корову.

XXIX. ЯРМАРОК В ЛІТОВИЩАХ

Вранці-досвіта перед Спасом збирались розлучани на ярмарок до Лютовиськ. Була їх жмінка з верховодом Никитою, що був знавцем худоби й без нього не обходився ніодин ярмарок на Бойківщині. Подались через гори-вершки, через Лімну й Хащів до тих Літовищ. Дорога не близька, та на ніч стануть у містечку.

Широко, гей широко розкинулась між горами наша Бойківщина! Оце стоїш на високому водному ділі, що з нього випливає Дністер і любиєшся—чудуєшся, як тій білявині, що її „не налюбився би, хоч би любив кілька”.

Пасма гір лягли одно за одним, одно вище другого. Між ними долини: Дністрова тепла й від півночі заслонена вишим ганцогом і Сянова крута й інколи дика. Сян проривається під високим пасмом граничним, розриває своїми буйними раменами скельні пороги коло Ступосян та Устрік Горішних і впливає під могутнім масивом Равки, прямуючи на захід. А всюди над річками й по горах бойківські земельки, межами порізані, скибами покроєні, вівсами-картоплями золотом-зеленню залиті. Тільки на вершках ліси зелені, грайливі, співучі, частенько червоними ребрами зрубів як кров'ю скапуючі.

Гей, гей, край бойківський зелений! Аж он де стримить в небо круглий шпиль Галича і його високий ланцог. Ліворуч ледь-ледь сивіє в хмарах Пікуй, батько наших гір. Як сонне мариво, то виринає з хмар, то занурюється в опалю і розпливається у просторі. Праворуч краєвид замикає Магура Лімнянська. Розкинула широкі вівсяні рамена, наче хотіла б обняти гори-долини й пригорнути їх до своєї широкої багатореброї груди. Дністер в'ється довкола неї і гадючкою срібнолускою ноги їй мие.

Серед тих гір, у стіп лісистого Отрида скотилося з Берда містечко. Славне, преславне місто ярмаркове – Літовища. Дороги – бездоріжжя ж до тих ваших Літовищ, газдове! Пек би їм тай осина! А як доріжки розмокнуть, то через тото Бердо хіба птахом перелетіти, як розкиснуть стежки-піхурки жовтоглиняні, путики крутіі, що то лісом дорогу оминають... Проте цими дорогами їдуть і йдуть. Навечір'я ярмарку, скриплять дерев'яні вози, що не мають ні куска заліза, такі, знаєте, газдівські, старосвітські. Нога за ногою, не поспішаючи під гору пнуться. Хитаються-колишуться вози вантажні товаром-набором, потребою гір. А то харчі-прибаги, овочі, огірки, ковбаси, – селянські ласощі. Інше вже заздалегідь крамар приготував: одяг, шкури, горілку. Двома гостинцями з Лімни й з Устрік у Літовища вливається життя. Обі ці річки впадають в містечко тісно з жидівськими хатами побудоване, над якими царює бжниця, а дві великі торговіці розказують про історію відвічних ярмарків.

Віє вітер „з гори” теплий і дужий він, а газди кажуть: як не оберне – буде погода. Але тяжко. На Спаса завжди дощ.

В навечір'я женуть скотят стежками-дорогами. Полями куряву зводять, ревом виповнюють долину, стаючи на нічліги по газдівських загородах. Літня ніч паде на гори-ліси. Зорями шляхи стелить, возами світляними вдаль бжіть. Аж на оці полонини, закидані камінням, порослі глибокими травами. Ведмідь там ще й нині афіну ссе, маргу полохає.

Нічну тишу тривожить рев биків і звуки автового гудка. Це купці здалеку їдуть на торг. Не дуже спиться людям і скотяттам. Місто в тривожно радісному сподіванні великого торгу, значних зисків. Бреше собачими голосами й порикує худоб'ячим тривожним зідханням.

Сірого досвітку дикі скотарські вигуки полошать ніч. Тупіт копит, земля дуднить, курява стовпом знімається. Широкою річкою пливуть скотячі хребти, в неї вливаються звідусіль живі притоки – на торговицю пруть. Гей! Гов! Вйо! – лунає над скотячими хребтами. Гуща така. Боки до боків тругуться, роги

рогів зачіпаються. Як лавиця морських риб жива й мінлива наосліп в сіті преться.

Люди – червоновишивані, білоодягнені, в сіряках. Палками погоняють, викрикують. Жінки, чоловіки. Поміж ними протискаються з-міська одягнені купці. Всіх жене гарячка торгу, неспокій великих грошевих оборотів.

Гей, гей! – марга червоняста! Гей, гой, бички – воли мої! На полонинці пас я вас, м'яков травицев кормив, срібнов водицев поїв, сіль носив через плечі в кобілчатах, перекинувши. Гладив я ваші круглі, гладкі боки. Та гей, гей, бики мої!

Кого на рогатці переглянули, дали „лумер”, а потім поважили, той увійшов на торговищу та й відсапнув. Но! тепер можна відідхнути, почекати спокійно. Тепер уже худобина стоїть, челядин наче б подрімував. Але ж він пильно стежить за торгом.

Оце газда держить великого бугая: за кільця у ніздрях уняв ланцюгом. На вухах у тварюки металеві „кульчики”, на рогах числа. Ше й паспорт має кожен. А йому, наче божкові, наче диковинній тварині, очі набігли кров'ю, широке чоло поросле кучерами, кремезний карк, під горлом висять товсті складки шкіри. Самовпевнено й крайньо байдуже стоїть велетень – бугай, батько незчисленних поколінь бойківської марги.

Молоді бички парами. Вони наче свіжо вилуплені каштани: бронзові, білолатасті. Шкура лискуча, м'яка, шовкова. Вони різної масти й відтінків, різного віку. Але які підібрані пари! Ріст однаковий і масть така ж. Гладкі й молоді як молоді божки в передчуванні майбутньої сили, що наростає в широких грудях і міцних ногах.

А тут корови. Латасті, сиві, бочулисті. Оті Красі, Ласі, Бочулі, Малейкі. Великими карими очима дивляться на своїх газдинь. А їх жаль за серце стискає. Кожну, як доньку виховали від маленької, пережили з нею всі роди, перетривожились всіма хворобами й лісовими пригодами. Але тепер пора продавати...

Де-не-де заблее вівця, захрунькає свиня і заплаче коза.

Та це дрібні штуки й не вони стягають увагу всіх. Грубі штуки стоять, котре їсть сіно, інше жвакає. Та всі вони тепер, на диво смирні й доступні. До найгіршого бика підходять купці, оглядають, доторкають його, заглядають в рота, тоді вже й торгують.

Бойко спокійний, як його скотятя. Підперся кривою палкою, байдуже й безпристрасно стоїть на торговиці разом з своїми бичками. Дозволяє оглядати, як дають погану ціну зовсім не відзивається. Мовчазний він, холодний і певен свого. І хоч згодом оживлюється, проте стоїть твердо на своєму:

– Ба, таже купцей много, а биків не дуже.

З своїх 160 не хоче опустити ні п'ятки, хоч купець кидається, пиниться і скаженіє.

Цілий день триває торг. Ціни від стоп'ятдесят до шестисот, – як до штуки чи пари. Спокійні переговори, переходять інколи в палку скороговірку, а то й лайку та бучу. Тоді тягнуть до себе ланц і газда й купець, а гроші переходять з рук до рук. Меткі злодюжки тільки й виглядають пригожої хвилини, щоб газді вихопити гроші. Але, хай попадеться такий під газдівські буки! Зіб'ють, що й кісток не полічить.

Торгує бойківська столиця, б'ють живчики серця гір. Завтра вони знову вернуться до повільного ритму буднів і здрімляються під дрібними слотами, аж доки їх не пробудить новий торг „на другій Матки”. І знову, як сьогодні загомонять дороги, а полотно й вишивка змішається з кольором тварини. Зйдуться знову газди з Дильови, Ступосян, Берегів аж ген з Волосатого, що вже за горами, де газди кажуть „лем”, величають себе князями, а в задимлених скринях зберігають родові папери з печатками, хоч грамоти вони не знають.

Усі вони приженуть з полонини маргу, продадуть старі штуки, куплять молодші, на випас, при чому завжди яка сотчина перепаде. От так перейде в людські руки з пів мільйона, а то й більше. Бо так було від віків. Час станув тут непорушно. Він здрімлявся серед лісів і широких полонинських просторів. Завжди з таким самим спокоєм приганяв гірський люд свій

скот до цього серця своєї країни, байдуже, чи було воно галявою серед лісів, чи селом і містечком. Завжди продавав скот, все одно чи діставав за нього зброю і харчі, чи гроші.

І сьогодні купують одяг, ковбасу, монопольку. П'ють з пляшки, стоячи серед торговиці. Та не п'ють багато й буйно, як колись. Народ став поважний, тяжкий, майже сумовитий. Як його пісня. Як мряки, що оце повзуть верхами.

На обох ринках купують теж лакітки: кислі огірки, грушки, білі булки. І пісні переписані на клаптику паперу. Їх продає сім'я: чоловік грає на гармонії, а жінка співає. За десять сотиків продають співанку „з голосом”.

Оце торг береться кінця. Як завжди на Спаса, зачинає падати дощ. Непомітно – швидко надтягнули з полудне-заходу хмари. Оце повзе низько грізна темінь. Високі пасма від півдня чешуть її і кидають в Сянову долину. Паде на села й гори. Вже сива густа мряка лягає на торговицю. Наче б десь віддаливались гори й люди, меркла худоба, а світ западався у глибінь, зникав за сірим серпанком. Тільки з-за нього чутно тупіт ніг, що вертаються гірськими шляхами до своїх садиб. Залишається гострий пах худоб'ячого гною і велика глуша. Десь тільки з-за неї долетить повільна пісенька або гра на сопілці:

– Ой, у полонині
Темії, темії!
Та не видно білявини
З-за нії, з-за нії!

Та бо такі хмари впали на землю, що впірнула в білу темінь. Та бо не то, що білявини не видно, але й бичків, що повільно тягнуться додому з новими газдами. Як перед торгом і тепер вертаються через Бердо вози скриплячі. Під холодною мжичкою спинається сіра конячина в темну вужівницю стежок. Десь ліворуч у мряках і хмарах Магура. О, буде слота, довготривалі дощі, коли її невидно-неслідно. Все ж бо Магура віщує дощі непомильно.

– Ой то тота Магуройка,
Покрилася мрачком.

Ой ішов бим до тя, мила,
Боюся сірачком.

Гей, як лянуть дощі, як ринуть води! Холодний вітер тільки
вівси колотить і грізно гуде лісами.

Ніч на стежки тривогу кладе.

* *
* *

От так і серед таких умовин купили Биньку. Білобоку, жовтолатасту, молоду й пишну. З Дзвиняча від газди Паньчука Івана. Полониський звір, присягав газда, що дає 10 літрів молока денно. Тай Ганя здоїла на торзі й таки відро молова було. Смачного, густого, солодкого. Аж тепер на Кичері настане інше життя!

XXX. БИНЬКА – ПАНІВ ЗВІР

Поява Биньки була надзвичайним, просто історичним випадком на Кичері. Як тільки її привели та примістили в стаєнці, і нагодували свіжою команицею, Старий Пан зготовив її „метрику”: на білій, гладко вигибльованій дощечці написав своїм гарним письмом:

Бинька куплена 18 серпня 1931 р.
у Івана Паньчука з Дзвиняча.

Народилася 2 червня 1927 р.

Так отже, Бинька була молода, гарна й жвава. Своїми великими карими очима розглядала нове господарство, її вогкі ніздрі вітрили й обнюхували кожного. Щоб заприятитись із нею Старий Пан подав їй пригорщу соли, яку вона лизала з насолодою, покінчивши ж вилизувала довго й дбайливо долоню, водячи по ній своїм теплим шорстким язиком. І потім, як тільки хто зблизився до неї, обнюхувала його, шукала по кишнях, лизала йому одяг, найрадше обуву, певно тому, що в мастях, що ними її чистили, були приємні їй складники. Потрапила черевик вилізати аж до білої, сирої шкіри. Молока давала вона справді доволі. Тому, що була недавно по теляті давала тепер тричі денно мало не ціле відро пінистого, запашного молока. Так, що корова з неї була добра, треба признати. Ну, а що попоїсти потребувала добре, це хіба не ніяка хіба; звісно, без доброго годування корова не даватиме молока. Так от із цим годуванням було трохи мороки.

Вранці наступного дня, як тільки Бинька випочала собі після довгої дороги, випустили її до городу, на соковиту траву в саді. Ганя взяла для зручності на посторонок, бо не знати, яка в корови натура. А натуронька показалаось дуже швидко.

Бинька вийшла з своєї комірчини рада сонцю і траві. Хотілось розправити ноги, побігати, ужити простору. Та що це за перешкода? Якийсь шнур тримає за роги! Ну, цього вже ніяк не можна стерпіти! Бинька помотала кілька раз головою, тупнула кілька раз ногою та й як не дасть драла!

Ганя тільки крикнула й шубовснула собою об землю, а що шнур мала намотаний довкола зап'ястка й не надіючись напасти не попустила його, Бинька гнала наперед себе з піднесеним хвостом і волікла за собою господиню. Коли ж опам'ятавшись звільнила шнурок, корова була вже в картоплях. Тут спинила свій біг, влізла в найгустіше картоплиння і давай микати картог о разом з корінням, обгризати матину й картопельки. Так стояла й паслась собі все таки одним оком, поглядаючи, чи не зближеться хто. Почувши гомін кроків, задирала хвіст і дерла далі, задержувалась по дорозі під деревцями і, взявши губами за галузки, трусила яблучка й поїдала їх з великим смаком, при чому з пасі лилась їй тонка струйка слини.

Бинька була смакункою, це треба признати.

Ну, вкінці надбіг господар, наспіла й Ганя і якось прибрали звіра в руки. Завели на траву та коротко упнувши пасли, тримаючи в руках все таки порядного ціпка. А шнурок замінили ланцюгом і то порядним.

Поглядаючи косом на ціпок та ланцюг, корова паслася, тобто ходила швидкими кроками на прохід, де-не-де з-під деревця вискубуючи траву, зриваючи листя і вишукуючи команицю. Час до часу торгала ланцюг та, не дивлячись на свого пастуха, перла в картоплиння або між капусту. Не помагали крики й „бук” – знову куці городовини вилітали в повітря, а корова обсмикувала їх байдужісінько й з видимою приємністю.

Після такого „пашення” Биньку завели в стайню, принесли їй добру плахту команиці, запашної, цвітистої, потім цебрик картопель з грисом, потім ще й нагрітої води. Ну, це вже було Бинці до вподоби, вона їла радо, постукуючи ногою, та б'ючи рогами об жолуб. Наївшись, лягала собі та жвакала, час до часу порикуючи, мабуть з туги за товариством.

Між тим у хаті відбувалась нарада. – Що ж ми зробимо з тою коровою, Ганю, – журився господар – як тут її пасти?

– Ба, та то якийсь дикий звір, альо не хоче ходити, тай не хоче пасти як людське йміння, тільки гонить. Чи я вже знаю? Може завтра упну до паркану та й най пасеться сама? Як увидить, що паркан держить, то мусить привикнути пасти на одному місці.

Андрііха, що якраз прийшла з малинами, слухала й мотала головою.

– Та то, видить ми ся, не буде нидочого, Ганю. То всьо через того, що корова полонинська, привикла з їмінням ходити великими пасовиськами. А сама в городі не вмє пастися.

– Е, мусить навчитися, мусить привикнути! – вирішив Старий Пан. Всі корови вмють пастись коло хати. От подивіться в село: вигнали поза хату корову, вона собі в городі пасеться, навіть ніхто не дивиться до неї.

– Ба, та тото правда, правда, що людські корови пасуть мирно, правда. Але пан вчені на книжках, то мають ліпше знати всьо: і до челідина й до корови – кінчила дискусію Андрііха. Тільки ж, невідомо, чи вона те про книжки сказала з правжнього переконання, чи тільки так собі...

Наступного дня вранці, коровицю подоїли, достали знову смачного молока й далі на пашу. Вже виходячи зі стайні Бинька оглядалась розумно позад себе: так наче б роздумувала:

– Ага, ланцюг є. Замотаний за роги. А якби та добре потягнути... Але є і бук. Не дуже приемний. Врешті побачимо...

Здавалось, що її карі, вдумливі очі розглядали цілу складну обстановку майбутнього пирування, а хитра голова продумувала, якби то звільнитись і драпнути в картоплі, що так і манили соковитою темною зеленню, обмитою ранковою росою.

Ганя підвела корову під паркан, де висока соковита трава буйно росла під затінними модеревами, і прив'язала корову до сильного дубового стовпа. Воно так: ланцюг міцний, не зірветься. Стовпок ще міцніший не подасть. І таки мусітиме пастися на місці.

Прив'язавши корову, Ганя приглядалась. Під її оком корова обнюхала траву, знайшла смачні рослини й стала їх пасти. Це заспокоїло Ганю і вона вернулася до хати готувати снідання.

Та не вспіла ще розкласти вогонь, як у хату вбігла мала пастушка, Несторова Марися, що поза ярком пасла свої корови. Задихана.

– Анушто, Ганю, біжіть та рятуйте свою корову. Лежить на землі тай, видит мися здише.

Ганя кинула все й бігцем до корови. Вже здалеку зачула рев помішаний з харчанням. Корови не видно було. Зате зблизка наляканим очам Гані представилась така картина: корова лежала простягнена, розкинувши ноги та б'ючи ними об землю. Довкола шії обмотався декілька разів ланцюг і давив тварину, у якої з рота текла піна та виривались харкітливі реви. Очі витріщені, повні жаху. Спроби встати не вдавались: надто короткий ланцюг не дозволяв підвестити, корова кидалась і торгала ланцюг, що ще ціпкіше обмотувався і давив.

Лементуючи бігла Ганя до стовпця, розмотала ланцюг та звільнила петлю. Бідне коровисько ледве дихаючи підвелось на ноги.

– Та пек би тя втяв, тай осина! Таже інше йміння як йміння, а ти як дикий звір, бігаш, бігаш, якби тя марасник заляв. Шей челідина за собов волічеш. А як тя прип'ясти, то альо щос зробила. Няй ся не задушила – сьяк би тя втяв, бодайс ізгоріла!

А сусідки, що робили в полі, поставали, попідпирались мотиками й міркували:

– Нич ї не вчинити, Ганю. Нич, тай вже. Корова полонинська, привикла з маржинов у гори йти. Не хоче пасти при хаті, а припинати, то самі видите – змарнуєся на полику, на нич ізійде.

– Йой, та що ми робити з таков коровов, порадьте, та й поратуйте, людойки добрі! – бідкалась Ганя.

Але людойки не знали ради. Знав її тільки сільський пару-

бок Лько, що ціле життя пасушив і що його любила скотина. Знав та й вже. І нічого надзвичайного. Взяв за ланцюг і повів її соковитими травами приговолюючи:

– Паси, малейка, паси! Альо, ци видиш, яка травиця. Та де газдівські корови таку видят? Нигди, тай николи! Альо по лісу ходят тай мох скубут. А тобі ту панське життя буде, а ти дурна гониш, та си добираш. Паси, малейка, паси!

Та щоб її прив'язати до города, куди йшов, посипав траву сіллю. Господаря не жалував, бо пан, гроші має. А сіль носив у кишені й як тільки корова зачинала вириватись – сип жмінку соли! От тоді Бинька пасла на тому місці, до голої землі виїла. А заки виїла, забула свою нудьгу й ішла далі, пасучи. Часом поривалась бігти, та сильна Лькова рука кріпко здержувала ланцюг. Треба було слухати. Зате часом дісталось буряка, яблук-паданиць, або Лько завів крадькома в ліс де „контура” і між молодими смерічками була справжня лісова трава, та ще й ніким не рухана, бо пасти на контурі невільно. Та Лько пас крадькома й Бинька, чуючи запах лісових та полонинських трав, смакувала собі, мабуть нагадуючи, як то:

*Дзеленії ростокн,
Там травиця по коліна,
Сиванцім по боки.*

І хоч ті часи минули, проте й у лісі не було погано.

Так став Лько необхідний. Без нього корова не паслася.

– Що ж, Ганю, хіба брати парубка – питався Старий Пан – ти видиш, він вміє пасти цю бісновату корову, а ми з нею собі не порадимо.

Таке вже ображувало Ганю, що чейже пастушила в своєму житті довше, як хто другий, будучи сиротою та завжди в наймах. І, щоб якийсь Лько ліпше знав до корови як вона?!

– Е, що там не порадимо?! Та чого? Або то така штука ходити з коровов на шпацір? Сами пан няй спробуют та увидят, що й з вами пастиме. Але тото правда: ніхто не має часу цілий день її бавити як діввака, та водити як панянку та сюда та тудя. Як я з нев ходитиму, то хто зварит та випере, та в горді зробить?

– Ну, то нема іншого способу, тільки брати Ілька – вирішив господар.

Так став Ілько третім жильцем Кичери. А його приязнь з Бинькою перетривала всі події і удари, що впали на Кичеру. Навіть війни не розлучили тих обоє.

День по дневі Ілько ходив з Бинькою по городі й пас її. Разом з ним вона обходила кільканадцять раз ті самі місця, одні трави їла, вигризаючи їх аж до самої землі, інші, хоч які буйні й високі залишала, тільки голосно фукнувши носом біля них. Їх і називали „офуки” і знали, що офуків Бинька ніколи – преніколи не торкне. Обнюхувала й випасала довкола молодих смерічок, обгризала лози, що росли під парканом, час від часу висмикувала собі картоплю з поля чи й буряк. А йдучи попід щепи в саді, старалась якнайчастіше смикнути листя і стрясти собі яблук і поїсти. Але без Ілька вона не паслася ні хвилини. Він мусів бути при ній і йти з нею крок в крок. Якже часом віддалився кудинебудь, корова ставала серед города й ревла протяжно й довго, виглядаючи його тужливими очима. Бувало, хтонебудь з хатніх виручав Ілька й ішов „на прохід” з Бинькою. Та вона дивилась великими очима за Ільком, слідкуючи, куди пішов. Трохи й пасла, але через хвилину старалась свого пастуха потягнути й примусити його кинути ланцюг. Своїм звичаєм гнала тоді в картоплі, або жито, тратуючи все, що було на дорозі. Та станувши серед поля, підносила голову, дивилась у даль, відкіля бігла крута стежка від села й як тільки помітила на ній яку чоловічу постать ревла протяжно й тужно, простягнувши шию і нудьгуючи самотою.

Якже він зближався до воріт, корова кидала пасти, торгнувши ланцюга, гнала наосліп до фіртки, перескакуючи жердки й парканці й, припавши до свого друга, клала йому голову на плече та з розкішшю піддавалась його чуханню під шиєю, або між рогами, зідхала при тому й жмурила очі, переживаючи на солоду пестошів. Або бралась його лизати. Лизала лице, руки, штани. Оці старі, полатані, жовті штруксові штани, затовщені та заяложені, вона лизала та й ще на самому заді.

Бувало – ввійшов Ілько в хату за чимнебудь. А тут глянь: корова переступає поріг, входить до кухні й преспокійно йде до стола, бере собі з нього головку капусти, чи підходить до відра, п’є воду, а боком дивиться, чи Ілько є.

Вже й люди сміялись і жартували:

– Гей, Ельку! Та ци не йде з тобов корова в постіль, як ідеш спати?

Але Бинька нудьгувала за товариством – це було мабуть причиною її прив’язання до парубка. Через кілки паркану, що оточував господарство дивилась часто за людською худобою і ревля й рвалась бігти за нею. Але з господарства самій тяжко було вийти, бо фіртки замикали й Бинька залишалась на городі, порикуючи жалісно за своїми товаришками, що сходили стежками у село й може за далекими гірськими проходами.

Старий Пан полюбив свого „бісноватого звіра”, хоч звір у своєму серці мав місце тільки для Ілька. Часто Старий Пан пас його сам та приговорював, сварив за непослух і показував свого бука, коли Бинька з своїм упором рвала до грядок або торгала щепи.

Звичайно заходив рано до стайні, брав дротяну щітку й чесав свою коровицю. Це було Бинці дуже до вподоби: вона наставляла боки, натягала шию, подавала голову, видаючи при тому короткі задоволені помукування. Також чухання під шию і між роги було Бинці дуже приємне й Старий Пан не жалував його своєму звірові.

– Видиш, Биньчисько, пан любить свого дикуна. Будь тільки чемна й терпелива. Наперед пан збудує тобі гарну, прегарну стайню. Таку, якої немає жодна корова в селі. Ясну, велику, теплу. А потім залишимо тобі теличку й будеш мати товариство. Будете собі обі ходити й вже бідний старий звір не буде такий самотній.

Бинька дивилась великими карими очима, нюхала панові кишені шукаючи там присмаків. Бо й справді пан не приходив до неї без яблук, соли, чи хоч якого буряка. Так, що його відвідини були получені з ласуванням – це Бинька збагнула дуже швидко.

І до господині поволі привикала корова. Ганя доїла її тричі денно, підклавши на той час за драбину чогось доброго. І хоч пан читав у книжці, що цього не треба робити, що це навіть шкодить при доєнні, проте Ганя мала свій розум і корові давала за драбини чи то команиці, чи якого доброго бур'яну. І думала:

– Будеме її добре годувати, буде вона нас добре годувати. Таже альо на ній ціле газдівство стоїть: і молоко й з молока й гній. А без гною на тій сухій Кичері не вродит ничего.

І обмірковувала, що й де навесні посадить, що де посіє. Бо тепер все буде інакше, тепер щойно зачнесться справжнє, людське господарство.

XXXI. ПАНЬКОВИЧИ

Так отже Старому Панові не залишилось ніщо інше, як прийняти Ілька. Щоправда, він майже постійно й так був у нього, працюючи при всіх його роботах, а в літі помагаючи при гостях. Треба сказати, що Ілько любив кухню. А поміч при варінню справляла йому очевидну приємність. Тому теж у літі він постійно працював, як Ганин помічник. Тож тепер Старий Пан бачив, що без Ілька ніяк не обійдеться.

– Слухай, Єлю – говорив – бачу, що без тебе не можу обійтись. Не буду ж тебе наймати щодня. Тепер оця біснувата корова нікого не хоче знати, тільки тебе. В літі треба її пасти, в зимі годувати та доглядати. Отже я собі подумав, щоб ти й зовсім перейшов до мене, на службу.

Ілько середнього росту хлопець, більше присадкуватий, як усі бойки, темний блондин. Обличчя в нього подовгасте, без рум'янів. Досить повні губи, за ними рідкі зуби.

– Ба, та ци я знаю... – Ілько вагався, як це у звичаю в наших людей.

– Буду тобі платити двадцять п'ять злотих місячно. Може бути, що в літі ти заробляв би більше, наймаючись поденно, але ж зате в зимі не мав би ти заробітку. А так матимеш платню цілий рік.

– Ба, та того файно, я би йшов, чому ні, мус ся порадити вітця.

– Добре, сину, порадься вітця і дай мені відповідь.

Старому Панові була до вподоби пошана, з якою Ілько завжди відносився до батька. Хоч йому було двадцять чотири роки, він ніколи жадної справи не рішав без вітця.

* * *

Хата Паньковичів стояла пониже церкви над потоком. Як усі вони була з грубого, тесаного дерева та крита стріхою. Але стайня вже не була під одним дахом з хатою, тільки на обо-рі окремо – знак, що господарство вже новітнє. У хаті сиділа за столом сім'я, вечеряючи. На лаві сидів батько під образами. Був це чорнявий, невисокий газда з вусом, що спадав униз. По обох боках сиділи сини: найстарший жонатий Панько, середу-щий Дмитро, та наймолодший Ілько. Панькова жінка, якраз ва-гітна, помагала разом з матір'ю подавати вечерю: у велику глиняну миску насипали картопель, у другу налили грибів, за-правлених молоком. Потім обидві газдині сіли кінець стола й сім'я, взявши ложки, їла, набираючи раз картоплі, то знову грибів. Їли без поспіху, смакуючи. Покінчивши вечеряти, бать-ко перехрестився до образів, те саме зробили сини. Батько за-курив люльку, сини не курили.

– Та хтів бим вас просити, тату, бисте не спирали – гово-рив Ілько. – То бим пішов служити на Кичеру...

Старий Панькович курив, час від часу винирав люльку й чвиркав крізь зуби. Підпер голову рукою і думав.

– Ба, та ци я знаю...?

– Двадцять п'ять злотих то гроші. Ше в літі деяк би заро-бив, але пак в осени й в зимі тяжко.

– Та пусти, ней іде! – радила мати. Вона була виша за ба-тька, повна. З-під очіпка висмикувались пасма сивого волосся. – Поля маємо трохи /у Паньковичів десять моргів поля/, але й синів Біг дав, то, як еден піде, ми ся без нього управимо.

– Гроші ся придадут. Як би били, ставив бим нову хату, велику, вже на панів. В зимі мав би де бути Панько, бо альо Настуня матиме дітвака, а пак котрийсь з вас оженить ся. В літі винаймав би панам та й били би гроші...

– То я піду тай наймуся, тату, пак ме се ставити. – Ілько знав, що отець віддавна збирався ставити дім. Вже й на оборі сохла не мала купка матеріялу.

– Ба, та ний буде, йди – погодився батько.

Але на тому не покінчилася нарада у Паньковичів: нову

справу зачинав Дмитро. Він був стрункіший та худший від Льба, до того ж вже й у буддень він одягався по містовому. Дмитро носив тонкі сорочки з викладаними ковнірцями навіть на будень. Бо він найкращий з усіх синів Паньковича, а його симетричне обличчя мало в собі щось інтелігентне й задумливе. Він різнився від бойківських парубків і як казали в дома: він панич. Коли Лько любив газдівську роботу та був кріпкий і здоровий, Дмитро волів би був якийсь інше, легше зайняття. Його яснобронзове з золотистим відтинком волосся хвилювало злегка й він його доглядав.

– Як вже Лько йде, то я би також пішов, тату, – трохи несміло зачав Дмитро.

– Ба, та куди? – здивувався батько.

– Та знаєте, що за мостом напроти Руського Пана побудував жид аж чотири будинки. Отже глядає сторожа. Колись тут зайшов до Рівняків тай увидів мене й каже: ти би ся мені придав на сторожа, тебе би любили гості й тобі було би добре у мене. Та я сказав, чи отець пустят. То він мовив, що сам прийде до вас говорити.

– Ба, та кілька він дає?

– Каже, що дасть трийцять злотих.

– То мало, та чей штири доми не еден. Та й Лько також піде до газди, хоч то пан, але свій. І їстиме файно цілий рік, а ти межі горами сидітимеш сам цілий рік, та що меш їсти?

– Таже напротив Рівняки, то бим їв у них троха, енче бим сам зробив.

– Та в Рівняків задармо не їстимеш, а хто тото платитиме?

– Та як тото – другого парубка пустиш з хати? – зажурилася мама.

– Я ти повім таке: якби ся оба наняли, були би порядні гроші, тай бим ся зараз за будову брав. А з полем ми оба з Паньком ся управиме.

– Ба, та як ставитимеш хату за їх гроші, то чия буде, твоя, чи їх, чи як? – міркувала Кася, поглядаючи то на синів, то на батька.

Старий Панькович вийняв люльку, витряс попіл і вклав її до кишені лейбика.

– Чия буде? Буде так: котрий ся оженив і возьме жону тай віно, сплатит другого, що ся женитиме на бік. Тай нам легко ся прийде сплачувати, бо будуть пани. А той, що піде на бік, сам си вілію поставит, як возьме гідну дівку та й сам буде робити.

Старий Панькович мав здоровий, газдівський розум і сини поважали його та корились йому без спротиву. Він знав лад, споконвічний лад, що правив їх сім'єю і господарством. І, хоч обставини змінилися, не змінилися оці споконвічні звичаєві закони, що панували на Бойківщині. Тільки ж невідомо, як сини зачнуть своє самостійне життя, шануватимуть і далі батьківку волю і оці закони?.. Ще Ілько, як Ілько. Він мав у собі зав'язки на такого ж статочного газду, як батько. Та невідомо, якими шляхами піде Дмитро. Бо Панько зовсім пішов у батька. Одягався, як він, оженився з дівкою, що її батько вибрав, взяв за нею поле й корову й працював разом з батьком, не шукаючи ніяких інших заробітків.

Старий Панькович закінчив нараду:

– До Николайчука я піду сам та найму Ілька, бо то свій чоловік. А вже Малерман, як тя хоче найняти, Дмитре, най прийде ня просити за тобов, Дмитре, бо то жид. Умагатися му, би ти платив трийцять п'ять злотих. Як даст, – підеш.

Усе пішло, як собі бажала сім'я Паньковичів: Ілько станув служити на Кичері, а Малерман підступив ціну й найняв Дмитра на сторожа до своїх домів. Так, "Сара", "Ружа", "Леа" й "Гольда" дістали дуже відповідного, "делікатного" сторожа. Під час коли Ілько пас і виховував свою Биньку, управляв поле й трохи помагав при кухні, коротко, робив майже таку роботу, як дома, Дмитро не робив ніякої газдівської роботи й був виключно для догляду домів та допомоги гостям у сезоні. Від них він теж і набирав панських звичаїв.

XXXII. „БУЛО БИ ФАЙНО”

Ганя працювала на грядках. Пізній горох ліз по тичках і мотався один з одним. Тут знову квасоля піша й тична. Жовті стручки повисали, весело шелестячи при дотику. Певше цієї городини була грядка з капустою і при ній Ганя працювала.

– Слава Ісусу Христу, Ганю! – за парканом Скобова Марися полола льон.

– Слава на віки! Файний льон вам вродився, Марисю.

Марися підійшла до паркану, підперлась рукою та й говорила:

– Та файний Біг дав. То на тих стайках, а там на сухим цілком ледакий. Та робите?

– Та певно, що мус. Альо капуста вже велика, а я ще не мала часу обгребсти. Так якось за тим газдівством час іде.

Марися рум'яношока, весела молодиця. В неї хитрі, карі очі так і сміються з-під очіпка. Хустину вона зняла та поклала на межу, бо гаряче.

– Та тото правда. Таже маєте й зварити й то не так що будь, а по-панськи, й Старого Пана обійти. А ту й корову й город. Певно, що роботи маєте доста. Ба, Ілько ци помагає?

– Та Ілько, як Ілько: пастушить з тов дурнов Биньков, то му ся до роботи не спішит. Так си шпацірує по городі, взявши корову на мотузок.

– Та бо чуєте також і корова ни люцька. Але має давати багато молока.

– Та дає, але до всього мус рук приложити. Як челядин сам не допільнує і сам не зробит, то нич не буде.

– Та так, Ганю, робите на чужім та й на чужих.

– Ба, та що вчиню? Та жим ся наjala, то мушу.

– Та то би файно било, як би то било ваше газдівство – думала Марися, кинувши оком на будинки й поле.

Ганя теж випростувалася та обкинула оком газдівство. Зідхнула й тільки сказала: ба!

– Шілком було би файно, як би ся Николайчук з вами оженив. То бисте вже робили на своїм.

Видно, що й Ганя не раз про те думала, бо цей висказ не заскочив її.

– Било би..Ба, та як би то у газдів. А то, ци видите, він пан та ще й старий. То вже я кілька раз йому таке казала, що ніби, що ту буду сидіти та чого буду досіджуватися. Що най вони очі замкнут, то ня діти з хати наженут. І було таке, шом мовила, що си піду, бо люди мовлят, що ми си жиїмо обоє: ні би я з Николайчуком. Поправді то бим не дуже йшла, бо куда, алем си гадала, що міг би ся зі мнов оженитись. Та жем му газдиня. Але повідат, що не може через діти.

– Та що там діти? Та чей вони десь по містах сидят, всі вони десь на своїм і їм нич до вітцьового нема. Отець має свою волю і міг би ся жинити, тай своє газдівство жоні відписати.

Ганя знала, що так було б і справді добре. Чи то працюючи в хаті, чи на городі, вона завжди передумувала ту справу. Інколи ввижалось їй весілля зі Старим Паном, то знову, що він іде з нею в Турку та записує їй ціле своє газдівство.

– Та повідат, що газдівство буде доньчине, тої, що тут віддавалася. Ніби они обоє з газдою будут будувати велику вілію. То записати би ми не міг. А так, що би ся жинив бизничого.

– Ба, що ж були бисте панев, най буде, що хіба так довго, доки би газда жив.

– Та не хоче. Якімся кілька раз взлостила й їм мовила, що найся женит, або си йду, тося журив, тося бідив, аж ми го жаль стало. Поїхав в Турку, привіз ми нові чиривики, підвищив гроші, але жинитися не обіцяв.

Марися зідхнула, поправляючи очіпець. Зідхнула й Ганя, ще раз обкидаючи оком не своє газдівство. Вітер віяв згори, бив широким листям квасолиння, і лопотів у капустяному листі.

XXXIII. НОВА КРИНИЦЯ

Дім стояв високо на Кичері. Жовта глина покривала тонким шаром зложжя каміння-крихкого пісковика, що становив глибші шари гори. Колись під час будови дому повертіли недалеко нього криницю. Били її довго, якісь спеці зі Львова. Нахвалювались, що повертіли вісімнадцять метрів вглиб. Як же ввели помпу, показалось, що вода жовта, несмачна, з по-смаком заліза й що її обмаль. Майстри, звісно, потішали, що „спомпується”, що це тільки спочатку така вода. А вода не поправлялась, хоч минали роки. Всі потішали себе, що вона „мінеральна” і що в горах всі води „залізні”. А ще в посуху було її обмаль, а то й зовсім зникала – що ж, гора та ще й кам’яна. Доводилось прати на річці або в дощівці, до пиття носити з джерела, а для дрібніших господарських послуг в суміжному ярочку прокопано на млаці калабаньку.

Як же Старий Пан поселився на постійне на Кичері, вирішив, що без води ніяк не проживе, та не потрапить завести господарства.

До літа Старий Пан зробив найнеобхідніше при господарстві. Зараз по сезону він купив дерево. На асигнату з лісничівки він закупив кілька ялиць. Їздив за ними в ліс, а потім на тартак, де гострі циркулярки різали оці ялиці. З них залишились ошварі, дошки, бельки, цівки й як вони всі звалися. Цей матеріал він громадив в осені і в зимі, плянуючи на весні зробити ремонт хати. Та найважніше для нього було: викопати нову криницю. Заробивши в сезоні трохи грошей, можна було тепер приступити до справи, що її треба було зробити десятки літ тому. Та постійне життя в місті, перша світова війна та невдачі, що після неї стрінули Николайчука, не дозволили йому виконати намірених діл. То ж тепер, коли все це було за ним,

можна було крок за кроком і одне за одним перевести в діло.

Покликав собі Старий Пан сільського криничника-самородка Гриця Курбана й став з ним радитися. Ходили по городі, міркували й обидва покручували вуси, тільки ж, що у Гриця він був чорний, а у Старого Пана якийсь сивавий. Далі склали плян і де копати й якого матеріялу треба та яких коштів. Ходили – міркували й вкінці вирішили копати колодязь на східній частині города, поблизу паркану. На диво Старий Пан вирішив копати в місці рівнобіжному до попередньої, тільки не на хребті горба, а на його збочі. Розраховував, що прийдеться копати до рівня дна яру, яких вісімнадцять метрів, а як би там не натрапили на воду, то прийдеться бити ще глибше. Та зразу й увесь час потім муляла думка, чи вибрали все таки відповідне місце. Стара криниця, як живий закид увесь час стреміла поза їх спиною. Все ж таки роботи почалися, так на око, без розслідувань чи й інших інженерських мудрощів.

Спершу викопали чотирикутну яму в жовтій глині. Швидко стали посуватись у глиб землі, стіни забезпечуючи дерев'яним риштуванням. Копали джаґами й рискалями, а викопану землю витягали відрами, перевішеними через вал, що його хтось крутив корбою. Та скоро кінчилася глина й зачався камінь. Прийшлося бити спершу в м'якому, наче б вогкавому ілі, що дедалі уступався пісковикові. Тепер уже йшли в рух кайла й молоти. Зранку до вечора роздавався з викопу металічний звук. Росла гора викопаної глини й каменю. А води, як не було, так і не було. Шо ранку Старий Пан спускався в шиб, оглядав почву, доторкав стін та себе й робітників переконував, що вода швидко мусить прийти. Дійсно бо зі стін сльозили струмки вологости й на дні завжди було декілька літрів жовтої, масткої рідини. Але це не була вода – це було ясне кожному. То ж били далі.

Роботу почали зараз таки з початком вересня, пройшов жовтень та половина листопада. На світі вже бралось під зиму, але в шибі робота йшла далі. Старий Пан ходив замазаний глиною, кермував роботами й не було йому коли ні з'їсти, ні спочити. Зробився нервовий та нетерплячий. Ганя ходила за ним

з тарілкою, чи мискою та просила, щоб їв. Відмахувався руками та завжди своє: дай мені спокій з їддінням, мені світ не милий і мені ніколи!

А молоти били далі, скрипів вал і ведра їхали: повне на гору, а порожнє вниз. Ночами не брався Николайчука сон: а що, як води не буде, або буде така погана, як у старій криниці?!

Стільки праці, стільки коштів і нічого! В короткому, неспокійному сні, снились різні страхіття: то завалилось риштування, то колодязь засипав людей, то знову снилося, що увірвалось відро, що на ньому спускався в глиб і він летів стрімголов в низ, а замість води була саджа, чи гноївка.

Вже Старий Пан від нетерплячки та журби схуд і почорнів. Вечорами він розглядав проби видобутого каміння і шукав ради по книжках. Вже бо вісімнадцятий метер давно минули, а води не було. Та небагато ради находив у книжках. Скаржився Гані, а вона тільки злостила його, кажучи, що треба було замість Гриця, взяти справжнього кирничника з Самбора. По правді він і сам не раз каюся, що не порадився якогось фахівця, водного інженера. Та тепер було вже запізно. Все ж одного дня, на двадцятому метрі натрапили на воду. Та не була вона така, як треба, тільки підшкірна – вирішив господар, і казав бити далі. Вже й робітники втратили терпеливість і негодували. Все ж били далі. Аж оце: на двадцятьтретьому метрі ринула нагло, холодна, як лід, багата течія! О, яка була смачна! Всі тішились, Старий Пан не міг здержати сліз. Воду витягали відрами, була чиста, як кришталь і напливала так швидко, що треба було втікати, щоб не затопила.

– О, то си пан добули воду файну, то си раз добули! Але бо то чуєте глибіню глибозна! Ба, Кичера – сухарь, то за воду тяжко. – Тому газди ставляться понад поточинами, а панови захотілося на сухім горбі. Хоч то кождий газда казав, що води там не буде й що буде біда.

Но, але вода була! Старий Пан відіхнув з полегшею. Тепер рубали на каміньоломі камінь і возили його й мурували цимбриння. Й знову прийшли дні тривоги та нетерплячки. Мурували ж

знову недосвідчені люди й хто зна, чи не обсунеться каміння та ще й не поб'є людей. Раз таки вирвалась ливна, що нею спу- скали камінь і він мало не вбив Ілька. А потім, як спустили на дно Костя, він обімлів від земних газів і доводилось його дру- гому рятувати. Та й це покінчилося і криниця була готова. Була глибока, а води в ній завжди було вісім метрів, посуха не мала на неї ніякого впливу.

Кожному ясне, що ця криниця коштувала Старого Пана ба- гато грошей. Він не тільки видав усі, що їх заробив у сезоні, але й затагнув позичку в банку. Але трудно: без криниці, без води на Кичері жити не можливо. Коли роботу покінчили, Ста- рий Пан справив робітникам гарне прийняття і навіть вийнятко- во погодився на те, щоб Ганя гостила їх горілкою. Старий Пан був завзятий абстинент і ніколи в нього не давали людям пити горілки. То ж воркотів на Ганю. Проте вона поставила на сво- ему: хто видів, щоб, покінчивши таку велику справу, та не по- гостити робітників порядним напитком. Ну, ковбасу Старий Пан привіз із Самбора, а там був і холодець та й добрий білий хліб, а на закуску до чаю крухе тісто з яблуками, що вроди- лись цього року на Кичері. Ще й кожному Старий Пан дав ко- шик яблуку додому.

* * *

З цієї пори на Кичері скрипіло колесо й стогнав ланцюг, витягаючи з глибини землі чудову воду. На radoшах Старий Пан поставив над криницею альтанку з лавочками, усю з улюб- леної решітки. Розмалював її на бронзово, а над входовими дверима написав своїм прекрасним, рівнесеьким письмом, справжніми грецькими буквами: „Арістон гідор”. Оці круглі пре- гарні букви вивів білим лякером на бронзовій дошці й вони оз- начали, що це найліпша вода. Хто проходив, вступав напиться води, смакував її і, втираючи губи долонею, приговорював:

— Нівроку! Але си пан дістали воду, дістали! Такої другої нема в цілому Розлучи.

Старий Пан сидів радо в альтанці на лавочці й згадував, які це були страшні й тяжкі часи для нього, розказував людям, яка в нього негодяща була криниця і як він добився оцієї води.

XXXIV. СТЕФИНЕ ВІНЧАННЯ. ВЛОДКІВ ПЛЯН

Жовтень добігав кінця. Була холодна слота, – дні короткі й бурі. Чомусь у таку пору випало Стефине вінчання з Марчуком. Вирішили відбути його у батька на селі, здалеку від містового гамору та знайомих.

Здається, мало хто так тихо й скромно вінчався, як Марчуки. Тиша сільської церковці, два свідки: інженер Совацький та Андрій Кисиличин. Дві маленькі китички фіялок, що їх Влодко привіз із собою, дві обручки, що їх священник наклав їм на пальці й дві стежки життя, що збіглися в одну.

Перед хатою чекала молодих Ганя з китицею квітів, що їх Стефа сама засіяла та посадила. Ганя поводитися, як статочна господиня, потрохи наче мати, що зустрічає доньку, що вертається від шлюбу. А потім був чеколядовий торт і Старий Пан сидів при столі, покручував свого вуса, та й далі не знав, чи добру долю собі вибрала його донька. Шо ж було робити? Він живе далеко, а дівчина сама в місті. До того ж Влодко й справді чесна людина, діловий характер, хоч би той плян...

***

А з пляном було таке: в літі, як молоді приїхали до батька, нагло Стефі впала думка, що до інших змін, які Старий Пан зробив у господарстві, бракує ще одна. Вирубати б стіну між верандою і сіньми, покласти гарну підлогу й зробити велику, осклену їдальню. Цей Стефин плян припав дуже до вподоби Влодкові.

Чудова думка! – захопився він.

Як тільки вернулися з проходу, Влодко з питомим собі ентузіазмом піддавав Старому Панові плян перебудови. Мовляв:

кошти невеликі, а користь і приемність буде. Старий Пан дивився на нього з-під окуляра, думав, підкручуючи сивого вуса. Потім встав, пішов на веранду й довго ходив по ній та по сінях, розглядаючи й розмірковуючи підданий плян. Потім він міряв, обчислював, обдумував. Наступних днів розглядав свої запаси дерева, нараджувався з Миколою Когутом, найважливішим будівельним майстром-самоуком, що будував не лиш бойківські хати, але й уже віллі, яких з року на рік у Розлуччі наростало щораз більше. Треба сказати, що частенько заходив він до Старого Пана й радився в неодному складному будівельному ділі. Від нього він навчився рисувати й витинати з дерева прикраси домів, плетені з складної решітки, листя і цвітів. Потім уже й селянські хати стали будувати з такими прикрасами. Ото ж після основної наради з Миколою Старий Пан заявив при обіді:

– Діти, я роздумав і розібрав плян перебудови нутра, так, щоб був гарний голь. Зараз в осені берусь за діло, і як приїдете на Різдвяні Свята, їстимете вже в голі.

З признанням дивився на Влодка. Стефа, якій залежало на тому, щоб батько полюбив Влодка, не признавалась ніколи, що плян не його, а її. І потім, коли з батьком сиділи в голю та він хвалив Влодка за його плян, Стефа не зраджувала, що плян її. Тільки ж не раз погрожувала Влодкові:

– Як не будеш чемний, скажу татові, що плян перебудови був мій!

Так і не довідався батько, хто придумав для нього велику, напівосклену кімнату, де одної весни заснув Великим Сном...

– Добрий плян подав мені Влодко в літі. Я його обдумав, порадився з Миколою і гадаю, що зможемо його виконати. На щастя склепіння спочиває на одноцілих беляках так, що усунення стіни між першою та другою частиною можна виконати без шкоди для тривкості будови. Прийдеться зробити немалий видаток, бо треба всюди дати гарну, нову підлогу, а в тій частині, що були стіни, лякерувати стіни на біло так, як на веранді. Але ж зате зискаємо велику й ясну їдальню, чи там кімнату, якої так дуже досі бракувало гостям. Вони зможуть там схо-

дитися і це упростить нам теж подавання харчів, яких не треба буде подавати до кімнат. Це дійсно чудова думка й я дивуюся тільки, що нікому з нас вона не прийшла, тільки комусь посторонньому.

Тут Стефа й Влодко переглянулися та злегка посміхнулися. Стефа мовчала, а Влодко, задоволений признанням, говорив далі:

– Великого прибутку тато не мають з того пансіону, бо ж то тільки чотири кімнати. От, як би замість стайні тато були цей будинок обернули на дім, було б значно практичніше. Він і так, як на одну коровину надто великий і розкішний. Я був би скріпив шоу добрим шалюнком і це була б стайня, вкінці можна було зробити загату, а будинок я був би поклав на середині горба, а не в куті й вже будував його як дім.

– Ба, на це треба було мати без порівняння більше грошей. Колись, як матиму гроші, або вже ви, молоді, тоді й будуватиметься.

– Ми бо виглядаємо як оця картопля – мати: мала, зморщена, ледве помітна. А нові, що вона дала їм життя: великі, гарні, соковиті. Спочатку наш дім видавався чимсь надзвичайний, а нині супроти оцих великих пансіонів там за горою, це малий дімок – говорила Стефа.

– Це мабуть згідне з законом природи, як ти сама помітила. Та для мене не важний розвиток оцього літництва, а села. Мій Боже, скільки то змінилося з тої пори, як ми тут приїхали! Нагадуєш собі, яка тут була темінь, яка тьма кромішна? – звертався до Стефи батько.

– Читати й писати тут майже ніхто не вмів, як у Китаю: з листами люди ходили до писаря. Дітей до школи малохто посилав. Інколи навіть воліли кару, як школу. То ж не диво, що бувало, прийде хтось щось продати, а ви питаєтеся: скільки вам дати? На це була відповідь: що ваша ласка, або: та дайте шустку, або дві. А як ви питалися: чи шустку, чи дві? – така відповідь не вдоволяла і коли ви чесна людина, даєте належну заплату; коли ж ні, ...

Як тільки гості виїхали, Старий Пан взявся за перебудову хати. Шоправда, Ганя негодувала, мовляв: тадесь в тій хаті ніколи нема спокою. Раз пан студню робит, то знов хату малює, стайню ставит, а тепер знов щось. Таже була хата дотепер, тай могла би стояти так далі.

Але Старий Пан завзявся. Несподіваний, але приманчивий плян припав йому дуже до вподоби. То ж знову зачалися роботи. Й знову з котрогось тартаку звозили дошки, а майстри гупали топорами. Гиблі гомоніли, вигладжуючи дошки. Потім вирубано стіну, що відгороджувала сіни від веранди. В сінях, де стільки десятків літ був півсутінок, – їх розсвічувало тільки мале віконце в дверях від веранди – настало ясно. До них заглянуло сонце. Тепер веранда й сіни утворили один великий, ясний простір.

Потім шальовано стіни в колишніх сінях, вирівнюючи їх до тих, що були на веранді, кладено підлогу в першій і другій частині. Літали гиблівки, а в повітрі пахнуло живицею, пахнуло свіжо струганим яловим деревом. Швидко й ці роботи покінчилися. Робітники відійшли, але Старий Пан знову поїхав із своїм наплечником до Львова й привіз лякер, покост, фарбу. Й знову тижнями Старий Пан стояв, забезпечений фартухом, і водив щіткою по стінах. Білий, блискучий лякер покрив стіну від половини. Горішня частина лисніла білою, крейдовою фарбою. З одного голю – як стали називати цю частину хати – вели сходи на поверх. Давніше поручні були із скромних кілків, але тепер Старий Пан зробив штудерну витинанку: на білій решітці великі квіти з жовтими осередками й зеленим листям. Сходи дістали новий, бронзовий лякер. Згодом по середині станув довгий, великий стіл. Під стінами поставлено лавки, а в двох зовнішніх кутах два невеликі столики.

Треба сказати, що ця частина дому була дуже гарна. Вона наче побільшила й поглибила дім. Вже тепер, сходячи зі сходів, ви бачили великий вид на гори й село. Ви могли сидіти при

столі, не роблячи нічого й дивитись, найкраще крізь скла, на ці гори там напроти. На поля, що тягнулись поперек гір; там працювали люди, або росли собі вівси. В ярах ріс ліс, з верхів збігали потоки. А там по толоках ходило йміня і звідтам, здалеку добігав голос дзвінків та гра сопілки. З дому Николайчуків їміня виглядало як малі мушки, а люди як крапочки. Верхи „Панів” часто одягали смушеві шапки хмар. Тоді у Николайчуків говорили: буде дощ, бо „Пани” надягнули шапки. Це правда, „Пани” краще визнавались в погоді, їхня висота була між 850 і 900 метрів. Тому часто загібали своїми вершками хмари, що пливли від граничного пасма. То знову випускали з своїх кітлів буйний південний вітер, що його називали газди вітром з гори, або полонинським. Він був кріпкий і дужий та теплий. Він висушував влітку й так сухі, бойківські поля, а взимку й на провесні приносив відлигу.

Там у підніжжя гір біг смужкою Розлуч. Його хатки виглядали, як дитячі іграшки, висипані з коробки та двома рядками уложені вздовж потока. Верби і ясені затінювали оці хатки й шуміли понад їхніми стріхами. В тих хатах від віків жили газди й від віків газдували так само: в цей бік від села царина, а в той толока. На царині смужки картопель і вівса, де-неде жито, льон, чи коноплі. На толоці мушка – низенька трава. На ній пасеться худоба – та не багато напашується, то ж пасеться у лісі. На толоці звичайно одна, дві кошари з вівцями. Вони погноють оці поля, що відпочивають у тому році. Частину погноєе газда, спроваджуючи дрібними рівчаками воду з потоків. Вона несе вологість і намул.

Так добре, що молоді вирішили вінчатися у своїй, батьківській хаті, що з неї був просторий вид на гори й село. Оце після обіду, сиділи обоє на канапці, тісно пригорнувшись до себе. У Стефи на подолку дрімала Мімі. Час від часу вона прокидалася і дивилася на свою господиню, що її покинула колись, ідучи з Старим Паном на село. Часом вбігла з подвір'я і Боська та намагалась маму стягнути за кудли на землю. Вона ревнула Мімі за Стефу. Проте Стефа дала один, – другий ляпас

своїй бронзовій любимці, захищаючи матір перед її збитками. То ж, крутнувши кілька раз задом, Боська вибігала назад на подвір'я.

Швидко відтіля розносився її веселий гавкіт та гаркітня з псами.

XXXV. САД СТАРОГО ПАНА

Викопували бульбу. Тепле, осіннє сонце ласкаво пестило жовту землю. За ударом мотики перевертався кущ. Його обтрясали об мотичівно. Відпадало кілька менших картоплин. Їх підносили й кидали в відра. Стукотіли глухо, падаючи. Потім ще перекопували ямку й видобували з неї ще одну, другу більшу картоплину. Пахнула зів'яла матина й пахнула свіжовикопана картопля.

– Може б ми зайшли з другого кінця, Ганю, – пропонувала Стефа.

– Я бо дуже не люблю потім дивитися, чи далеко ще до кінця. А так, як нам лишитьсЯ серединка, то з одного боку чах, а з другого мах і вже готове.

– Ба то всьо одно, панно. Чи з того боку, чи з того, робота на наші руки.

– Я бо, знаєте, маю таку натуру, що я не люблю кінця. Коли вчилася, то останніх карток книжки, я вже не мала терпеливості докінчити. Коли я читаю, то так десь у половині книжки прочитаю кінець, а тоді вже поволеньки собі читаю далі. І як на полі роблю, то теж люблю наперед зробити кінець.

– Та то смішно. Бо робота, чи з кінця, чи зі середини, все та сама.

Все ж зайшли на другий кінець поля під паркан і зачали там викопувати картоплю.

Глибоке, темноблакитне небо роззолочене сонцем, сміялося останнім золотим посміхом умираючої осени. Високо в синяви летів ключ журавлів. Крякали протяжно, сумно, пливучи небесним шляхом. Копалі поставали, одну руку оперли на моточині, а другою прислонювали очі й дивились назустріч журавлям. А вони віддалювались і десь западали за гори. Ще здалеку

й щораз слабше доходила їхня тужна пісня. Земля під нею лежала розмежована смужками жовтих піль, пустих у що пору. Бігли оці смужки в даль, аж доки не допали он там до гір, чи до лісу. Ще де-не-де тільки зеленіли отави, припавши на береги потічків, що збігали з Панів.

Вже замовкла тужна пісня журавлина. Людям і землі вона залишила якийсь жаль, чи журу.

– Ци видите: зима йде. Журавлі полетіли, а потім полетять дикі гуси, а зараз потім сніг упаде.

Стефа зідхнула. Роки йшли за роками й снувалися сірими смугами, як оці тут поля. Знову ще один з них канув у минуле.

* * *

На долішньому полі Старий Пан з Ільком садив сад. Рівно, під міру Старий Пан розділив поле та визначив місце на кожную деревину. Ілько копав ями. Потім кидали ріща та солому й запалювали. З ям виходив запашний дим і сірими, лінивими клубками повзав по полі. Потім Старий Пан вкладав деревину, а Ілько обсіпав та обтовкав землю. При чому Старий Пан приговорював от так собі до роботи.

– То вже доньчин сад – говорив. – То вже вона привезла з собою ці деревцята.

– Ба, а врожай чий буде? – питав Ілько.

– Ого! – засміявся Старий Пан. – Заки ми дочекаємося того урожаю! Це молоді щепи, як там вродять по кілька яблук, то ми за них не будемо битись.

– Люди мовили, що ту ся сад не вдаст. Що поле ледаке та й зимно.

– То, що поле ледаке, то правда, але тепер маємо навіз від нашої Биньки й деревцятам буде що дати. Що ж до клімату, то значить – тепла, вітру й висоти, то правда, що тут не кожна деревина буде. Ти ж бачиш, що угорські сливки не дозрівають. Зародять так гарно, а прийде приморозок і зварить. Ніколи я ще з мого саду ні одної сливки не покушав. Тому тепер, як

тільки похолодніє, я зриваю сливки й ми робимо з зелених повила так пів на пів мішаючи з яблуками, з отої яблуні, що за стайнею, бо вона родить завжди багато яблук, але вони до їдження не добрі.

Дійсно за стайнею стояла невеличка деревина, ціла обсіпана жовтавами яблуками. Запах вони мали гарний, але трохи терпкавий смак.

– Будут пан мали що варувати поночах. Щепи низькі, то хлопці зі села будуть лазити тай шкодити.

– Та, що ж, варую тепер мій старий сад, то буду варувати й ці молоді деревця, то вже за одним заходом.

Бо й дійсно. Поночі приходилось Старому Панові доглядати сад. Інакше хлопці не лиш обтрясли, але й поломили б гілля. То доглядали його обидва з Ільком. Звечора Ілько спав десь так до півночі, а Старий Пан ходив, потім уже будив Ілька й Ілько походив трохи, а далі Старий Пан докінчував, щоб хлопець міг виспатися.

Так ото ходив Старий Пан по саду. Одягнений в теплу загортку, взявши свій бук у руки, мандруючи з ним від деревця до деревця. Інколи спиновався під одним чи іншим, доторкав своїми шорсткими руками стовбура й щось приговорював. Старий Пан називав оці деревця своїми дітьми. Посадив їх, як його діти були ще малі, доглядав їх і милувався їхнім квітом та овочами. Оце тепер доглядав їх, коли вже кожне з них мало по тридцять літ, а діти Старого Пана розійшлись по світі. Потім Старий Пан сідав на лавочку й подрімував.

Запросити Мімі до таких нічних проходів не було можливе. Вийшовши з паном на подвір'я, вона згорталась у клубок біля його ніг та плакала жалко, не бажаючи рушитись ні кроком далі. Коли ж він все таки кликав її, трохи віддалившись, вона підповзала до нього, та скавулячи винувато, дряпала його лапою по нозі.

– Ходи на руці, ходи! Вже я бачу, що з тебе жадний пес і що ти боїшся в ночі. Ходи на руці, пан сховає свою собачку й собачка не буде болятися.

Пан брав собачку на руки, ховав її за пазуху загортки й щойно тоді Мімі заспокоювалася.

Так Старий Пан доглядав свого саду, найчастіше сам, бо вже волів, щоб Мімі собі спала в хаті. Інша справа, як у Мімі була дочка. О! Боська не боялась самого чорта, не так ночі. Вона почувалась прекрасно й варувала разом із своїм паном. Її мама могла собі спокійно спати в своєму ліжку в кухні.

* * *

Доглядання саду не тривало довго. Швидко прийшли приморозки й прийшлося зірвати яблука, які були – хоч вони дуже радо ще побули б на дереві. Їх дбайливо поукладали на полицях у пивниці. Аж до весни служитимуть, Старому Панові, як присмак, і як дарунок для його дітей, яким час від часу посилає коробку запашних, розлуцьких яблук із свого саду.

XXXVI. НОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Так, тепер життя на Кичері змінилось. Воно сталось справжнім, господарським з усіма його клопотами й завданнями.

Дві речі треба Старому Панові негайно зробити: до зими мусить стати нова стайня і треба постаратись паші для корови. Ну звісно, на цю зиму прийдеться купити пашу, бо город нічого не дасть. А далі...

Старий Пан ставав при паркані й дивився на сусідські поля. Ще пониже паркану поле було управлене й родило людям картоплі, жито, чи що там. Але того селяни не продадуть. Це даремне. Зате на сусідньому горбі доволі поля, що лежить облогом, поросле папороттю, дрібним ялівцем та бур'яном. Не раз уже приходили газди просити, щоб пан собі купив це поле. Тоді ще не було корови, проте газди старались переконати Старого Пана, що це поле йому потрібне:

– Та ней пан куплят тоті стайки, що за млаков. Альо я потребую хату класти, гроший треба, а ту нема.

– Та я розумію, що вам треба грошей, але ж мені не треба поля, та ще й такого, що робить папороть і ялівці.

– Ба, та то тому, шом го не управляв, а залишив толоков. А якби го вигноїв, то був би овес.

– А мені нащо вівса? Не буду ж його їсти.

– Ба, та овес мож проміняти в газдів на жито ци бульбу, та й продати мож.

Та Старий Пан сміявся з таких господарських плянів сусідів. Тоді вони підходили з іншого боку:

– Вілію пан збудуют. При дорогах всі ґрунти вже газди випродали на вілії панам, а потім будут по Кичерах ставитись як ровіні забракне. Берко вже перепитував, ци не продам, ставив би доньці вілію на люфтників. Але м мовив, що не

продам, бо не хочу аби йшло має поле в жидівські руки.

Це був аргумент, що найскорше промовляв до Старого. Нового дому він і не думав ставити, бо не мав за що, але нічого так не боявся як сусідів. Думка, що біля його хати має стати многолюдна, криклива буда й що зникне тиша й свобода на його гірці між лісом і полем, тривожила його.

Треба би купити цілий сусідний горб – роздумував, стоячи при паркані й розглядаючи сухий підвершковий шар, що притулиться до ліса. – А то влізуть мені тут жиди з своїми бараками й тоді прощай, мою улюблена свободо, й спокою! Та й вкінці: я вже не потраплю будувати. Але може хто з моїх дітей... Його думка спинувалась на доньці, що жила у Львові, та їй несогірше велось. – Моя ж Стефа...

Проте не купував, а ґазди не продавали, бо не було купців на цей відлюдний та неврожайний горб.

Стоячи тепер при паркані, думав:

– Треба буде купувати горб. Нема що. Не буду ж я корові рік річно купувати пашу: горб сухий і пісний, то правда, але тепер і гній дає корова, на зиму спаренається, потім добре вигноїться, трохи штучних погноїв куплю і можна буде засіяти овес і команицю...

А вертаючися на подвір'я, оглядав стару стайню, крутив головою і думав:

– Треба братись негайно за будову нової стайні. До зими корова мусить дістати стайню. Оця шіпчина з дошок, між дві руки вложиш, у ній не визимує худобина.

Оглядав трохи цього матеріялу, що вспів собі підготовити, підкручуючи вуси, обмацував, обдивляв, розмірював, застановлявся.

Вечорами сидів, розчитувався у будівельному підручнику й креслив плян нової стайні. А вранці закликав Миколая Когута й заявив:

– Я вас казав покликати, Миколайку, бо хочу з вами нарадитись, як би будувати стайню.

– Ба, стайні пану треба, то нема що, корова в цій не визимує.

– Та певне, що треба, я то й сам знаю. Тому й побалакаймо та обміркуймо, де ставити та й кілька якого матеріялу треба.

Йшли по городі та й обмірковували. Пвище старої шпични витичили місце, забили там два пальки, а потім Старий Пан, як казали люди „андзімір” вимірював сталевую лентою і записував у книжечці числа, а Миколай заглядав туди з повагою, і повільно думаючи й повільно та розсудливо говорячи. Плян, що його накреслив господар, не дуже подобався майстрові.

– Та то хату якусь хочут пан ставити, то не стайня.

– Та воно, знаєте виглядає як хата, бо ви привикли, що худоба не має гарного приміщення. А, от, за кордоном ставлять худобі ясні великі стайні, з гарними підлогами, навіть з печами й різними новітніми урядженнями для чистоти й здоров’я. Навіть навітлюють там худобу такими лампами, щоб краще зимувала, а я десь читав, що й радіо заводять у стайнях.

Микола слухав, спльовував густо, покурюючи, і міркував:

– Та тото всьо у панів не як у людей. А у газдів інакше: хата й стайня під одним дахом і тепліше й безпечніше худобі й челідинови.

До того трохи матеріялу, що був на подвір’ї дораховували дошки й ошварі, що будуть з тих трьох буків, що в осені пан закупив у Бринівці та звіз. Тільки треба поїхати на тартак і порізати. Та й на тартаці докупити ще дощок до шалювання і лат. На дах треба купити матеріял. Його знову має Кость Чубан, готовий на оборі, бо „му-ся залишив” від будови. Тільки сторгувати й звести. А стара дахівка є, частину даху хіба нею покрити, а решту гонгами.

А потім устійнили час, кількість робітників і торгувались про ціну. Миколай перебирав на себе тільки керму роботою та виконання плянів, а господар мав сам дбати про матеріял, робітника й його прохарчування. Зате Миколай кермуватиме робітниками й виконувати роботу будівничого. Коли вже договорилися, Миколая погостили чаєм та білим хлібом з маслом і розпращались з ним, встановивши реченець початку будови.

Вечером Старий Пан розпоряджував:

– Но, будуємо стайню. Ти, Ганю, залишишся завтра вдома, а нас обох з Ільком виправиш раненько на тартак у Турку. Приготуй нам їду на цілий день. А ти, Єлю, бігай, сину, в село та й замов мені три пари коней на тоті буки, що під шопою. І най так ладяться, щоб могли назад забрати матеріал.

– Ба, та кого того кликати? – застановлявся Ілько.

– Підеш до Івана Назара, най посилає Богдана й до Нестера Василя, бо то наш сусід, має незлі коні й збігай до вітця най іде Пахон.

– Ба, та в нас оден кінь. Хиба би спрягав? Тай з чийм того, зі Скобовим?

– З Бурцьом? А ти не боїшся, що виробить тобі яку штуку подорозі? Бо для Бурця скинути набір у рів, або задержатись на дорозі й не їхати далі, тільки пастись спокійно в придорожньому рові – звичайна річ. А вже, як над'їде авто, то не втримаєш біди на гостинці!

– Аякже, та він такий кінь, як наша Бинька: хіба того робит, що му ся хоче, нич більше. Та чей з нашим Сивим йтиме спокійно?

– Може й ітиме. Врешті най Пахон робить, як знає, най бере, чийого хоче, аби їхав.

XXXVII. НА ТАРТАК

І їхали. Вранці, досвіта, ще сонце не вийшло із з-за Остро-го, були вже газди на подвір'ї. Кожний брав одного бука, розсунувши воза: передні й задні колеса примочовував ланцями до бука й поволі, покрикуючи, з'їздили з гори. Клеци скрипіли й гойдались на колісницях, наче б плакали за своїми горами лісами, де вирости стрункими, міцними буками, слухали шуму смерек та гри гірських потоків. Їхні сукуваті боки гойдались на кам'яному гостинці, а з ран, що їх завдали газди гострими цапинами, виступала біла рослинна кров. Сонце пестило їх своїм теплим промінням, озолочуючи їхню останню дорогу.

А дорога була гарна й крута, бігла долиною потоку, що скакав по камінцях і мив коріння старим ялицям, або звивався між газдівськими полями. Швидко він покидає „місто“: декілька краших хат і останні віллі живця. Ще ховаються в лісі останні цяцьки – доми з ганочками й стовпчиками, городцями й місточками, а вже великий кам'яний віадукт перескакує понад гостинцем і потоком, показуючи під своїми луками пусту зелень ліса й гарну віллю в потоці, що присіла на півострові, яким ліс врізався у потік. Кольорові мостики перескакують весело через потік і вибігають на зарінок перед домом. Це „Байка“. Все трошки й справді як байка. Злобні кажуть, що це справжня байка, бо її власник мав село і так подарив, що з нього залишились тільки гроші на „Байку“.

Ще здовж гостинця віллі багатих адвокатів і купців, що не змогли вже побудуватися в селі й, горнучись до „Брайте Гас“, засіли місця при гостинці, хоч за селом.

А потім уже поля. На них хвилями пливуть вівси бойківські й зеленіє барвінком картопля. І так вздовж аж мабуть до малярської границі, бо Бойківщина всюди одна.

Але, хто виїхав на тунель волосянський, обернувся востаннє і поклонився Розлучеві, цей мусів востаннє побачити дімок Старого Пана, що дрібною цяпкою червонів під лісом. Його було видно звідусіль і здалеку. Але вже за тунелем, чи як кажуть Бойки „за границю”, овал розлуцького краєвиду наче б западався у глибін між горами й зачинався новий світ. А був це справді новий світ, бо тут із доріччя Дністра входить у до- річчя Стрия. Його долина в’ється крутим яром попід стрімкими горами, що гострими шпильями вискакують понад свої подруги й стрімко збігають в Стриеві води.

Вранці срібна мряка стелиться водою. Понад нею сяє сон- це й своїм золотим промінням надає блиску білому туманові. Понад річкою біжить залізничий шлях. Він скаче високими мо- стами й довгими тунелями, а маленька ленточка потягу біжить по ньому як чорна гадючка. Всі гори чують, як свистить маши- на й як колеса вистукують по залізному шляху.

А гостинець відбіг у Яворі від шляху. Він пнеться довга- стою кривулькою аж на Петриків. Там, де крута скеля паде стрімголов у воду, — „Там, де Іван невірну Касю у Стрий дру- лив”. На Петрикові стоячи, маєш у стіп своїх незрівняну кра- су: вужівницею гостинець збігає в діл. А там у стіп гори Стрий в’ється срібною лентою, своїми повільними плесами мие він боки гір, аж розвертається на зелених підгірських пасовись- ках. Півостровом Свобідка врізується на своєму горбі в Стри- еві води; сама ж лежить на тунелі. Коли свобідчани приложать вухо до підлоги, чують, як під нею вглиб гори поїзд їде, як сту- котять його колеса. Із цієї гори він вискакує на залізний міст, чи тобі треба в Турку, чи в Явору. З обох боків такі самі за- лізні мости.

Обабіч річки й шляху гори й гори, перші вищі за других, а там десь у мряці Зубриця, що ледь-ледь часом мріє в далі.

В тій долині розсілись тартаки. Колись гори були лісисті. Ліси—праліси густим морем шуміли аж по угорську границю. Та разом з побудовою гостинця і шляху прийшли експлуатато- ри й набудували тартаків і почали рубати ліси, а дерево везти в світ.

Один такий тартак стоїть там, де Стрий, опливши Петриків, вливається плесами між Стодівку і Явору. Він, як і багато таких машин, змінє рештки запашного лісу в золото. Чужа, захланна рука залишає на горах зруби й згари.

На великому зарінку вже вранці гомонить праця: однамітний вигук, співний поклик провідників, глухий, тяжкий стогін перекиненого клеца. І знову вигук: Геєєє – руп! – протяжно й співно. Жилаві бойківські руки заперлися цапинами об круглі боки мертвого гірського велетня.

Гооої, гооої! – котять його й підносять на двоколий візок, везуть в останню дорогу. Гордо шумів він у верхів'ях, байдужий на бурі – громовиці й сніговії – заметіллі. Оце всувають його в пельку машини.

Одностайний гомін машини, утаєна сила пружности пари, круговорот трансмісій, сик циліндрів. Яскраво-червоні гирла печей женуть трачиння. Мотори стрясають помостом, як на кораблі. Тільки ж оцей корабель везе дітей гір в останню дорогу.

Підвозять візок з ялицею. Може це труп, а може вона ще живе? Скриплять і виють гатри. Страшні наїжені паші розкрили багато зубів. Неминуче – грізно чекають жертви. Але вже великими клямрами ловлять люди зболілі боки ялиці. Стискають їх сталевими обручами. Тепер уже пускають у рух пили!

Ііііііі! Ііііііі! – плаче тонко, але гостро шматована деревина. В її біле тіло в'їдаються сталеві зуби, порють їх рівно й глибокими ранами ділять його на рівні тонкі пласти. Плаче й висе велетень, сльози трачиння скапують на землю і скачуть у гору останками бунту.

Залишається декілька дошок і жмінка трачиння. Циркулярки гуляють круговоротний танок. Під ними найбільше плаче й стогне неживе тіло стрункої, запашної ялиці, що вчора ще десь на Сідлах під Руським Путем чи Старостиною шуміла зеленою чатиною і колисала в вітрі свої шишки. З тонким писком в'їдаються циркулярки в її тіло й за хвилину прокусують його наскрізь. Залишаються рівні куски.

З буків і смерек та ялиць залишаються дошки, трами, стов-

пи, цівки і як ще їх називає людська мова. Їх заладують тут таки на поїзд і повезуть у світ будувати чужі міста й села, чужим людям улаштувати копальні й заводи й помножувати їхнє майно. Довгими, повільними гусінками повзуть поїзди з деревом. Останній свист, останній стукіт коліс, – гей, в світ, чужий і далекий!

А гори залишаються нагі й пусті. Їхні жалкі боки б'ють слоти й скачуть по них вітри. З буйних лісів залишились пусті провалля, вільні потоки, нагі ребра. Де-не-де тільки стремить самотна смерека, чи бук – насінник.

Але людям до цього байдуже. Вони потребують матеріялу. Вони потребують заробітків. І тому гатри й циркулярки співають свою музику сталі, а дерева своєю останньо пісню горам.

Отут звіз і Старий Пан своїх трьох буків. Що ж, треба й йому матеріялу на стайню. І їх порізали як других, навантажили на вози й повезли назад у Розлуч.

XXXVIII. ГАЗДІВСЬКІ СПРАВИ

Ганя була задоволена. Вкінці по стількох роках, майже по цілому своєму житті, вона сталася господинею. Не наймичкою, не служницею, а господинею. Правда, Старий Пан платив їй і вона наймилася в нього, але вона була самостійна й незалежна господиня. Вона кермувала не лиш господарством, але й людьми. Чи то робітники, що працювали у Старого Пана, чи теж люди з села, відносились до неї не як до служниці, а як до газдині. Навіть Старий Пан привик радитись їй у всіх своїх справах, й обговорювати усі свої пляни та події свого життя і життя своїх дітей. Тепер уже відколи на Кичері появилася така важна особа, як Бинька, Ганя почула себе й справжньою газдинею. Як би не було: поле, праця на ньому й врожай роблять газду. Домашня птиця та корови надають питомої ваги газдині. Молоко, що вона приносила із стайні, пінилося у дійниці й вона міряла його дбайливо, при чому Старий Пан приглядався з радістю і записував собі в книжечці кожноразову кількість літрів. Потім Ганя ділила його в міру потреби: одне переварювала, інше ставила на квасне. Появилася і масничка. Густа сметана булькотіла в новій дерев'яній посудині, а Старий Пан сидючи вечором у кухні, робив масло, балакаючи. Потім смакував його вранці до кави, що на ній був товстий кожух. Пив її з великої білої філіжанки й прихвалював свою корову: бо дикунка, але, яке добре молочко дає моя Бинька. Так, це правда, але ж Биньці догоджували, як тільки могли. Вона не тільки дістала до своїх послуг Ілька, але й в харчах їй годили. Тут уже Старий Пан не жалувал грошей, і грис, сіно та солома були постійною журбою на Кичері. Старий Пан купував їх за свою пенсію і було певне, що вони коштували більше, як би коштувало молоко, коли б його прийшлося купувати. Але ж була корова! Бу-

ло своє, жовте, запашне масло, був свій біленький, смачний сирок. О, так: вимішати сир із сметаною, вкришити до нього зеленої цибульки, до того кусок разового хліба, грубо намазаного маслом та й горня чудесного, кислого молока. Чи може бути щось смачніше від того?

Приготовляючи всі ці цінні й смаковиті речі, Ганя почувала себе справжньою, гордою газдинею. Та й Старий Пан ніколи не мав вгляду в те, як вона господарила з грішми, що він давав на купно, чи теж з домашніми продуктами, як от яйцями, чи набілом. Згодом, коли Ганя розвела більше курей, було доволі яєць і їх вона дбайливо складала в своїй кімнаті до кошків. Певно, що в господарстві не бракувало ніколи яєць, але, що до надміру... Так отже грейцар до грейцара й Ганя відклала собі зовсім гарні гроші. Бо ж Старий Пан не тільки платив їй заробітню платню, але й купував для неї одяг. Він був задоволений, що має газдиню і поправді стояв про її ласку. Не будь її, він не міг би жити на Кичері. Ганя ж знову мала свої думки.

Але Бинька не лиш давала набіл: вона давала таку дуже важну річ, для нашого поля: навіз. Без нього й без води бойківське поле – неужиток. То ж тепер дбайливо громаджено його. Навесні управиться ним поле й родитиме зовсім інакше, як дотепер. Правда, й перед тим поле навозив Старий Пан, але тільки так, аби подурити. Покладуть ото одну картоплину в ямку, а вродиться дві, три. Але тепер, о тепер уже інакше виглядатиме поле на Кичері та й господарка. Тепер уже Бинька годуватиме людей і поле.

Йшла осінь, а там прийде й зима. В оцій, старій шопі не можливо буде зимувати корову. Вона збита з дощок і крізь щілини вітер віє. Тож прийшлося Старому Панові ставити стайню. І знову Старий Пан сидів вечорами й студював свої книжки й обдумував плян будови стайні.

Так стали будувати стайню. І знову від ранку до вечора гомоніло приладдя, скрипіли пили й говорили люди. А стайню

Старий Пан ставив величаву. Там мав бути відділ для корови, відділ для коня, що його ж колись може Старий Пан собі купить і частина для пташні. Розміри були майже такі самі, як його дому. Тож люди дивувалися потрохи. Разом із будовою стін, Старий Пан робив за стайнею цементовий збірник на гній, і яму на гноївку. Це все вже зовсім інакше, як у ґаздів. При такій будові не буде викидання гною на подвір'я і все це діятьсьме майже самочинно. До того ж цементовий збірник збереже кожну дрібку оцього цінного матеріялу.

Ше більше дивувались ґазди, коли побачили, що Старий Пан буде поверх над стайнею. Мав це бути стрих на пашу. Але ж двоє дверей відчинювалось на балькони і в північній та південній стіні було велике вікно, так що це й справді виглядало на кімнати. До того ж Старий Пан приоздобив фронт та ганки витинаннями в дереві. Дійсно ґазди добре казали: пан вілю корові ставить.

Як би не було: до зими була готова, найважніша частина й до неї перейшла зимувати Бинька. Була вона простора, ясна і, як згодом показалося, на зиму надто холодна, бо будинок стояв сам один серед поля, на горбі. Ну, але зразу Старий Пан тим не переймався і покривши дах та перевівши корову на зиму, був задоволений, що виконав таке велике й важне завдання. Напрацювався і намучився доволі й байдуже на Биньчине молоко, схуд.

Але йшла зима. Старий Пан собі відпічне й знову прийде до себе.

XXXIX. ЗИМА ЙДЕ

За роботами Старий Пан і не зчувся, як минула осінь та швидкими кроками стала наближуватись зима. В тому часі, як він був всеціло зайнятий криницею, Ганя зібрала з поля, що там у цьому році вродилось. Круглі рожеві та жовті ямкати бульби, вже здрімались у темному кутку пивниці. Різнокольорові купки ярини теж спочили в пивниці. Запустило поле. Сон знявся над жовтою, безладно побуреною ріллею. Де-не-де тільки пастухи запалять зсохле картоплиння. Блисне вогонь, червоні язики непомітно повзуть по збочах купин. Час від часу вогонь проривається з темного кіпця та з радісним тріскотом вистрілює в гору. Потім уже тільки сірі клубки диму повзуть повільно й стеляться по жовтих стернях. Часом холодний вітер підбиває їх і тоді виглядають, як руна білих овець, що зібрались кудись на широкі простори осіннього неба. Але дужий, холодний вітер товчеться по полі й крутить жовтим листям. То знову приляже й посвистує жалко, наче б зі скаргою.

Сонно, ліниво повзуть олив'яні хмари поживклыми хребтами гір. На безлистім гіллію крячуть галки. Останки трави, шелестять під ногами, мов скляні від наморозі. Будяк котиться в осінню, холодну даль. Нудьга осіння повзе полями й сіє мертвоту – сон. В ньому чується запах снігу. Почорнів чатинний ліс, посумнів і постарів. А там букові ліси на Панах уже стоять без листя, чорні, прозорі.

Поля пусті – жовто сірі, мертві. Ані стеблинки, ані травички на них. Де-не-де по стернях пасуться вівці. Краса коровиця стане, кудись задивиться та заричить сумовито. Десь часом довго протяжна долетить коломийка, десь часом засвище сопілка.

* * *

Крайня це пора придбати дрова на зиму. Поправді ґазди зробили це в літі й уже порубане та поскладане дерево сохне попід хатами.

Та Николайчуків ніколи було. І тепер кликав він Ілька, Пахона та Андрія і почав з ними нову нараду:

– Скажіть мені, добрі люди, коли б ми поїхали в ліс брати бука.

– Ба, та ци я знаю? – вагався один і другий. – Та коли тото пан би хотіли?

– Мені все одно, я асигнату маю, а ви, коли зможете.

– Та хіба му ся питати вітця – говорив Ілько поводи, розважно, як і слід було ґаздівському синові.

– Добре, сину, ти поговори з батьком, бо у вас є коні. І коли батько зможе, хай їх дасть. А вже, як будуть коні, то ти умовся з Андрієм та Пахоном.

– Чей бис ми в читвир брали, то пак порізали бисми та покололи бисми до вечера, а в п'ятницю би ся повозило, як отиць коні дадут.

Так і стануло. В четвер вранці йшов злісний Андрій Носач з Николайчуком і три чоловіки з пилами та сокирами. Йшли вузькою стежкою пустими, затвердлими полями, сивими від наморозі. Бралися аж у Теркалівський, бо там видавали буки. Один такий зазначений, зарубаний сокирою, призначив Андрій Носач Николайчукові. То ж поклали пили та сокири та стали нараджуватись, з котрого боку різати та який напрям надати деревині. Тут уже Носач найкраще знав, хоч кожен бойко на лісі розуміється досконало.

Різали. Скрипіла пила, в'їдаючись у живе тіло старого бука. Переставали, поплъовували в жмені і далі тягнули пилу. Аж доки бук не зачав скрипіти й хилитися. Тоді вийняли пилу, відійшли на бік і Андрій сильним ударом топора перебив останню частину, що ще тримала бука. З ломотом падав у низ. Його широке гілля, його міцний стовбур, звалились на молоду ялицю, що росла нижче. Тільки хрупнула й зломилась, як тонкий сірничок.

– Дуже файно – хвалив Пахон – будете мати ще й ялове. Бо то всьо, що повалить дерево, падучи, належить до того, хто бере це дерево. Посідали на бук, повинимали хліб, що його Ганя вранці приготувала, та й полуднували. Над ними стояло безлисте гілля, старих буків, де-не-де ще збереглася купка жовтого листя і воно шелестіло сухо, тривожно. Якийсь загублений пташок часом відізвався сонним, дрібним цвірінканням. Тиша царила в лісі.

– Отже видите той яр, що пониж нас. То вже такими ярами Довбуш з товаришами від шандарів ся ховав. Ай, як му ся прийшло через яр переходити, то казав веречи свіжообкоровану ялицю та через неї переходити. То котрий перейшов, бив му товариш, а котрий ні, то ся за ним ний не оглянув, та бо може й ся де убив, падучи з ялиці в яр. А там, де ся яр кінчит на поле, ци знаєте Довбушова керниця на млаці під лісом. То з неї Довбуш пив, як на Венгри через вершки ся брав.

Поправді Старий Пан мав деякі сумніви, чи Довбуш, якраз тут по нашому Розлучі ходив, но але Андрієвих оповідань завжди слухав радо та й з зацікавленням.

Вирубавши невелику щілину в стовбурі, вбивали в неї ставлений клин, інколи два. Били молотами, металічний звук летів по лісу. Клин в'їдався у живе ще тіло бука, так довго аж доки не поступилася ціпкість дерева й воно не розкололося на дві частки. Таким самим способом кололи його далі та й ще раз. Розколені клецки вже лежали неоподалік і тільки слабо нагадували, що так ще недавно було живим, старим буком, що шумів буйним листям на гордовито розкинутих раменах своєї круглої корони.

Знову загомонила пила: зо скреготом і стогоном вона різали стовбур на менші частини. На місце прорізу видніли білі, сирі слої і пахнули сирим деревом.

Робота це тяжка, а осінній день короткий. Швидко сумерк насувався на ліс. То ж роботу докінчили наступного дня, а потім повозили на Кичеру. Тепер уже на Кичері скрипіла пила, що різала оці метри на малі куски. Разом з тим скакала соки-

ра, розколюючи їх на поліна. В шопі росли рядки полін. Там вони сохнуть і помішані з яловим, тріскотітимуть у печах у зимі. Частину дерева, тобто рівне гілля ялиці, не різали на паливо, його Старий Пан потребуватиме для направи паркану.

Не думайте, що все це діялось чужими руками й що Старий Пан тільки приглядався. Ні, він в усьому помагав, в першу чергу кермуючи та даючи лад, а далі майструючи те, що до нього належало. Так серед праці йшли йому дні швидко й ділово. Навче б у далекій давнині тонув спогад останніх літ життя у Львові, що їх єдиним змістом була нудьга та почування браку яких-небудь завдань. Тепер у Старого Пана було більше завдань і плянів, як колинебудь у житті. Тепер перший раз у житті він вводив їх у діло сам для себе, на своїй землі своєю думкою і своєю працею. Добрі це часи були для Старого Пана.

XL. ПІД СНІГОВОЮ ПОКРИВОЮ

Десь із півночі насунули тяжкі, буросірі хмари. Вітер, що пригнав їх і товкся горами й лісами, зморозив світ і сам принишк. Тиша настала, глибока, сонна тиша. Ще тільки глухо й наче б здалеку шумить верхів'я смерек. Згодом і воно мовкне. З бурого неба летять перші сніжинки. Кружляють безшелесно між небом та землею і снуються поволі, але невпинно й лягають на жовту замерзлу землю. Все ж доторкнувши матері землі, вони ще тануть і скапують росинами й течуть жовтими струмками по борознах. Нині, чи завтра, зморозить їх міцний мороз, затягне калюжі тонісінькою ожеледдю і приготує землю під прихід зими. Тоді впаде сніг, справжній сніг: пухкий, білий, глибокий. Вкриє непорочним покровом поля, зникнуть під ним чорні стріхи хаток бойківських, а вершки „Панів” будуть, як круглі, великі баби, що закутались у білу хустку та притулились боками одна до одної, й позасипляли, прикучнувши. Ліс замовкне тяжкий від снігу, заснуть під ним ялівці та здрімаються смереки. Потім прийде мороз ще й ще один і буде зима. Будуть дні сірі, зранку до вечора однакові, так, наче б сонце ще зранку збиралось заходити. Бо це грудень, дні короткі, сумовито сірі, сонні.

Малим струмком снується у таку пору життя у селі. Люди сплять багато, відпочивають після осінніх праць. Там іміня обійдуть, жінки щось зварять, а чоловіки трохи молотять. Не багато там мають бойки що молотити: того трохи вівса та пару кіп жита. А зима довга. Хліб не в кожній хаті появляється, а як є, то з виміни вівса на жито, чи теж куплений за гроші. Трохи зарібків було в літі на панах, дехто робив при будовах, чи теж у лісі. Та добре, що вже зима. Коби впав порядний сніг, а під кінець грудня знову з'їдуть гості. Правда, це інший рід

гостей: вони звичайно молоді, мешкають у лещетарському схо-рониці та в декількох домах, пристосованих до зимового часу. Вони цілий день на лещатах. Але привезти треба їх, інколи во-зити саньми на прогулянку. Там треба прислуги, тут знову я-ких майстрів. Молока, хоч як мало для себе, проте продається і от буде вже на хліб та сіль.

Але зближається Різдво. Старий Пан ходить по кімнаті й думає: хто з дітей приїде на Різдво. Потім своїм гарним кру-глим письмом пише листи до дітей і запрошує їх усіх. Обіщоє, що в цьому році матимуть вигоду, як ніколи, що для кожної сі-м'ї приготована кімната, що є нове обладнання, що яблучка за-родили, а шинка й ковбаса вже вудиться. В тому часі Мімі дрі-має на лавці біля нього, поклавши голову йому на коліна. Час від часу Старий Пан гладить її спину. Боя прийшла десь з ло-вів на миші, вилізлася чистенько та, скрутившись у кільце, заснула на печі. Тепло й тихо в хаті.

Потім Старий Пан іде до Гані й обоє обговорюють свята. Шо ж, як приїдуть доньки, вже вони пектимуть, чи варити. О, Ганя побачить, які вони у Старого Пана! Він розказує багато про кожне зі своїх дітей, показує знімки й тішиться обома вну-ками. Один з них зовсім маленький Ольцьо, ледве зачинає хо-дити. На знімці біляве, круглолице хлопчєня, сидить у дитячо-му кріселку. Великими, ясними очима дивиться на маму, що нахилється над ним. Це Михася. В неї темні коси довкола го-лови. На другому знімку Ігор, уже чотирилітній хлопець з лич-ком розбишаки, з великим м'ячем під пахою. Це синів, він зов-сім похожий на свого батька.

Але не відомо, чи приїдуть оці діти з онуками, бо живуть далеко, а то зима й малі діти. Найскорше приїде Стефа й Галя, хоч Галя живе далеко, але на ці свята обіцяла приїхати. Вже й січень оце. Дні іскряться від морозу. Всюди сніг. З кожного горбка з'їздять лещетарі. Їхні дошки залишають за собою дві вузькі смужки в снігу. Де-не-де чорніють по горбах наче невеликі жуки. Старий Пан дивиться на них з вікна, інколи прикла-дає до очей льорнетку й розглядає лещетарів. Вже і в Розлучі

їздять на лещатах не лиш чужі. Є в Ясениці майстер, що так сам із себе навчився робити лещата: варить тонкі, ясеневі дошки й вигинає їх, щоб мали справжню форму.

Правда, в'язання у нього з двох ремінців. Один з переду на ніс черевика, цілий другий до зав'язування довкола черевика. Шо такі в'язання не дуже доцільні й не тривкі, інша справа. Але бо вже й парубки собі вчаться їздити на тих лещатах. Та бо то файно їхати й скоро мож поверх снігу йти, навіть, як челядинови треба на енче село, ци в ліс, ци так на Гришовець, або Жолобину до тих людей, що там ся зі села вибрали. Отже їздять своїм стилем, своїми розлуцькими телемарками.

Але оце вже Різдво наближається. Вже Стефа й Галя роблять голубці та вареники з капустою. Галя синьоока, в неї волосся полово-яснобронзове. Вона трохи стрункіша та виша за Стефу. На її гарному, білому лиці завжди легкий рум'янець. Галя говорить багато. Вона розказує про подробиці цілого життя у Варшаві, про цей чужий світ та його спосіб життя і думання. Пі варшавські поляки видаються нашим, наче б якимсь дивним, чужим народом, десь за кордоном, куди їдеться влітку на екскурсію. Запах печива, запах м'ясива. Батько варить шинку й дбайливо її доглядає. Час від часу пробує вилками, чи вже готова. В кожній кімнаті він ще заздалегідь поставив ялинку. Їх не прибиратимуть. Вони свіжі, зелені й пахнуть лісом. Коли немає внуків, то „деревця” не роблять, тільки на святвечірній стіл кладуть китицю смерекових гілок, та світять свічку між ними. В куті стоїть смерека, що шуміла на Кичері, тепер вона пахне живицею та в'янучою чатиною. Батько накриває стіл. Центральне місце займає кошичок з яблуками. Золоті ренети посміхаються привабливо помаранчеворум'яними боками. Бурі штетини відбивають від них своєю бронзовою шкіркою, наче б присипаню легким мошком. А там зелені, червоні, ясніші й темніші, яблука. Навіть на тарілці райські яблучка: невеличкі темночервоні, з довгими хвостиками. Їх ніхто не їсть вони терпки, зате їх варять і готують з них дуже добрі компоти.

На тарілці помаранчеві рижки. Їх Ганя наквасила ще в жов-

тні, вони смішно ховзькі й холодні. Це присмак улюблений цілої сім'ї. Шо ж ще? Яблука – плід Кичери, рижки – плід розлуцьких лісів. А все решта вже таке, як Ганя каже, панцьке їдіня.

Сидять при святочному столі всі четверо: батько, дві доньки й господиня. Галя подає. Батько розказує, як робив криницю. Оце на столі стоїть дзбанок його води. Вона смакує краще, як найліпший напиток. Правда, ніякого вина, ні горілки в цім домі не вживається, зате Стефа приготувала досконалий напиток з фіг і помаранчевої шкірки та гарячу лімонаду; окрім того є узвар з батькових овочів. Потрав уже не багато, не так, як у селян. І вони складніші на містовий лад.

Після вечері обидві доні колядують: у Галі ніжний сопран, у Стефи таке собі нішо. Зараз же потім, одягнуться тепло й виходять з батьком на подвір'я. Місяць світить на холодному, далекому, зимовому небі, сріблить сніги та стелить на них довгі тіні від гір. Блаженна тиша лежить на світі. Внизу там святкує село. Раз з цього кінця, то з того долетить пісня-коляда. Сім'я ходить по городі, батько розказує про кожну деревину, чи вона в цьому році родила й кільки; любуються красою і тишею місячної ночі, віддыхають кришталево чистим морозним повітр'ям.

Першого дня ідуть Николайчуки до церкви. Послухають Богослуження, що його цілого співається під нуту колядок. Поговорять із ґаздами й ґаздинями та декого з них запросять до себе в гості. Після обіду, що на ньому всі смакують і хвалять батькову шинку та Галині торти, приходять колядники з вертепом. Вояки в яскравих червоних одягах, з широкими, бляшаними мечами рубають нечестивого Ірода. Жид, циган і коза доказують. Колядують на Рідну Школу. Їх гостять і дають гроші. Потім прийдуть ще колядувати діти. Вечором батько розказує про свої досягнення і пляни. Наперед мусів порядно відремонтувати хату, потім купив корову, а там і коня. То знов треба було покласти стайню, а потім, о, потім він побудував би нову, гарну віллу для літників. Це вже на цьому полі,

що його Стефа купує. Так, Старий Пан ніколи не покладав рук. Він завжди щось будував, щось творив. Були часи, що він будував залізниці й для залізниць, потім будував для себе. Оце хотів би будувати для дітей.

XLI. ЗЕМЛЯ ВТІКАЄ

З'їдова постава, один легкий рух і невідклично, нездержно в долину.

Остався позаду ліс. Смереки, що не обмерзають снігом, що в день і в ночі шепчуть таємні змови, або ревуть у хвилях північного вітру. Ялиці присипані снігом, обважнілі зимовим сном. Неначе старі дідугани, сивобороді, задумчиві, задивлені в долини. Тільки час від часу потрясають бородами спроквола, спроквола...

Знімає вітер пилини снігові й жене їх по верховітті. Жене курявою на білі, гірські склони, паде крутіжем на сум безмежно білих піль.

Гей! Вниз! Рівні, гладкі дошки порють злегка сніговий покровець. За ними дві рівні стрічки, під ними втікає земля. О! Як втікає, як хутко, як розкішно – хутко втікає земля! Здається: стоїш, земля покинула свій відвічний, рівномірний рух екліптиками довкола сонця, і послухала тебе. Тільки тебе! Двома малими дошками ти пхнув її в новий, шалений біг!

Нестримний, стихійний гін, божевільний оборот нової землі, нового світу. Під двома дошками.

В грудях стискається серце розкішною тривогою. Немов виштовхнене з щоденного місця, воно раде стрибнути в білу височінь морозних небес. І розприснути безліччю перлистих кульок, що гомонять, наче сміх розсипаного намиста, сонний шум замерзлих зірок снігових. О! Як скаче воно в грудях, як сміється у божевільному леті!

На цій новій, розбурханій землі догнав старий, відвічний вітер. Тонким, високим свистом смагає по вухах, кидає під ноги крутіж-туман. Сніговію...

Божевільний лет стрімголов у білі простори. Хаос... Кий-

ки, як крила. Ноги, як сталеві струни. Під ними втікає нова земля...

Слабне біг. Ще останній лук, ще останній, радісний лет. Оце земля. Стара, непорушна земля. До нудьги пусті та одноманітні поля, вкриті білою габою. На них вітер виводить свої танки, заводить свої пісні-стогони.

Де-не-де блудить рота-кущик терня, чи клубок ялівцю. До завмерлих піль припали в долині малі, бойківські хатки. Це стара, непорушна земля.

ХЛІ. У ПОТОЧИНІ

Андрій Рівняк примандрував з долів у наші гори. Певно десь з долів, бо не був одягнений як газди, але як пани. Правда, що на собі мав дуже вже витертий одяг якогось сірого кольору, а на лікті навіть була латка, але ж одяг був міщанський. У вузлику, що з ним мандрував, мав він деяке столярське приладдя і ще один одяг святковий. То вже був одяг! Темно синій, в пружки до того жовті черевики та ще й краватка. Сия в червоні ружі, едwabна. Як одягнувся Андрій Рівняк, то був справжній пан. Так одягнений прийшов до церкви, але не різнився, тільки став між газдами і разом з ними співав. Пан і співав по-українському й говорив по-українському. Правда, не так, як у нас говорять на Бойках, іно так як на долах, але по-русьському. Тото було чудно тай дивно, що й він був русин, а не поляк. Бо то хто коли з міста до нас приїздив на повітр'я, то всьо були поляки, а хоч і не поляки, ніби були то жиди, але говорили по-польському. А Андрій твердо свого тримався. То ж і назвали його „Руський Пан”. Швидко люди забули, яке його ім'я та й як пишеться, а всі його знали, що він Руський Пан.

Руський Пан був столярем. Був з нього добрий майстер і в добру пору трапив до нашого Розлуча. Наші газди не знали в той час ремесла. То не то, що тепер, не один вже підівчився від своїх і чужих майстрів. А вже такого майстра, як Микола Когут, то й на інші села кличуть. Той знає ставити! Досить, що в той час з самого початку, Андрій був перший майстер у селі. До всіх тих будов його кликали, всюди працював і заробляв. Та й таки лишився в селі. Правда з часом уже носив сорочку з газдівського полотна, а панцьку тільки від неділі, з часом і люди привикли до інших панів, і згодом стали вважати

його за свого, за Андрія Рівняка, того, що в поточині, при гостинці. Бо там Андрій поклав собі дім.

Зажив Андрій спочатку у Варварича Василя, того, що пониж церкви. Та й парібкові легко жити денебудь. Цілий день в роботі, а на ніч де впаде, там засне. Отже живучи у Варварича, Андрій робив по людях і дороблявся дерева на власний дім. Тяжкі то були часи для Андрія і тяжкий дорібок! Бо газда й коні має і поле, що його годує і до ліса поїде й так і так, а все йому лекше. Але робітникові, хоч би то був і майстер, самими руками доробитись тяжко. Тим молотком, сокирою і гиблем. І кожну штуку купи, за привіз заплати, чи відроби. Досить, що одного року Андрій купив той кусок поля, чи то радше млаки над Поточиною. Інший не був би туди йшов. То правда, що при гостинці, але досить далеко за селом і ще на млаці. Ну, але ліпший „пляц” був дорожчий, то вже Андрій мусів на тім обстати. Але газди хитали головами та й не вірили, щоб до Андрія колись літники їздили.

Потім ішов рік за роком і Андрій потрапив покласти тільки підвалини. Чесною працею рук, іде помалу, треба сказати. Та ще й самому. То не раз газди так по вечорах, як зійшлися у Варварича радили:

– Та ви, Андрію, оженіться! Ви майстер файний, ґрунт вже маєте, то якабудь газдівська дівка за вас піде. Певне, що богач свої не дасть, нема що, але мете мати жону, тай поміч. Та й вже тесьть яке віно дасть, та й кіньми поможе. І поки свої хати не маєте, житимете. Якось борше вам піде.

Певно, що борше. Андрій знав, що газди добре радять. І сам він думав про те не раз. Літа вже йшли, а він парубочив. Бо як було женитися робітникові, що нині тут, завтра там, а далі й не знає, де голову положить на ніч. Та й таки правду сказати: Андрій не хотів брати дівки, аби дівка, ані аби віно, тільки таку, щоб була до вподоби. А раз Марійка, його молодеца любов, відкинула його, ще давно-давно то й серце почало старітись у самоті. Отже як тільки закупив поле й трохи дерева, таки став думати про жінку. Правда, покищо нема її де подіти, але з часом...

Андрій працював, доми росли, Розлуч розбудовувався. Вже в літі стіни в своїй хаті витягнув Андрій до половини. Бо й власними руками, один, другий помічник за вируку, чи на відробок не багато можуть зробити. А дівки в Розлучі не бачив для себе. Та бо тоті бойкині добрі тільки для своїх парубків. Повиростали вони в лісі, пастушачи, тільки й знають, що співати. Їсть бойко завжди те саме: вівсяний чир, ще добре як молоком заправлений, і бульбу. В літі гриби, в зимі капуста – от і все. Їв і Андрій уже роками такий харч, але й не забував, як смакує біле тісто, вареники й м'ясо. А де ж бойкиня потрапить зварити? Або одяг? Сорочка, мальована та й сіряк. Якже таки, його майстра з Львівщини, жінка буде такою репаною бойкинею?

То правда, що теперішні дівки знову не такі, як були. Вони вже у панів за літо дечого попідучувались. Вже не в ходаках, ані в чоботях в неділю ходять, а кожна хоче мати черевики. З часом уже й панчохи „едвабні”, мешти деяка натягне. Ті за службу дадуть, а та за гриби й ягоди гроші заробить та й купить. Потім уже замість сіряка, чи лейбиків почали носити оксамитні горсети, вишивані пацьорками. Шити не вміли, то треба було носити в Турку, чи в Явору, тамошні швабки чи жидівки шили. Бо сільські дівки знали тільки трохи вишивати. І то не багато: тих кілька рядків червоних і синіх хрестиків на вуставці.

Так отже Андрій працював, та й дороблявся та й ставив дім. Помалейку, бо помалейку, але ставив.

Але бо мав Андрій кумпана аж у Корчині, там уже коло Стрия. Був то Іван Корчинський, шляхтич, бо всі там такі шляхтичі, але таких по наших селах досить і їх ніхто не вважає інакше, як газдів. Отже з тим Іваном то Андрій працював у різних місцях і разом з ним парубочив на заробітках. Тепер Іван ставив млин і просив Андрія, щоб прийшов і поміг йому при будові. То ж Андрій вибирався до Корчина. Як тільки покінчив роботу, при тій великій вілії, що її ставили за великим мостом, – він там робив столярку, що потрібно при хаті – Андрій зібрав своє ремесло в мішок і помандрував у Явору. Від-

тіля вже тягнулася дорога вздовж Стрия аж у Корчин. В осені бувало плавлять газди дерево з Турчанських гір, аж у Стрийщину. Але, що далі ліси повирубувано, то й плавити нема що. Андрій Рівняк ішов собі дорогами й полями. Часом простував дороги лісами та горами, аж поки не пристав на вечір у Ластівках. Там прийшлося йому заночувати у одного газди. Газда був не з простих, а з робітників, що працювали в Бориславі у шибях. Дуже припала до вподоби Андрієві його донька Олеся. Була струнка, чорнява, синьоока, тиха й лагідної вдачі. Вранці ще заки покинув хату господаря, Андрій переговорив з дівчиною. Правда, не мала вона за собою віна, але знала шити й мала свою машину. Це було її придане. Андрій знову мав своє придане: руки й голову, що знала майстерку й той гибель та пилку. Отже така жінка, що й сама мала ремесло, була йому під пару. Обіцяла, що піде за нього, як свататиме. Бо й чому ж би не йти. В селі тяжко пару найти дівчині без віна, а Андрій такий майстер, що про нього й у Ластівках знають.

Весело йшлося Андрієві у Корчин. Помахував ціпком та підспівував собі. А там у його голові росли пляни: Покищо замешкають в одній кімнаті, що її Андрій до осені докінчить. Потім уже працюватимуть разом. Олеся зароблятиме шиттям – в селі немає кравчині – а він майстеркою. Покінчать дім. В літі приймуть літників, стануть дороблятися. А там поля прикупить, згодом може й другий будинок поставить, може таку вілю, як та, що Андрій при ній саме тепер працював. І забагатіють.

До кінця літа Андрій помагав Іванові покласти млин. Восени вернувся до Розлуча, по дорозі ще вступивши до Ластівки, подивитися на свою Олесю. Тепер уже виложив їй свої пляни й вони були до вподоби дівчині. То вернувся до Розлуча і за гроші, що їх заробив при інших будовах, підтягнув дім під дах і покрив гонтами. А тоді викінчив кімнату й кухню в низу. Дім мав бути з поверхом і стрихом понад ним. Знову з розрахунком на літників. Та покищо вистачить того, що вдалось Андрієві викінчити. Далі засватав Олесю. Весілля відбулося у її

батька в Ластівках. Чи дуже там гуляли, чи не дуже, але ж до Розлуча привіз Андрій жінку та ще й яку! Струнка, синьоока, лице дрібне, руки білі, як у панни – бо то кравчиня. То не така як наші дівки: куці, присадкуваті, біляві, хоч є і між ними чорні також. Але бо правдива бойканя має бути білява, бо її милий такою називає білявиною. Співають у пісеньках:

*А я свою білявину
В стайні намалюю,
Коло того жолубойка,
Що коня пуцую.*

Та ще й багато співанок співають, а все про білявину. На Лесю дивився та й не надивився. А вже Андрієві люди завидували, хоч він майстер добрий і вартував і жони доброї.

Так отже зажили Рівняки в новому, не готовому домі. Андрій ходив робити столярку, а вілії росли в Розлучі швидко й роботи було доволі. Леся шила. Вже тепер сільські дівчата не мусіли йти, аж у Явору, чи Турку. В селі була швачка. Так, виглядало, що Андрієві пощастило та що зможе він виконати свої пляни.

XLIII. ЗА МОСТОМ

До літа Малерманівка була так з грубша готова. Певно, що там виправа, обладнання, город ще залишили багато роботи. Та це не важне. Малерман був багатий, виложив відразу потрібні гроші, а оце тепер у нього сезон. Усі будинки – а це партерові дімки, трохи схожі на дім Старого Пана, бо теж з мансардами й двома ганками – аж тріщать від літників. Зранку до ночі гамір, шум, рух. Єдиний спокійний час вранці, так до полудня, бо ті, що в ночі не танцювали – в Ружі ресторан і дансінгові кімнати – пішли купатися, чи до лісу, а ті, що танцювали, сплять. Біля полудня ці й другі сходяться в ресторані й починають свій такий типовий гомін. Там різні Фанці, Люсі, Малці й як вони всі називалися – в крикливих піжамах, або на пів голо – вони цілий день в купелевих штанцях – зчиняють метушню, біганину та типовий для наших літниць настрій.

Після обіду вони вилягаються на лежах, що їх Дмитро мусить за ними носити та раз складати, то знову розкладати й, як звичайно, їдять помідори, помаранчі й інші овочі, що їх Малерман спроваджує зо свого складу у Львові. Ви тільки й чуєте, як мами клопочуться, щоб діти їли. Та все: „Іцині, полкній”, „Сальцю, я це проше, едз”. І журяться, що діти не хочуть їсти, хоч вони товсті й червоні та веселі. Ці люди дбають про свій доріст. Тут знову стоять вози. Сидження газди зробили з соломи й покрили їх коцами. Так є делікатно. На вози сідає ціла хмара оцих Малерманівських літників та зі співом і вигуками їдуть гостинцем на Явору. Люди по полях тільки дивуються та й спльовують. І знову ніч, і дансінг у Ружі, що на нього приходять літники з інших домів. Справді, в Малерманівці добре живеться, при широкій вулиці, типовій для люфтників „Брайте Гас”.

В такий гарячий час Дмитро має повні руки роботи й голова йому ходором ходить: він ще не привик до цього всього. Але він гарно одягнений і літнички до нього зідхають: „ах, які тен Дмитро пенкни!” Постійно кличуть його й добагають собі не відомо чого. Коли господар наказав йому бути ввічливим і виповнювати забеганки літничок, то ж виконує це, як знає. Зате в руку завжди щось переходить, а найбільше, коли виїздять і Дмитро прощає їх із китицею якогось хабаззя; такий у Розлучі звичай завівся.

Дмитро трапив на добре місце, треба сказати, й не один в селі йому заздрить. Гроші відносить до батька, а старий Панькович дбайливо складає їх та своїм господарським розумом провадить бухгалтерію, заробітків Ілька й Дмитра. Обидва з Паньком вони давно вже почали підвалини під новий будинок. Та тепер не пора на це. Є робота в полі, є літо. Але, як тільки настане осінь, стіни кластимуть.

В сезоні й їсти Дмитрові прекрасно. Він помагає теж у ресторані й їсть там щодня, а то й двічі денно м'ясо. Коли ж у газди м'ясо, скажіть? На великий празник та й на весілля. А тут день, у день. Та Дмитро й на їдження делікатний: він не їсть багато й не товстіє. Тільки обличчя дістає здоровіший вигляд, а плечі поширюються.

А напроти Малерманівки хата Рівняка. У нього теж одна партія літників. Олеся варить для них і прибирає, має теж трохи мороки. Але в літі майстерки нема, то ж Андрій не має роботи. Робив би при хаті та при чужих не годен стукати та гупати. Поля свого не має. То ж сидить часто на ганку й дивиться на цю комедію в Малерманівці, або йде кудись у село. Та газдам ніколи балакати в літі. До газдівської роботи Андрій не наймається, бо він майстер і йому не випадає. То ж його хата росте поволі, тимбільше, що до своїх будинків містові люди спроваджують майстрів, що вміють будувати оці штучні вілли, повні ганочків, вежечок, на високих підмурівках та з різними прибагами. То ж зарібки має Андрій тільки при газдівських домах та й то не дуже, бо газди самі собі майструють. Шоправда

Олеся шие і так грейцар до грейцара. В осені Андрій збирається працювати при горішніх кімнатах.

Часом до Рівняків забігає Дмитро, як пани трохи порозходяться. Сідають тоді всі троє в кухні, чоловіки курять – Дмитра теж пани навчили курити цигарки – й розказують собі про своїх гостей. Мають багато сміху з оцих усіх Сальці і Марись, що в'язнуть до Дмитра. Олеся слухає і часом теж сміється. Вона гладко зачесана й не носить хустки, хоч газдині не пасує без очіпка, чи без хустки. Похиле голову над шитвом, а її білий, стрункий карк вихиляється з-під блюзки.

– На таку справу, може тя котрась схоче та ще ся з панною ожениш – жартує Рівняк.

– Я бим їх не хтів, хоч би мені за ними цілу Малернанівку давали. Хіба бим натрафив на таку, як ваша Олеся, то бим ся надумав. –

– Чого, є і там файні, але то всьо жидівки. –

Олеся ані голови не підвела з над шитва, ані не поглянула. Шо ж, може собі парубок говорити, що хоче.

Все ж літо швидко кінчиться. Оце вже прийшли дощеві дні, Малерманівка опустошила, Дмитро прибрав будинки й обкопав оцих кілька деревцят, що Малерман засадив на своїй мляці. То ж просить Олесю, щоб часом кинула оком крізь вікно, що там діється у нього у господарстві, а сам іде в село, помагати батькові зібрати овес, потім при будові. Йде з ним і Руський Пан: він теж помагає Паньковичам ставитися. Так у Поточині стає пусто й глухо й тільки стукіт Олесиної машини чути під лісом. А там шумить потік, що зібрав осінніми дощами, й є нудно й Олеся має час думати. Добре було б, як би діти були. Олеся зідхає. Вечором приходять обидва чоловіки й вечеряють у Рівняків. Зате Дмитро платить їм п'ятку. Снідання і полуденок він сам собі готує. Й знову сидять обидва чоловіки при столі. Олеся подає їсти, Дмитро має почування домашнього затишку й думає, що як отець поставлять нову хату, треба буде оженитися. Тільки ж якось і йому не до вподоби розлуцькі дівчата. Чи не задивився він на Андрія?

XLIV. ЖІНКА БЛИЖНЬОГО

*Ой дана, ой дана,
Ой тай дана, дана.
Не любила м тай не буду
Куцого Івана.*

Осіною порою Андрій Рівняк дістав роботу в Яворі. Там у прегарному місці, власник села став будувати великий пансіон. Напевно ніхто з чужих цього не робив би. Це була зовсім незнана околиця і хтось, як колись Старий Пан, мав би започаткувати там літнице. Здалека від села та інших літників мусіли б жити гості самі, виключно в цьому одному будинку. Зате околиця там була чудова. Стрий опливає Стодівку й вривається між високі гори: останню з пасма Панів та ті, що по правому боці Стрия біжать ген аж з-під границь. Вони вже мають зовсім інший характер, як Турчанські гори: вони більше стрімкі, збіччя більше спадисті, неуправні, покриті лісом, або зрубом. У їхнього підніжжя в'ється срібною лентою Стрий, а трохи вище понад річкою біжить в один бік гостинець до Турки, а в другий широка дорога, що веде з Турки до Рибника, Майдану, чи Кропивника й там лучиться із скільським гостинцем.

В тому місці, де оця дорога лучиться з турчанським гостинцем, є оцей прекрасний закрут Стрия. Там на горбі власник Явори став будувати пансіон. Окрім лісу й виду з вікон, його гості матимуть те, чого так дуже бракувало в Розлучі: купіль у справжній річці, де багато води. Вона тепліша й дає більше нагоди до плавання, для каюків, чи навіть інколи виправ на сплавах. Деревя з Турчанщини в Сільщину вже тепер не плавлять, бо ліси й тут і там повирубвані. Та інколи якийсь газда закупить, чи заробить щось у лісі, трохи матеріялу й плавить його Стриєм.

То ж прийшлося Андрієві помандрувати в Явору. Щоправда, вона не так далеко: навіть пішки в долішній кінець села не йти-ме довше, як дві години. Але ж село Явора дуже довге й поки ви дійдете, чи то сільською дорогою, чи гостинцем, що біжить оподалік від села, вздовж Панів до місця, де будували пансіон, потребуєте годину, а то й півтори. Ну, залізницею ви можете бути за нецілої пів години на місці. Як би не було, щодня доїздити до місця праці, Андрієві було незручно й приносило кошти. Тому цілий тиждень зажив з робітниками, в нашвидку збудованій буді, а до дому приїздив тільки в суботу ввечорі, по роботі.

Хоч неприємно було Андрієві залишати жінку самою, та ще й на відлюдді, проте, був дуже задоволений, що йому трапилась робота. Буде заробіток і годен буде викінчувати дім. Добре, що хоч Дмитро живе на Малерманівці, то Олеся не буде зовсім сама між двома лісами. Насвистуючи весело, Андрій працював зранку до вечора. Швидкими й вправними рухами гиблював рами до вікон, робив двері й цілу столярську роботу. Сріблісті гиблівки так і вилітали з-під його гибля, а запах живиці надавав своєрідного чару оцій чистій і гарній роботі. При тому думав про свій дім та що вкінці зможе його викінчити й доробитися.

* * *

У Дмитра вже тепер не було ніякої роботи. Прибрав у будинках, позамикав віконниці та двері, й Малерманівка заснула. Тільки з найменшого будиночку підносився часом димок. Там Дмитро господарив собі. Тепер уже він не їв у Рівняків, бо в нього було доволі часу готувати собі їжу самому. Та вже тепер покінчилися панські їдження: Дмитро, як кожний селянин, був ощадний. Там зварив картопі, чи якої каші, засуне в руру, молока приносив собі від батьків, якої цибулі, чи сира, хліб – от і все. До зими не так далеко, а в зимі певно будуть гості й знову ліпший харч.

Батько Панькович разом з Паньком та жінками відбули

жнива, й викопали бульбу. Зі жнивами нашому газді легко справлятися. У нього жита дві, три стайки, все решта овес. То ж найбільше роботи при вівсі. Та вона не спішиться й вівси косять інколи, як уже земля примерзне – це ці на виших ґрунтах. Та чоловіки косять, жінки в'яжуть і робота йде повільним, спокійним, споконвічним ладом. Мабуть це вона зробила бойка таким повільним, тяжким та задумчивим. Але обидва Паньковичі покінчивши пільні роботи, тесали дерево на оборі – це вже на новий будинок. Часом помагав їм у цьому Дмитро, покинувши свою Малерманівку. Та відколи Андрія Рівняка не було в дома, якось Дмитрові не сиділося в селі. Ще до вечора було далеко, а він кидав топір і спішився на Сорочини – в Малерманівку. Помивши руки та причесавшись – це вже панська звичка завелась у Дмитра – він ішов до Рівняків. Заставав звичайно Олесю при машині, або за господарством. І так на балачці сходив йому час.

Осінні вечорі довгі, темні й непривітні. А ще на Сорочинах: долина потічка вузька, тільки всього, що гостинець пропускає, та й над ним оця Малерманівка, а повище нього дім Руського Пана. А так обабіч ліс. Шумить потік, гуде ліс зловісно глухо. Добре тоді сидіти в теплій хаті та й не самому. Навіть приємно слухати казок про духи, страхи, чи давну давнину. Провоків у Розлучі багато знали розказувати. То ж Дмитро та й розказував оці билини й небилиці, а Олесі при тому краще було шити. Часом знову вона розказувала про життя у місті, як її батько вимандрував у Дрогобиччину й якої біди вона зазнала, як дитина робітника.

– Зато вам тепер добре. Андрій вас шанує, тяжко робити не мусите, як би газдівські дівки.

– Та я не нарікаю. Але часом бере мене якийсь жаль, якась туга. Навіть не потраплю тобі сказати за чим. Може за вітцем та й матір'ю, а може за людьми. Ще в літі, як в літі, хоч то все чужі люди. Але потім дуже наввіриться. –

– Як би любий чоловік, то може не наввірилоби ся... –

Олеся мовчала. Її довгі, темні вії кидали тіні на її

дрібне лице. Руки швидко бігали за шитвом.

– Та й, як би діти. Якось не файно без дітей. –

– Не файно – думала Олеся. Потім піднісни голову з-над шиття, задивлювалась у вікно й думала, що не тільки те одно не файно. Не так вона гадала колись, дівуючи. Стільки співанок про кохання, а Олеся його не знала. От так жила з Андрієм, бо був її газда.

– Та чи любите ви Андрія? – питав по хвилі Дмитро.

– Чи люблю? Ти ж знаєш, як на селі: засватають, та й іди. Я віна не мала, грошей не було, а діти в батька були. Чоловік трафився порядний ремісник, то тато казали: чому не йти. То я пішла. Ше, як би між своїх людей, у своїм селі, було би легше. А так тут, на відлюддю, в лісах та й між чужими. Андрія звичайно в хаті нема, а прийде з майстерки змучений і йде спати. Ше добре, що часом жінки приходять дати що шити. Ду-же прикро було би.

– Та відколи Малерманівка напроти, то й вам ліпше, правда? –

– В літі ті літники дуже крикливі й то також неприємне. Одне тільки добре, що ти зайдеш до нас. –

– Як би ви Андрієви не жона, я ходив би тай не находився ніколи. У нас співають так:

*Ой ти, Марисе,
Ти Марисе дівко,
Тебе би ся не налюбив,
Хоть би любив кілько!*

– Так ми ся здає про вас, що бим вас любив тай не переставав.

– Такого навіть говорити не випадає, Дмитре. Ти ж знаєш, я не дівка.

– А як я на вас дивлюся, то я тото забуваю, і так си гадаю:

*Та моя білявина,
Чорнява не біла,
Вона мені
Прийти повеліла.*

– То як я піду в село, чи вітцю помагати, чи так чого, то все ми ся здає, що тота співанка мене кличе назад. А як сиджу сам в тотій Малерманівці, то ня бере нуд, такий нуд! То бим знов ішов кудась, чи я знаю, горами тай долинами, десь бим мандрував світами. –

– То так буває часом, певно тому, що ти сидиш сам. – О-леся добре знала, яка тяжка самота й як туга смокче й ние.

– Та вам ще не так эле. Ви би могли хоч таке подумати:

*Мені туга –
Тобі друга
На нашім сердейку,
Ми ся нигоди не овидим,
Аж у неділейку.*

– Бо ваш газда в неділю в хаті. А я такої неділі не діждуся, хоч бим ждав кілько. Ой, волів би я, щоби й Андрій не діждався такої неділі, – і присунувши стілець ближче до Олесі, та стараючись заглянути їй в очі, над якими тремтіли вії:

– Не можу я жити без тебе, Олесю! В день ся мене робота не бере, а в ночі сон. –

Вії у Олесі затремтіли ще швидше. Не підносячи їх сказала тихо, ледве чутно:

– Я жінка Андрія Рівняка. –

Осіння ніч лежала густою темінню за вікном. Грізний шум лісу вривався навіть крізь зачинені вікна, навіть крізь дубові двері він пройшов би. Проти нього, як і проти туги не було дверей, не було замку.

XLV. ОЙ, ПІШЛА ПРО МЕНЕ МОЛОДЕНЬКУ СЛАВА – ПОГОВІР

Про те, що Дмитро пересиджує постійно у Рівняків, почали говорити в селі. Ще доки Андрій був вдома, усе якось інакше виглядало. Та тепер, коли його не було, а замість нього дівки, що приходили давати шити, заставляли Дмитра, це видалося як непристойним, то підозрілим. Та й мабуть закоханим тяжко приховати свій стан: кохання, то така хвороба, що на ній всі розуміються. Не раз бувало, парубки договорювали Дмитрові. Зустрівши його в дорозі, питалися злобно: чого спішисться до Малерманівки, коли там гостей немає, а інший таки просто запитає: чи не до чужої жони ти спішно, Дмитре? Далі стали й перед Паньковичами говорити. В селі хоча й настав поступ, люди жили ще за звичаями утертої моралі й не так часто траплялось, щоб хтось кинув оком на жінку другого. Бойки на відміну від гуцулів і в тих справах признавали Божий закон: не пожадай жени ближнього твого. Та бо противилась тому й будова сіл: тісно скупчені в долинах потоків, вони не залишали місця на жадні секретні дії: кожну подію бачилось, як на долоні. То оці два житла: Руського Пана й Малерманівка, поблизу себе, а далеко від села, були, як би створені для кохання.

Панько, як старший, говорив про те з вітцем.

– Та щось люди говорут, що ніби наш Гмитро та до Рівнякової жони ходит. –

– Ба, та що ж я Рівнякови варуватиму жону? Ней си сам варує. Але, що парубок не мав би ходити до чужої жони, то такої би не мав. Таже хотівім го в м'ясниці женити. Як би взяв Варваричову, було би й поле й було би чим докінчити хату. А як ся отиць довідає, то дівки не дасть, тай дівка сама не схоче. –

Розважний газда став обдумувати справу. Вирішив, очевидно поговорити з сином. Досі всі сини його волю шанували, наче Св. Письмо: ні один з них не зробив жодного кроку, не порадившись батька. То ж і тепер Василь був певний, що вистане поговорити з Дмитром і справи наладнаються.

При найближчій нагоді говорив з Дмитром.

– Та прислав Варварич, ніби Іван... – так батько, дивлячись на Дмитра.

– Та за чим? – питав Дмитро, хоч він добре знав такий спосіб розмови.

– Продав Николайчукови поле на Кичері тай взяв файні гроші. Так му ся добре трафіло. Николайчука страшив він від року, що продасть Беркови. То він зі страху заплатив сто доларів. –

– Та пани не мають такого доброго розуму, як газди. А може й мають, але до книжок, а не до газдівських справ. Та тото поле не варта й п'ядесять. –

– Ши видиш. Але бо за ті гроші Іван скінчить свій дім та ще му ся лишут на віно за дівкою. Певно дасть п'ядесять, як би ся з ним погодити... –

Дмитро мовчав.

– Переказував, що поле дасть добре: ті стайки, що припирають до нашого під Мохначкою. Гроші потрібні на будову, а поле тай корова, то файне придане. То бим гадав, абись брав.

Дмитро потупив зір і мовчав. – Ши чуеш, Імитре, що ти мовлю? – подивився на сина з-під лоба.

– Мені ще не час женитися – боронився Дмитро. – Ані наша, ані Варваричова хата ще не скінчені, то де буду жону провадив?

– Ов, такий великий пан з тебе! Альо Панько взяв Настю до хати, а ти би пішов до тестів. А, як хати поставлять, то вже пак до хатів. – Дмитро спалахнув:

– Та я ще до войська маю йти. Скорше не буду ся женити, аж поки з войська не прийду. – Та що ви так спішитеся женити ня, тату? –

— Не хтів бим, би кому енчому дав дівку Варварич. Ми си товариші. Тай гроші були би. —

— Та ви все про тоті гроші! Таже й я і Лько на гроші працюєм та й вам приносим, то чей маєте за що будувати. Або то тільки дівок в селі, що Варваричова? Якми ся прийде женити, то си найду.

Батько не сподівався такої постави сина. —

— Єй, Гмитре! Такої ми ся видит, що люди правду повідають, що до чужої жони ходиш. Інакше бись ся женив, як випадає газдівському синові. А ти там сидиш між жидами та й від їх ся різного паскудного вчиш. —

— Між жидами сиджу, бом ся наняв, а до Рівняків ходжу, бо ми сусіди. Тай чей до ліса не говоритиму, ані до каміня. Як коли зайду в вечер поговорити, то вже зараз щось люди мають повідати. —

— А я мовлю, абись дівку брав. Як ся ожениш, будеш мав свою жону, то тя до чужої не тягтиму. —

Та Дмитро не погодився женитися перед відбуттям військової служби. Тут уже батько не багато міг порадити, бо так споконвіку було. Як і інші звичаєві права, так і це шанували в селі більше, як писані закони.

* *
*

Чи Андрій Рівняк знав, що його жінка любиться з Дмитром? Бо вже всі в селі про те говорили. Та може він один не знав, а як і знав, то не хотів вірити. В зимі він майстрував у хаті й був завжди поблизу жінки. Дмитро часом зайшов до них і швидко відходив. Леся господарила й шила. Тільки до нього, до свого газди вона стала ще холодніша, як досі, ще більше байдужа. Та Андрій потрохи привик до того й надіявся, що як прийдуть діти, буде інакше. А діти не приходили...

Дмитро сидів у пустій Малерманівці й мучився. Таки він дійсно виродився з-поміж бойків. Вони, шоправда, багато співають про кохання, але в житті вони тверезі, а вже ж не вда-

ються в тугу, коли хтось недосяжний. Але Дмитра з'їдала туга, жар незаспокоєного кохання.

Інколи, як Андрій відходив до села, він крав у нього хвилини щастя. Та їх не було багато. В'яла й сохла з туги теж і Леся. Пізнавши справжнє кохання, примушена годити нелюбому чоловікові та ще й обманувати його; вона мучилась. Вияткові хвилини щастя були, коли вона могла забігти до Дмитра й віддатись неподільно своєму коханню. І то тривога, щоб чоловік не викрив її, затроювала їй хвилини щастя.

* * *

Надійшла весна. Андрій знову вернувся у Явору. Дмитро не мав багато роботи на своїй Малерманівці. Там прибрати, помити, посадити трохи квіток, щоб було з чого літничкам робити китиці.

Тепер уже не було перешкод їхньому коханню. В лісі співали пташки, води в потоках весело скакали по камінцях, збігаючи ярами. Там над їхніми берегами цвіли проліски й були як Лесині очі. В гущавині будилося життя лісу й його тварин. Потім дні стали тепліші: наближувалось літо.

Закохані знали тільки одне: велике щастя. З ним вони й далі мусіли приховуватись перед людьми. Але й у людей з весною було більше роботи й їм ніколи було заходити на віддалені Сорочини. Так серед лісів цвіла заборонена квітка кохання. Ростила її весняна буйнота, пестило її тепло сонця. Інколи тільки прокидалось тривожне питання: що далі?

XLVI. ПРОТИ ЗАКОНУ

*А я вийшла на гриби,
Грибів не шукаю,
Мені енче в головоїці,
Я енче гадаю.*

Леся йшла лісом. Наче струнка сарна бігла вузьенькою стежечкою, протискаючись поміж ялівці. Час від часу похилювалась та піднімала гриби. Були це вчасні біляки. Їхня головка й справді була зовсім біла, новонароджена. Часом вона здержувалась і задивившись у гушавину, зідхала. В ярку над потоком чекав її Дмитро. Йшли стежечкою на верх. Присіли по дорозі на вітроломі й слухали, як шумить ліс.

*То тя люблю, милейка,
Душу в тя не вложу,
Гадочку за тя гадаю,
Забути не можу.*

*Та судили судівничі,
З вечора до раня,
Та хотіли відсудити
Мене від кохання.*

Кінці гілок ясніли молодого чатиною. Десь на верхів'ях кричали вірли, а там у ярку два голуби туркотіли, цілувались, виводячи своє пташине кохання. У далі кувала зозуля.

*Ой, зазуле сивейка,
Не куй жаліснейко,
Та же ти мене закуеш
На друге літейко.*

*Ой летіла зазулина
Та мовила куку,
Та дай мені, файна любко,
На коника руку.*

Десь по лісу паслися корови. Гомін дзвінків долітав здалека десь з-поміж ялівців, прокрадався крізь гушавину, раз наближуючись, то знову віддаляючись. Смереки кидали латасті тіні на ситі мохи та теплі чатини. Дмитро стиха приспівував Лесі та лісові про своє кохання.

*Ой тудя, тудя, тудя,
Тудя, дудя, дайна,
Не можу на тя забути,
Білявино файна.*

*Ни заїсти, ни заспати,
Ни заговорити,
Хіба піду через тебе
У землянку гнити.*

*Тече вода, тече в доли,
Намагає в луги,
Хто коханейка не знає,
Той не знає туги.*

*Сядь си, любко, коло мене,
Говори до мене,
Няй я з голосу пізнаю,
Чи ти любиш мене.*

Обнявши Лесю, цілував її пристрасно.

Вже сутінок падав на ліс, як верталися.

– Якже ж то буде з тим нашим коханням, Дмитре? – журилася Леся. – Чи так ми будемо з ним ховатися по лісу, як ті дикі звірі? Як ті серни тай вовки? Тобі ще може не так тяжко,

як мені жити з вами обома. Часом є мені так гірко, що бим пішла та й втопилася.

– Хіба ти мене не любиш Лесю, що так кажеш?

– Люблю тебе, але, ані з тобою не маю щастя, ані без тебе.

– Я тебе заберу від него Лесю, я вже собі обміркував. Не даватиму вітцю грошей, собі зложу. Там під лісом, у Жолобині мала хатка стоїть. Правда стара, та й не файна, але я куплю її. Звідтам далеко в село, але близько в долшній кінець до міста.

– І якже ж ми житимем там? Таже твій отець хіба тебе прокляне. А люди зі села каміньом в мене кидатимуть.

– Певно, що перший час буде тяжко. Та всі привикнуть. Я ходитиму до міста заробляти, а ти будеш шити й житимем щасливо. Інакше не годен: мені без тебе життя нема!

– А якже з Андрійом? Чи пустит він мене?

– Я го ся питати не буду! А кого любиш, з тим жити будеш. Леся мотала головою з недовір'ям. Як би ж вона була дівчиною!

XLVII. ПОВОРОТ ДОДОМУ

Настав осінній час. Тяжкі, бурі хмари повзли полями, засланяючи світ. І знову опустошили гарні доми й у Розлучі настала така тиша, як у кожному іншому селі в таку пору.

Андрій покінчив роботу в Яворі. Взяв останні гроші, що йому належалися за останніх два тижні та повертався до дому. Був задоволений: тепер уже зможе дійсно викінчити дім. Невисокий, білявий і худий, він тепер виглядав ще худіший, як був. Тих кілька місяців поза домом та харчування чим попаде, підкошували його й так не міцне здоров'я. На біду ще Андрій пив. Не пив він багато, не впивався. Але привчився запивати їдження горілкою. Жінки не було близько, варити не було кому, то ж з'їсть кусок хліба з цибулею, чи огірком, часом із салом, зап'є горілкою і з цим працює. Але тепер, о тепер відгодується вдома і знову прийде до сил.

Щоб заощадити гроші, він ішов пішки: і так не було вже поспіху. Завтра виспитья і відпічне. Помахуючи ціпком, ішов гостинцем, щось стиха мугикаючи під носом. За Волосянським тунелем пристанув і дивився. Зір вів понад полями, понад ровінню і спинював аж там на Кичерах. Дім Старого Пана червонів у далі, наче дитяча іграшка. Його було видно звідусіль, вже здалеку. Андрій присів на придорожнім стовпці й крутив цигарку.

— Слава Ісусу Христу, Андрію! —

Оглянувся. Стежечкою з-над потока вийшов літній уже газда, з файкою у зубах.

— Слава навіки! — газдо. —

— Йдеш домів? — почав Михайло Розлучський, присідаючи біля Андрія на сусідньому стовпку.

— Йду. Ціле літо попрацювавім у Яворі, трохи грошей заробив, а тепер вертаюся до дому. —

– Та ци скінчилася вже будова? –

– Я столярську роботу поробив всю, а там уже не багато залишилося. Певно в літі вже там гості будуть. –

– Не файно, що так далеко від села та від людей, – міркував газда.

– Е, то панам не шкодить. Вони навіть люблять так. Ви от подивіться на Малерманівку: хоч здалеку від села, але гостей завсіди повно. – Газда виймив люльку з рота, сплюнув і задумався.

– Та то для панів може й файно, а для нас не дуже. Та й тобі там у тій Поточині не файно. –

– Ба, та чому не файно? – дивувався Андрій.

– Ба, бо не файно. Пи видиш, як довго ставиш хату та їс не годен скінчити. А як би так у селі, що близько, то не еден прийшов би з поля, заскочив би тай поміг. А так занім дійде тай пізно. –

– То правда. Вся робота на мої руки. А я мушу зарабляти по людях, бо треба якось жити. Вам то інакше. Кождий з вас має поле, корови. А мене мої руки годують. Тай жінчині троха.

– Та тото правда, що вона шие та й так тобі помагає. Але то біда Андрію, що ти ся хати не держиш. То вже жона аби яка, то ся ї може кучити. Та бо й кучиться тому Паньковичовому, що на Малерманівці сидит. –

– Най му ся кучит, про мене. –

– Ба, коби го нудьга не гнала до чужої жони, то ний би му ся кучило. –

Андрій хвилю мовчав. Не від нині на згадку про Дмитра, його щось смоктало біля серця та пекло в горлі. Він і сам думав і не думав, та гадки відганяв. Але бо й в літі люди до нього переказували, що Паньковичів до Лесі ходить. Проте, якось не вірилося, не хотілося вірити.

– Ей, та то люди говорут, бо не мают енчої роботи. –

– Ну, ну, та то правда, але вже добре, як сидітимеш дома, то вже си сам жону допантруеш, хоць у співанці кажут:

Тече вода, тече

*Та ще буде течи,
Тось не годен, чоловіче,
Жони устеречи.*

— Ну, але, як гідний газда, тай гідна жона, то устереже. Ти майстер на всі села, але бо в хаті ти не дуже газда. А жона мусит чути, що газда то пан в хаті, інакше брикатиме. —

Далі газда підвівся і, попрощавшись, пішов стежками по-під Вапнярку, у горішній кінець, Андрій ішов гостинцем і тяжкі думи вже з тої пори не покидали його.

* * *

У хаті застав Леся, як звичайно, за господарством. Привітала його, як в останньому часі: байдуже. Та Андрій не багато говорив і не багато допитувався. Був зморений, майже піврічною працею, і мав тільки одне бажання: відпочити. Тому, поївши, швидко пішов у постіль і заснув кам'яним сном утоми. Вранці він прокинувся пізно й, ще лежачи в постелі, дивився, як жінка поралась біля горщиків. І міркував свою тяжку думку. Хто його знає, чи правду люди кажуть, чи брешуть? То, що Леся до нього не така, як має бути жона до чоловіка, також правда. Та біда, що йому приходилося так часто бувати поза хатою.

— Слухай, жінко, що то з тим Паньковичовим Дмитром? — питає, підводячись на постелі й підпираючись на лікті.

Леся спинилася серед хати. Її лице поблідло, а темні вії опустились на очі. Зараз же піднесла їх високо й подивилась на газду.

— Ше в літі, яквім був на Яворі, люди ми переказували, що він до тебе ходит. Алем нічо не казав, бо що буду казати, коли цілий час поза хатов, на тяжкій роботі.

— Та не помогло би нічого, Андрію — і нагло рішившись, Леся приступила близько до постелі, що в ній не зазнала ні радости, ні розкоші. — Правду люди кажуть: Дмитро ходить і я

люблю його. — Від несподіванки, Андрій дивився на жінку довго та мовчав, не знаючи, на яку стати.

— То ти мені то кажеш, ти моя жінка?! Та ж ти не дівка, абись ся з парубками водила! Ти моя жінка й менісь присягала! —

— Присягала. Алем не знала, що то кохання. Булам молода, й ти був перший чоловік, що я його бачила. Йшла я за тебе, як інші йдуть. Але не дав ти мені, ані радості, ані щастя, ані навит дітей у нас нема. Тепер я вже знаю, що значить любити тай бути з любим. —

— Гей, та що ти собі гадаєш, жінко? Чи ти гадаєш, що я тебе дам тому парубкови?! Ні! Ти моя жінка, й зі мною житимеш! А з Дмитром я ще ся порохую, та й будем видіти, хто матиме право до тебе! —

— А я тобі скажу, що я тебе не любила й не люблю. Волю я від тебе в світ піти за очи, але жити з тобов не буду! —

* * *

Андрій ходив, як чорна хмара тай журився. Оце бо він вернувся до хати по тяжкій праці й збирався кінчити будову. Як же ж тепер буде? Не хотілось вірити в усе те, не хотілось вірити, що одного дня Леся покине хату тай піде собі з другим. Як же ж тоді жити самому в оцій Поточині та, на відлюдді? Андрій не раз уже жалував, що він став будуватися оподалік села в отій Поточині. Й такі люди йому відраджували, та грошей на ліпше поле не мав. А тепер з нудьги на жінку дурійка зайшла.

Андрій ходив довкола хати, оглядав її тай міркував, снував тяжкі думи. Потім вийшов на гору й став все таки обдумувати, що й як робити. Був же ж майстром і будова цікавила його. Оце ще й своя. Так довго леліяна, так тяжко будована з праці рук. Вид роботи, що чекала на нього, трохи успокоїв Андрія. Махнувши рукою, вирішив, залишити все часові. Може тепер, як сидітиме в дома, жінці вийде дурійка з голови. Андрій

мав за собою одне кохання і знав, що воно не тривке й навіть невідомо, чому пропадає так, як тане сніг на сонці. Ба, як би мала дитину, не захочувалось би їй іншого чоловіка.

XLVIII. НЕМА РАДИ

Зима вийшла гостра цього року. Великі сніги засипали стежки й дороги так, що, як люди казали, й птах не пролетить. Проте не засипали вони стежок між Малерманівкою і хатою Руського Пана.

Хоч Андрій надіявся, що його побут у дома поправить його пожиття з жінкою, так не сталося. Противно, ставалося з дня на день гірше. Тепер уже коханці не потребували укриватися перед ним, він знав за чим вони ходять одне до одного, чи то був день, чи ніч. Леся, досі смирна й спокійна, сталася нетерпляча та незгідлива. Обое з Дмитром плянували покинути Сорочини й покінчити з таким життям утрійку. Скільки разів Андрій робив докори жінці, лаяв її, а навіть збирався бити, вона відповідала йому, що жити з ним не хоче й не буде та що піде собі. Куди? – це не його справа. Відмовлялась теж спати з ним, із своїм газдою.

Не помагало теж говорити з Дмитром. Він мав на все одну відповідь: люблю її і пустить її. Якже ж газді пустити власну жінку, щоби другий брав? То ж Андрій не пускав. Будучи настільки старший від Лесі, аж п'ятнадцять років, він надіявся, що молодим вишумить кохання з голови. Дмитро піде до війська й все якось буде.

Але так не було. Леся щораз частіше та на довше зникала з хати. Більше вона перебувала на Малерманівці, як дома. Андрій зачав пити й пив щораз більше. Скільки літ він думав про женячку, а оце й не зчувся, як усе минулося, і другий забрав йому жінку, що її любив. Радився людей та вони, як звичайно в газдиський спосіб казали: набий жінку й замкни. Чи: підбий ноги парубкові, або подібну якусь давали раду. Та Андрій бачив, що не помагає жінку бити, а Дмитра лаяти. До бійки з ним

він не поривався, бо хлопець був за нього молодший і кріпкіший. Хіба би де в ночі засів та й розбив йому голову? То знову всі люди знатимуть, хто це зробив, бо ж усі вже знали його справи. Тому Андрій пив і журився. А будова не поступала. Замість на будову, йшли гроші на горілку. Врешті, яке то господарство, як жінка хати не держиться. Щось Андрій майстрував, але робота не бралась його голови. Зате шораз частіше думав, як би позбутись суперника.

Не засипали сніги й стежки Андрієві на Кичеру до Старого Пана. Може він знав би яку раду, чи спосіб. То ж сиділи у кімнаті, у Старого Пана й говорили:

– Я і не мусів вам оповідати, бо ви самі знаєте, яка моя біда. Але ви вчений чоловік і всі в громаді вас шанують. То я собі подумав ще вас порадитися, що тут зробити. Радять газди жінку бити й замикати, та чи то pomoже? –

Старий Пан ходив по хаті, підкручував вуса й журився за Андрія. Любив він майстра й його лихо вже здавна журило Николайчука. Та яку найти на нього раду.

– Биттям і примусом, Андрію, любови не накличете. Противно, вона може вас ще більше зненавидіти. До суду, нема пощо йти, хіба, що би ви хотіли з нею розійтися, то очевидно, суд вам признасть правду та розлучить вас. Але получить двоє людей жаден суд не може; каже приповідка: на милування нема силування. Парубок він гарний і може подобатись... –

За вікном шаліла сніговія. Вітер крутив снігом і скавулів тонко, наче дика собака. Ліс шумів грізно. Тяжкі, снігові хмари повзли низько й як стадо оскаженілих биків, кидались з небесних просторів на землю.

– Як вже ви не знаєте ради, то вже ніхто не знатиме, Пане Николайчук. А я що бим хотів, то не годен її пустити, бо вона жінка мені й я її люблю. –

– Може ви й справді добре робите, що чекаєте. За рік Дмитро піде до війська й якось воно може ще буде. –

– Тай я собі так гадав, але бо виджу, що я так довго не видержу. Так мене їсть журба, так мене ссе, як п'явка люди-

ну. Робота ся мене не бере, їсти мені не смакує, жити ся мені не хоче. То що ж мені робити, гей що!? –

Старий Пан із жалем дивився на Андрія. Він і справді зчорнів, знужденнів, подався. Чути було від нього горілку.

– Ви п’єте, Андрію, а то не добре – упоминав.

– П’ю, пропиваю гроші, шом тяжко заробив у літі. Ше, як нап’юся, ляжу та й засну й усе забуду. Але то одне панови скажу: одного дня возьму топора та й му голову розсічу. Піду до криміналу, то піду, але най ся вже то скінчить. –

– О, не робіть цього, Андрію! Занапастите й його життя і своє. А жінки й так собі не вернете. Я бим вам не радив навіть думати про те, ані згадувати. –

– Ба, коли сама гадка ся гадає, а вже, як нап’юся, то найскорше. Тоді ми ся здає, що то цілком легко: взяв топір, замахнув і кінець. –

Андрій махнув рукою в повітрі, а потім сів, зіщулився, взяв голову в руки й тяжко зажурився.

* * *

Хитаючись та заточуючись, наче тяжко хворий, Андрій пробивався крізь замети додому. Дім – який то був дім: холодний, покинений, знехтований.

* * *

Здавалося, що Андрієві стало легше після розмови зі Старим Паном. Перестав пити, та знову взявся до будови. Навіть до Лесі став трохи привітніший і зачав знову говорити з Дмитром. Здавалося, що він погодився вже з таким життям із своєю – не своєю жінкою. Так, наче б не бачив і не чув нічого, живучи з дня на день. Тому Дмитро почав плянувати на весні купно хати в Жолобині. Коли Андрій годен був так жити, він не годен, ані Леся теж ні. Їм обоім теж тяжіло таке життя. Дмитро бачив, що не має іншого способу, як піти, якнайдалі від Андрія. А що буде, те й буде. Він теж не раз думав: чоловік він слабкий, оцей Андрій, як би так колись поночі...

В неділю по Богослужбі сиділи Рівняки, полуднуючи. Андрій говорив до жінки:

– Треба якось кінчити той дім. Гроші так тяжко я заробив, а вони минаються швидко. Скоро й їх не стане. –

– А ще, як їх пропивати...

– Не з добра мені п'ється, сама знаєш, як би між нами інакше, й я би не пив.

Леся мовчала. Це правда: чоловік він був завжди тверезий і працюючий. Може навіть жаль їй було його, але й вона ради не знаходила. То ж, помовчавши, Андрій говорив далі:

– Отже, як кажу, брав бим ся з неділі до роботи, а би викінчити гору, поки зима й нема роботи на людях. Є там така робота, що зможу потім сам робити, але є і така, що треба мені до неї других рук. Том собі гадав, чи би не говорити з Дмитром. Доки таке вийшло, були ми добрі сусіди, тай такой сидить він дармо, роботи не має, міг би мені допомочи... –

– Можеш з ним поговорити, твоя справа. Я до газдівських справ не мішаюся.

– Але дім такий твій, як і мій, бо ти такой моя жінка й ти мені присягала й такой моя лишишся. –

Леся знизала плечима й подивилася уважно на чоловіка. Шо має на думці? Якийсь дивний у нього вигляд і дивна впевненість, з якою говорив про їхнє майбутнє.

В вечорі, коли Андрій вийшов у село, а Дмитро, як звичайно, використовуючи такий час, був з Лесею, вона питала його, чи був Андрій просити його допомогти при роботі.

– Був, і так мені дивно було: говорив зі мною так, як би між нами ніколи нічого не було. –

– І що ти йому відповів? –

– А що ж мавім відповісти, то сусідська справа: допомогти один одному. –

Леся застановилася.

– Слухай, Дмитре, я чогось боюся, щоб він що злого не придумав. Він такий став дивний в останньому часі, а нині знову говорив, що нікому мене не віддасть і що далі буду його. –

– Е, най собі говорить, я його не боюся. А ти моя і він це знає і мусить з тим погодитися. В літі переберемося на Жолобину й всьому буде кінець. –

– Ей, та який кінець? – журилася Леся – таже я залишаюся його жінкою, бо я з ним шлюб брала. Ой, так мені гірко, так мені тяжко на серці, ліпше би я була тебе не знала та й не знала того коханячка гіренького! Бо чує моє серце, що добра з того не буде. –

Дмитро пригортав Леся, цілував і пестив та заспокоював. Мусять же вкінці всі погодитися з тим, що вони любляться і що житимуть разом, хоч би що там не діялося.

Це трохи заспокоїло Леся. Все ж таки, поки Дмитро відійшов, вона щераз вернулася до своїх побоювань.

– А може би ти, Дмитре, не йшов йому помагати. –

Та Дмитро махнув рукою зневажливо й не мав наміру змінити свого рішення.

XLIX. ХТО ВИНЕН?

*Не треба ся, товаришу,
За дівчину бити,
Бо вона за того піде,
Кого же любити.*

Вранці, ще добре не провиднілося, як Андрій прокинувся і став готувитись до роботи. Мотався по хаті, збирав інструменти й зносив їх на гору. Потім, став оглядати дерево й щось сам до себе бурмотів. З другої хати Леся чула, що він довго в ніч не клався. Вночі вставав, ходив по хаті, заходив на будову, наче б щось обмірковуючи. За сніданком помітила, що Андрій випив.

— Як же ти робитимеш, Андрію, коли ти знов напився? —

— Яюсь буду. Робота не на чужім, а на моїм, коли схочу, то перестану... А я вже знаю, коли перестати! Як буде по всім, то перестану!

— Якто по всім? — питала Леся занепокоєна.

— Ну, там на горі — розмахуючи руками, показував Андрій. Поснідавши, Андрій пішов на гору щось майструвати. Згодом ввійшов Дмитро у хату.

— Дмитре, може б ти таки не йшов; він сьогодні, випивши, так дивно говорить, що як буде по всьому. Хто знає, що він має на думці? —

— Я також маю руки й то міцніші від нього й топір у руках тримати вмю, не бійся. —

Згодом чутно було тільки гомін праці на горі. Обидва чоловіки згідно укладали матеріял, переносючи його з місця на місце й майстрували собі, наче два добрі товариші. Та кожен собі думку думав.

Знизу на гору не було ще сходів, тільки дошка з набитими поперечками. Матеріал витягали вони на гору шнурами. Один в низу прив'язував, а другий тягнув. Потім відносили його вглиб кімнат. Робота поступала, хоч видно було, що Андрієві якось вона не дуже йшла. Бачучи, їхню згідну працю, Леся вкінці заспокоїлася.

Попрацювавши трохи, чоловіки сіли закурили.

– Шкода мені тебе, Дмитре: ти парубок файний. Пощо ти ввійшов мені в дорогу? Чи мало дівок у селі? Вчерам був у коршмі, том чув, як собі газди оповідали, що Варварич дівку за тебе готує.

– Най собі Варварич готує за кого хоче, а я його дівки не хочу, хоч би й золота була. –

– Та чому? Дівка файна й віно має. Брав бись, а мою жінку лишив у спокою.

– Ви знаєте, як з нами є і знаєте, що ані я її, ані вона мене не годні покинути. То вже собі робіть, що хочете, а я вам тільки одно повім, щом вам вже не раз повідав, і що вона не раз вам мовила: вона мене любить, а вас не любить. І ще вам скажу, щоб ви знали: в літі куплю хату в Жолобині й обоє підем там жити. Іншої ради нема. –

– Нема кажеш, а я тобі скажу, що рада є і мусит бути: жінка моя, я тобі її не дам, хоть би мене то мало коштувати життя, а може й не мене. –

– Нич вам не пораджу, робіть, як гадаєте! – Дмитровстав, сплюнув з пересердя і знову брався до роботи.

Тепер їм треба було переносити тяжкі трами. Матеріал лежав безпосередньо над отвором. Стояли над пропастью, держаючи кожен свій кінець.

– Не попустишся мої жінки, кажеш?! – питав Андрій задиркувато, дивлячись на Дмитра очима, що в них була й розпука й погроза. Очі його засновував туман. –

– Як мовив, так і буде: вона моя! –

Белька, що її несли в руках затремтіла й загойдалася. На обох кінцях її стояли два смертельні вороги. Їхні роз'ярені очі жаріли ненавистю.

– Не попустишся! – крикнув Андрій. Белька захиталася. Один поштовх і Андрій полетів стрімголов вниз.

* * *

Леся і Дмитро прилякнули біля Андрія. Він жив, хоч був без свідомости.

– Ой, що ж то сталося?! Ой, що ж то з того буде?! Ой, нещасна моя головонька! – лементувала Леся. – Таже він убився! –

– Не вбився, а шкода! Для нас двох місця на світі нема! Або він, або я! –

– Якто й ти його хотів убити?! –

– Він мене хотів, та не знати, хто кого. –

Леся впала на лавку й, вдаряючи головою об стіл, плакала.

– Ой, я нещаслива, чого я в таку годинючку на світ прийшла! Нема мені життя, та й йому я світ зав'язала та й тобі, Дмитре. –

Дмитро став заспокоювати Лесю. Та не час було розпачати над своєю долею: Андрій жив. Леся стала відтирати водою газду, а Дмитро побіг у село завітати громаді, що сталося. Відтам теж визвали телефоном лікаря з Турки. Потім уже повідомлено поліцію. Поки приїхав лікар, прийшли два поліцаї, оглянули терен та випадок і списали протокол. Дмитра покищо ніхто не займав: було очевидне, що Андрій на підпитку втратив рівновагу й упав з гори. Недопита пляшка у нього в кишені свідчила, що навіть під час роботи, він пив. А свідків не було ніяких...

* * *

Під вечір Андрій відзискав свідомість. Лікар ствердив потрясення мізку й приписав оклади з льоду на голову й ліки. Хворий лежав у постелі, водив блудним зором по хаті й стогнав. Але ні слово скарги не виривалося з його рота.

L. В ПОЧУТТІ КРИВДИ

*Ой товариш, товариш,
Ти в мене не товариш,
Бо ти мене солодкого
Коханячка збавиш.*

Андрій видужував поволі. Двічі в тижні приїздив до нього лікар і хоч дозволював йому вставати, Андрій не вставав. Лікар переконував хворого, що йому нічого поважного не сталося і що він може ходити. Та Андрій на ноги не ставав.

Леся обслуговувала хворого, що стався дуже прикрий і докучливий. Перед нею, як і перед людьми, що його відвідували, він розказував, що Дмитро хотів його вбити, що він його трутив з гори. Леся мусіла зносити його докори, лайку, інколи й удари, хоч вона дбайливо його обходила.

Потім Андрій казав везти себе до Турки. Його завезли до шпиталю, але згодом випустили, кажучи знову, що нічого поважного не має і що це в нього тільки нервовий стан, як вони казали: травматична психоза. Так, на його умі, на його душі всі переходи останніх часів, боротьба з собою самим і противником, витиснули яскраве знам'я. Андрій про ніщо не думав і не говорив, як тільки про кривду, що її зазнав від жінки та від її коханка.

Із шпиталю казав себе Андрій везти до адвоката й заскарижив Дмитра за намагане вбивство.

* * *

Стали йти місяці, безпросвітні місяці в хаті Рівняків. Андрій жив тільки думкою про процес, Леся мусіла терпіти, вислухувати й мовчати. Андрій повзав о палиці, тягнуци за собою

ноги: він був переконаний, що в нього параліч. Лікарям він не довіряв, шукаючи щораз інших. Наперед у Самборі, а потім у Львові. І відходив із щораз глибшим переконанням, що всі йому вороги, що всі змовились на нього, що лікарі у змові з Дмитром та невірною Андрієвою жінкою і не хочуть йому нічо порадити, ані признати його хворим.

Адвокат вніс скаргу. Розправи тягнулися одна за одною. На лікарів і адвоката пішли всі гроші, які Андрій мав. Потім він продав решту матеріялу, що ним мав викінчувати хату. Як би не мізерні Лесині заробітки, прийшлося би терпіти голод. На весні Андрій сидів на ганку, біля нього ціпок. Хто проходив гостинцем, ставав біля нього поговорити. Кожному Андрій розказував про злочинну любов молодого Паньковича з його жінкою, та про те, як він його трутив, стараючись його позбутися. Люди ставали, слухали, покивували головами й тяжко зідхали.

Розправи Андрій програв в усіх інстанціях: не було свідків. До того ж не Дмитро Андрієві, Андрій Дмитрові відгрожувався завжди. І на це були свідки, як і на те, що Андрій того дня напився більше, як звичайно, й втративши рівновагу, полетів вниз.

А як прийшло літо, Дмитро взяв у Малермана зароблені гроші й купив оцю хату в Жолобині. Туди й перейшли жити обое з Лесею. Тепер уже їм нічого було боятися: Андрій там не знайде.

Так Руський Пан, як люди прозивали Андрія, зійшов на пси. Залишився у пустій хаті сам один, з почуттям кривди й хвороби. Не працював, у переконанні, що він не може. А як жив, хто його знає.

Хати так і не докінчив Руський Пан.

ЛІ . „ЯК ЦИГАНИ”

Подія, що трапилася з Андрієм, загомоніла широким поговором по селу. Батьки негодували на молодих і лаяли їх, а в першу чергу Лесю. Як би була гідна, не чіпалась би парубка. А то містова заволока, без вітця-матері, то си робила, як хотіла. І хто ж таке видів?! Окалічили газду та й покинули самого. Тут уже всі негодували на невірну жінку. В церкві говорив про те на проповіді священник, п'ятнував обоє молодих і погрожував їм Божою карою. Заборонив з ними зустрічатися людям із села.

Так оце залишилися вони обоє під лісом опущені й відказані виключно на себе, чи одне на одного. Ще поки вистачало кохання... Алеж як довго воно може заступати життя серед людей, який-такий добробут і упорядковане життя газдівського, шанованого сина й її, статочної жони майстра? Все ж воно тривало. Воно розсвічувало сірі дні серед підлісової пустки, що їх Леся найчастіше проводила самотно. Вже тепер майже ніколи не стукотіла її машина. Хіба часом котрась дівка крадьки заскочила. Ходила Леся в Смеречку шукати заробітків. Та смеречаські жони та й дівки одягалися по-старому. Вони самі шили-вишивали сорочки та мальованки, а лейбики з домашнього сукна робив кравець у Турці. То тільки розлуцькі дівки завели собі нову моду, що до неї треба було містової швачки.

Гей, що ж було Лесі робити цілий день самотою під лісом? Таже Дмитро ходив за заробітками. Ще в літі гриби, ягоди й заки їх назбирає та продасть, день зійде й якісь гроші заробить. Але прийшла осінь і зима...

Дмитро потішав. Не буде ж завжди так. В літі він підшукає кращу працю, зачнуть дороблятися, виберуться з тої буди. А може ліпше буде, як він десь у місті напитає собі роботу й во-

ни підуть геть зі села. І так самі вороги в ньому. Та чи вірив він у те, що говорив Лесі, коли лежали тісно притулені на нарах, що їх Дмитро збив із дошок і прикинув своїм кожухом і що правили їм за постіль. Коли так були разом і тільки зі своїм коханням зникала маленька, нужденна будка з одним маленьким віконечком і все здавалося інакшим, як за дня. Хоч шум лісу, його зловісний гомін вривався в хатину так чітко, наче б вони оце не в хаті а в самому, глибокому лісі.

Але проходив день, минали дні. Серед тяжкої та й то не-постійної праці Дмитро втратив швидко свій вигляд „панича”. Його обличчя потягнулося і потемніло, а руки ствердли й почорніли. Недостача й на Лесі клала своє тавро. Вона похудла, очі її сталися більші та глибші й у них лежав якийсь притаєний біль і журба. Невже думка про окаліченого газду муляла її і догризала?

Але кохання... Воно було як срібна пряжа. Оплітало їх обоє, сяяло і снувалося на вузьких стежках їхніх буднів, застелюючи їх шовково-срібними рядками. По них вони крокували, взявшись за руки. Але стежка була вузька: тільки від серця до серця. Обабіч неї життя, будні й їхній гіркий тягар.

Дні йшли й місяці йшли теж. Але під весну Дмитро занедавав. Мабуть недостатня віджива в зимі далася тепер відчутти. Не завжди у них і бульба була, так цінна, з сіллю. Її ж теж треба було купити. Він зляг і не вставав. У хату заглянув голод.

Леся сиділа біля нього й дивилася з розпукою на його марне обличчя. Тепер уже не кохання, а голод і недостачі видніли на ньому.

– Ой, звела я тебе на біду, любку дорогий, – бідькалась вона – ліпше би ти не був знав мене та й втікав за ліси за гори, увидівши. Тепер через мене в таку біду ти дістався. –

Дмитро не відзивався. Може й він таку ж саму думку думав. За два роки багато прожилося і не одне забулося. І не одне відпало від кохання.

Він підвівся на постелі й задумався.

– Леся, чи я знаю, може би так піти до вітця-матері просити, би нас поратували? То на переднівку й всім тяжко. Чей зрозуміють. В літі їм віддам, як зароблю. –

Дмитро, очевидно вже від довшого часу думав про те.

Леся стрепенулася і замотала головою. Ні, ні! – вони, батьки, добре знають, як їм тяжко і як з нічого зачинати своє життя і якби були добрі, не відцурались би їх. То ж воліла піти в село просити Берчиху, щоб порятувала її.

Правда, Берчиха раз і другий ще дала картопель, але згодом відмовилася. Це не був жоден інтерес позичати оцим жебракам. То не газди, вони не засіють і не віддадуть. А роботи для Дмитра вже і так від довшого часу Берко не мав.

* *
*

Дмитро стежив притулившись за стайнею. Він ледве держався на ногах і хилився від міцного вітру, що віяв з півночі. Дрижав із холоду. Алеж чекав. Згодом побачив, як отець пішов у село, а Пацько пішов майструвати до нової хати. В старій хаті газдувала тільки мати, бо Настуня обходила худобу в стайні. Дмитро швидко подався в хату.

Мати повернулася від печі, як скрипнули двері. Дмитро! Її любий син, її панич. Ледве пізнала, так почорнів та змарнів.

Мамо – прошептав ледве чутно – мамо! Порятуйте ня! Заробити не маю де, на ногах ледве держуся. Тай вона... –

– Гей, головойко бідна – залемтувала мати – то ж ти зчорнів тай зісох, сину! Ото тя звела тота відьма, фай би її било, та било би! –

– Не нарікайте на ню, мамо, я її полюбив і я її від газди взяв, а тепер і вона зі мною біду-бідойку чорну хіба має. –

Дмитро говорив швидко, оглядаючись на двері. Він знав, що батько твердий та не поступить. Але мати, вона ж завжди любила його й жалувала, бо був з усіх її синів найделікатніший.

Дмитро просив у матері хліба.

Завагалася.

Скрипнули двері від стайні – кожної хвили могла

ввійти Настуня. Мати захопила хлібину та дала її синові.

— І ний над вечір тотя, якась прийде та жеде ня за оборотом, як отець не ввидит, дам бульби. —

* * *

При материній допомозі якось добідували молоді й переднівок минувся. А як людям стало легше, то й полегшало їм. Врешті прийшов сезон і Дмитро знову мав заробітки.

Але мати крадьки від батька стала заходити до сина. Вона вже потрохи привикла до такої „невістки” й вже не вагалася зайти в їхній хлів, як казала. Але заходячи туди, й вона мала свої думки.

Правда, молоді ще любилися, але вже був час, щоб трохи привикли тай щоб набрали розуму. Прийшовши до них у хату, вона розказувала Дмитрові про господарство й про нову хату. Її долину вже кінчили, в літі вже гостей приймуть. Будуть гроші... отець потребує рук до роботи, прийде знову зима... та чей не буде коло чужої жінки вік вікувати...

Не забувала мати теж і Леся. Коли Дмитра не було в дома, вона сідала на порозі хати й приговорювала до Лесі. Вона жалувала її, мовляв отой шибеник, Дмитро розбив їй подружжя та кинув її в таку нужду. За Андрієм вона була всіма шанована майстрова й кравчиня, а тепер з парібком ні жона, ні дівка. Живуть не по-божому, не вінчані, в такій буді, що цигани не жили б. І чи вона думає про завтра й що буде, як парібком до війська піде й як буде, як він знову не матиме праці й прийде голод. На всі ці питання Леся не мала відповіді ні для Дмитрової матері, ні для себе. Йдучи за Дмитром, вона знала тільки одне: кохання. Але тепер мама говорила про життя і всі його ускладнення.

З тої пори, як мама зачала ходити та говорити, життя між молодими стало псуватися. Очевидно, Дмитрові западали в душу слова матері. Мабуть на третьому році кохання охолело, збуденніло й те саме, що спочатку не

мало ніякої вартости та поступалося перед коханням, вже тепер зачиало набирати нових і свіжих кольорів.

... Перестати жити отут у лісі... Не ходити по чужих, найматися і жебрати... газдівство, поле, дім...

Тяжко газдівському синові жити, як циганові.

ЛП. „ЗБУДУЙ ХАТУ З ЛОБОДИ”

Це, що Дмитро купив від графа, не було хатою. Була то дерев'яна буда для дроворубів, що стояла під Коханівцями. Ше з тих часів, як там рубали ліс. Задня стіна валилася, а крізь щілини дув вітер. Та за свої гроші Дмитро нічого кращого не міг купити, ані побудувати. Він був зовсім зданий на власні сили: батько відказався чимнебудь допомогти йому. Бож не тільки потерпів гонор такої поважної родини й прийшлося зносити неодні насмішки всім, але й будова дому не могла піти так, як думав старий Панькович.

Не тільки Руському Панові сталася велика кривда, але й Паньковичам. У селі вважали їх за багатих, а до старого Паньковича до сих пір відносилися з пошаною. Тепер же, коли власний син поступив незгідно з батьковою волею, та ще й так нефайно, люди насміхалися з родини, мовляв: старий за гроші одного сина в наймити пустив, а другий зійшов на цигана. Разом з тим пляни, які робив батько, починаючи будову нового дому, зазнав невдачі. Не лиш не вплинуло віно, якого він надіявся за Варваричевою донькою, але й відпав заробіток Дмитра. Відколи він зв'язався з тою жінкою, він і загалом перестав віддавати батькові заробіток. Тепер Дмитро мусів працювати тяжко, щоб якось прожити їм обидвом. Не мали ні куска поля: батько відказався дати Дмитрові хоч би грядку. Будова йшла Паньковичам дуже поволі, бо тільки Ілько заробляв на неї. Правда тепер, як не було роботи в полі й Панько старався десь заробити, але про зарібки не було легко. Коли був сезон, Панько працював у полі, а коли був вільний, в селі не було літників. Не раз бідкався Панькович, що, як би був знав, що таке випадає, не був би зачинав такого великого дому.

Так молоді поселилися далеко від села, під лісом. увій-

шовши в таку хату, Леся аж жахнулася. Вона щоправда знала, в які це палати поведе її коханий і не могла від нього вимагати нічого надзвичайного. Та стаючи серед порожньої буди, вона зрозуміла, що в ній немає нічого більше окрім кохання. Воно мусіло заступити їжу, одяг і найпростіші потреби життя.

– Не журися – просив Дмитро Леся, пригортаючи її. – Ми обоє молоді, здорові, яюсь собі дамо раду. Ще будучи на Малерманівці, я купив дерево. Тепер звезу й направлю хату. Потім ходитиму до міста й зароблятиму. –

– Та бо я не так за себе, як за тебе журюся. Кинувши батька, порізниць з родиною, покинув добрий заробок у Малермана та ще й ворогів добув. Міг ти був ожентися й бути газдою та не йти жити до такої заваленої буди й бідувати. Боюся, що колись ти мені то нагадаеш. –

– А ти, пані майстрова, чи не нагадаеш ти мені, що за паном майстром тобі було би вигідно жити: він заробляв більше, як звичайний робітник, а докінчив би був хату, були би гості, ти би ся файно вбрала, тай собі заложила пансіон. А так і ти пішла жити до буди під ліс. Чи не пожалуеш і ти того. –

Леся закинула руки йому на шию та пригортаючись говорила:

– Не хочу я панства й не хочу маєтку. Як довго ти мене любиш, як довго меш мене любити, житиму хоч би й у буді, й не нарікатиму. –

Цілюючи та голуб'ячи Олесю, Дмитро запевнював, що буде її любити завжди і, що для неї йому нічо не страшне.

Так оце незабаром і під Коханівцями зранку до ночі скрипіла пила й гомоніло приладдя. Правда, не багато хто чув це, бо далеко від села. Але в селі розказували собі, що Руського Пана жона вже не має білих рук, як колись і що вона разом з Дмитром працює при будові хати. Й дивувалися: то ж не бабська робота. А вона як хлоп ріже пилою, двигас дерево й помагас при майстерці. Ба, та що вчинить – зідхали жінки – та чей він нікого не найме, а з кохання жити не мож. Все ж люди в селі осуджували поступок молодого Паньковича й, як звичайно

в таких випадках, усю вину звалювали на жінку, мовляв: якби не була ледака, не тягалась би з парубками, а сиділа при газді. Та вже вона добра повія, коли допустилася до такого, та й газду за неї окалічив той шибеник, що тепер на ноги не стає.

Як би не було: люди мусіли погодитися, що таке сталося. Проте обоє молоді від цього страждали. До Лесі мало хто тепер заходив давати шити. Раз, що майструє, то певно не має часу, то знову, що далеко й нема коли, а інші також гудили її, і матері не дозволювали донькам до неї заходити.

Сяк-так поладнавши хату, Дмитро нанявся у Берка возити товар. Двічі в тиждень він їхав з ним до Старого Самбора, а двічі до Турки. Ладував товар на віз і возив його до Розлуча. Двигав скрині, фірманів, а коли треба було, помагав Беркові на подвір'ї, чи в хаті. На весні став будуватися Нафтула, Берків син і Дмитро згодився до нього до роботи. Так, що якось покищо біда не така страшна була, як видавалася. Прикупив до хати чого там треба й на харчі якось заробляв. Але по тяжкій цілоденній праці та ще й далекому ході, приходив до своєї маленької хатини, що ледве від землі відставала, й був шасливий. На нього чекала любка солодейка, білявина файна. Чекала з тугою і з любов'ю, а це нагороджувало йому цілоденний, тяжкий труд.

З тривогою дивилася оця пара людських дітей назустріч зимі. Що буде, як сніги засиплять, а Дмитро нема-тиме роботи. Берків гандель залежав теж у найбільшій мірі від літників.

ЛІІІ. РОЗЛУЧИЛИ

В осені Дмитро знову не мав роботи. Жили тепер за гроші, що їх заощадив, працюючи в літі, й з тривогою дивились назустріч зими. Дмитро перебував більше в хаті й нудьгував. Тоді теж за будь що причіпався до Лесі, бо ж із ким газда має сваритися, як не з жінкою. Стали дорікати одне одному. Після таких непорозумінь, Дмитро йшов у село й заходив тепер зовсім явно й сміло до батьків. З допомогою матері, він погодився з батьком і тепер перебував у хаті між своїми. Тут уже й батьки намовляли його, щоб відіслав Лесю до газди та вертався додому. Треба сказати, що Андрій Рівняк дуже бідував без жінки й переказував до Паньковичів, щоб намовили її повертатися. Видно й Андрій числив на те, що кохання вихолоне та минеться, а ще більше на те, що газдівського сина тягтиме назад у село до рідної хати між своїх.

Леся розуміла, що справи стоять зле, а Дмитрове ходження до батьків її злостило й боліло. Вона добре знала, що батьки відмовлять Дмитра від неї. Коли в вечорі, чи в ночі робила йому з того приводу заміти, він злостився, кажучи, що вона не може заборонити йому ходити до батьків, та й що такої нудьги отут під лісом він не може видержати. Леся плакала, і часом Дмитро її приголубив і потішив, а часом ще й злостився. Поволі забував, що це він її підмовив та забрав від газди, а за те росло в ньому почування кривди, що через неї покинув батьків і газдівство.

* * *

Паньковичка сиділа біля Лесі, дивилася, як вона плаче й жалувала її — на свій лад.

– Та чей бись вертала до газди, Лисю, – говорила вагаючись, – альо послава Коцуриху та мовит, що нич ти не повіст за то, що було. Та ж досить гріха й час вже направити кривду, що ся стала Андрійови. З парубка й так потіхи не матимеш. Не нині, то завтра піде собі.

– Ходив за мною, ні в день, ні в ночі спокою не давав. Розлучив мене з газдою і доброю славою, а тепер ви хочете розлучити мене з ним. Але вам одно повім: До Андрія я не вернуся, як бим мала йти, то піду назад до вітця.

Паньковичка хитала головою, співчуваючи.

– Та де, голубойко, у вітця житимеш? Таже, як тя отиць дав на бік, то вже конец. Та він має енчі діти й два рази дівку віддавати не буде. Віддав, втопив тай вже. Шо ж ти в вітця ро- битимеш? –

Леся сиділа на лавці, в руках держала голову, а журливі думки відбирали життю решту його вартости.

Шо бим робила? Тажем шила, якім дівувала, тай тепер бим шила. Там дівки носяться з міська, то роботи мала досить. –

– Як знаєш, але бим такой радила, бись ся до газди вертала. Парубок або до воська піде, або ся оженит і шо ти з нього.

Так, Леся це знала. Тепер уже відколи їхне життя ставало щораз тяжче, вона знала, що надходить кінець коханню і що щасливі дні минулися, як минається літо. А замість соняшнього тепла, морозні вітри снігами стежки замітають.

Потім прийшли дні й тижні самоти: Дмитро щораз частіше й на довше ходив до батьків, залишаючи її самотою під лісом. Ні! Такого життя не годен було довше знести! На її закиди нетерпеливився, а навіть оце недавно у сварці ударив її. Ні! Так далі не могло йти!

* * *

Чи Дмитро знав?

Вже дороги замерзли й віз глухо гуркотів по груді. На ньому їхала Леся. Біля неї машина до шиття, у вузлику подуш-

ка й перина, а в другому трохи одягу. Ранній ранок ледве сірів над полями й горами. Віз швидко покинув село та збіг попід малий міст на гостинець. Потім гостинцем торохкотів, котився і минув великий міст.

Леся сиділа загорнувшись у теплу хустку. Біль та гіркота заливали її душу. Але вона знала, що інакше зробити не годен було, хоч би серце краялося, хоч би з жалю і гинути прийшлося. Треба його звільнити, хай іде знову стежками, що ними споконвіку ходили його предки й підуть дальші покоління. Погаслими очима вона дивилась на доми, що біля них проходила стільки літ. Оце вже й дім Андрія. Стояв опустілий, гора зяяла чорними отворами для вікон. Гора, що її ніколи не вдалося Андрієві викінчити. Шось здавило за горло й тягар, що лежав на грудях, стався ще тяжчий. А там праворуч Малерманівка. Вікна забиті дошками, всюди пусто. Обкинула оком ліси та потоки, що ними ходили, кохаючись, і заплакала гірко.

Так і, плачучи, їхала самотою, всіми опущена й п'ятнована. Їхала назад до батька, відкіля кілька літ тому привіз її Андрій молоду, гарну й повну сподівань. Молода вона була й далі, але переходи й недостачі життя постарювали її та похилювали її постать.

Щастя було поза нею.

LIV. В ОСТАННЮ ДОРОГУ

Старий Пан умер.

Три дні й три ночі смерть сиділа біля нього й гляділа пильно на свою жертву. Але Старий Пан спав. Спав смачно, голосно дихаючи. Час від часу підносив ліву руку й покручував вуса. Права у нього була поражена. З дня на день його сон глибшав. Третьої ночі перестав він дихати. Він умер.

За вікнами була весняна ніч і шумів ліс на Кичері. Той старий ліс, що ще був молодняком, як Старий Пан поставив свій дім і тепер теж тільки поодинокі дерева доживали в ньому свого віку. Кремезні й здорові вони могли б бути жити, якби не сокира. Проти неї боровся Старий Пан з громадою, з злодіями, з усіми, хто з ліса тягнув деревину. Хоч ліс не був його, тільки громадський.

У холодному весняному вітрі смереки говорили з собою. Про що вони говорили тієї грізної ночі, якої не стало Старого Пана?

Лежав у своєму вихололому ліжку твердий і невразливий на все. Біля ліжка сиділи, плачучи його діти. Всі вони були вже старші та порозкидані по світі. Але ж вістка про страшну подію на Кичері скликала їх разом. Біля батькового ліжка вони мусіли стояти у безрадній розпуці, не всілі викликати його з глибокого сну.

А так би він тішився! Він так бажав собі скликати всіх дітей хоч раз і поговорити з ними. Але ніколи йому не вдавалось. Оце аж тепер, коли він не міг їх уже бачити, — вони всі зійшлися.

Вранці нарядили його, одягнули в його найкращий одяг і поклали в труні на веранді. Стефа й Роман принесли з Кізявиці підсніжок, пралісок та ключиків. Цим жовтоблакитним квіттям прибрали батька. Лежав як серед рідного прапору.

Через осклені стіни вливалось ясне світло великого білого дня. Був якраз великий тиждень і дзвони мовчали. Від церкви й села долітали звуки калатавок. Синява й сонце, що їх він так

любив, пригортала його любовно до матірних грудей весни. Але він спав непробудним сном.

На стільці під вікном сиділа Боя. Сиділа непорушно й невпинно гляділа на свого господаря. Її великі очі повні жаху дивились засвітньою загадкою у сумерк ночі. Боя розуміла. Так, ще Старий Пан казав, що Боя розуміє все, тільки не вміє говорити.

Але не сам Старий Пан пішов у далеку дорогу. Вранці, коли всі пси прийшли їсти, бракувало при мисці Мімі. Від двох неділь вона загалом мало виходила з свого ліжка. Була стара, хвора, не бачила. Дошкульний свербіж спини приневолював її вилазити з ліжка та чіхрати спину до побічниць панового ліжка. Не раз, бачучи її такою старою і нещасною Старий Пан журився:

— Бідна моя стара Мімі! Прийшла ти зі мною така ще молода й весела. Бачиш, і я був інший. Тепер нам обоїм прийдесться вмирати. Але ти, Мімі, зажди на мене. —

Мімі була завжди послужна й ніжна та добра. Вона почекала на свого господаря. Оце тепер у скриньці лежав її трупик. Малий, висохлий-клубок знершавілої шерсти.

Одної ночі Старий Пан узяв знову свою собачку й відійшов. Міминого трупика поховали в городі, під ясенем.

Але Старого Пана не залишили на селі, яке так полюбив. Ще давно він побудував у Львові родинну гробницю. Може й не думав тоді ще про себе й про село, коли клав там свою дружину. Оце тепер мусів покинути Розлуч раз на завжди й перенестись у темну могилу. Він, що так любив гори, сонце і свій закуток.

Правда: він був залізничником. Він будував цей шлях у горах і вподобав собі цю закутину. Але він сам походив з великого міста й був залізничником. Тепер треба йому було щераз, останній раз їхати шляхом, який побудував.

Оце йде він останній раз до станції. Ні, не йде, його несуть. Міцну залізну труну несуть стежною через город. Поміж яблінки, які садив маленькими деревцятками. Тепер, це крі-

слаті, кремезні дерева. Біля криниці на якій своїм круглим гарним письмом написав, що там найкраща вода. Вже він її не питиме...

Потім стежкою поміж полями. До станції, що стоїть у стіп Кичери.

За труною ідуть діти й плачуть. Оце батько останній раз іде із своєї хати. Весняний легіт лежить понад полями, сонце усміхається м'яко, ласкаво. Ліс шумить, рейки міняються в соняшних променях.

Уже ж Старому Панові більше не йти стежечкою поміж ґаздівськими жовтими полями...

За родину іде жмінка людей. І вони відпроваджують його в останню дорогу. З боку від стежечки йде полем Боя. Йде поволі, так поволі як люди, що несуть Старого Пана у тяжкій скрині. Вже не відбігає від стежки й не вертається назад до свого пана. Він всеодно не заговорить, не попестить. Боя йде поволі, похиливши голову. Аж до станції. Тут вона спиняється. Далі ніколи не йшла з Старим Паном. Далі вже тягнулись її власні стежки в село, в поле й у ліс. Повертає круто й зникає у лозах, що ростуть при залізничному насипі.

За хвилину приїздить поїзд, скриню з Старим Паном ладують до ваґону, засувають двері, потяг поволі рушає з місця, в'їздить у каменолом, а потім щораз швидше й швидше скручує закрутом поза Кичеру. Вже зникають останні дерева саду, оці могутні ясені, що їх маленькими садив Старий Пан. Вже зникають останні ялиці Кичери. А там гори, села, поля. Щораз рівніші, щораз пустіші напровесні...

Поля над вужькою Дністровою лентою.

LV. ОСИРОТІЛА КИЧЕРА

По смерті Старого Пана багато змінилось на Кичері. Діти його швидко від'їхали до міста й дім запустили. Вправді Ганя і Ілько залишилися, але вони пішли жити до нової хати, що стояла з стайнею під одним дахом, а старий дім зовсім замкнули. Вже тепер вранці не вставав Старий Пан і не було до кого бігти мешканцям Кичери. До пустого дому часом ще забігала якимось способом Боя, щоб оглянути свої давні місця ловів. Але й вона швидко покидала дім, де жив і помер її любий господар. І собаки зайшли часом Гані за ногами, коли вона чогонебудь потребувала в старій хаті, але покругившись та обнюхавши хату вибігали швидко, скавулячи жалісно. У хаті було пусто, холодно й сумно.

Не весело було й у новій хаті у давньої челяді Старого Пана. З кухні вже не пахнуло м'ясо, тільки день-у-день заносило картоплю, пенцаком чи капустаю. То ж собаки прибігали вранці до хати, покругились, поїли трохи картоплі з молоком чи сирваткою, а потім вибігали в село, стараючись роздобути дечого ліпшого до їжі. Зробились настирливі й кусливі, а люди стали нарікати на них. Вкінці й обое мешканці Кичери стали з собою радитись:

— Ба, таже треба щось вчинити з собаками, Ганю, — казав Ілько. Бігають по селу, псоту людям чинят, кусають. Та й до чого того подібне? Ни хати не стережуть, ни хісна з них ниякого. Ше пок Старі Пан жили то їх держали та й ними любувалися і годували, бо було чим, та й за свої гроші. А нам нащо тільки собак? —

— Та тото правда, я вже й сама міркую, що тих собак нам не треба. Тільки молоко дармо їдять, та й бульбу псуют. Отже

тут один газда та хоче взяти Мішу до себе до Волосянки. Обіцяв за него цебрича, бо то ніби панцький пес. –

– Та го дайте, буде еден писок менше – радив Ілько.

– Шур ледакий пес. Нихто го не схоче. Хіба би го гицлеви віддав? –

Ганя і справді не знала, що робити з Щуром. Він був боязкий і зовсім пішов у свою маму, стару Мімі. Радше надавався на містового песика, що з панею ходить на прохід. Що з такого пса на селі? Але ж бо знову Старий Пан любив його й жалував. Коли хто лаяв Шура, він брав його на руки, гладив своєю шорсткою, широкою долонею і казав:

– Ви мені мого Щурка не ганьбіть, він гарний песок і не винен в тому, що в матір вдався. –

Шануючи пам'ять господаря, і Ганя терпіла Шура. Але ж поволі всі стали привикати, що його немає. І що з собаками треба щось зробити. Боську мали залишити на господарстві, але таки порядно прив'язувати, щоб не волочилася. Так отже вона єдина залишалась би на господарстві.

Швидко прийшли погані дні для Боськи. День і ніч вона була припнята ланцюгом до буди й була зовсім сама. Ніколи в житті не зазнала вона самоти, вона, провідниця голоти, завжди весела й повна витівок і готова на кожен сміливий вчинок. Тому вила по ночах, нудьгуючи, й торгала ланцюг. Часом забігав до неї котрийсь з її давних товаришів, та собака на ланцюгу нікому не цікава. З нею не можна ні погратись, ні побігти на лови – полювання. Тому швидко покидав її і біг собі кудись. Йому навздогін Боська скавуділа й плакала, виривалась. Там десь було село, ліс і поле.

За свою службу Боська діставала тричі, а часом тільки двічі денно картопель покроплених молоком, або й без того. Спершу не їла та цим ніхто не турбувався. Потім голод примусив її до цієї пісної їжі.

Але траплялось, що вона все таки потрапила зірватись з ланцюга й втекти. Врешті й Ганя часом спускала її, щоб собі побігала. Тоді нагадувала собі давні часи й стрілою бігла в

село. Віднаходила давних друзів, разом із ними вибиралась на крадіжки чи то, підкопавшись під різникову ятку, чи заскочивши в хату до якої газдині, де удалось украсти хліб чи сир. Вкінці в рові коло ятки завжди були якісь кістки й відпадки. Як же ні, – то на кінському цвинтарищі траплялась часом падлина й тоді разом із іншими собаками й Боська справляла пир, наїдаючись досита. Коли ж не було нічого, то хоч мишей вполувала, кертиць чи якого іншого малого звіра.

В селі, її поява будила завжди переполох. Курки вискакували з криком на дахи чи вбігали до хат, свині квичали, господарські пси брехали. Хлопці кидали камінням, жінки вибігали з хати з якими рогачами чи кочергами. Всі знали, що Боська не боїться нікого й сама є небезпечна та куслива. Все ж неодна жінка ставала на порозі та й зідхала тяжко, бачучи улюбленого звіра Старого Пана.

– Ци видите, кумо, альо Боська з Кичери. Гет цілком зледачіла собака, та й боки їй позападалися. –

– Ба, вже нема газди, а як газди нема, то всьо марнуєся, навіть така дурна собака.

– Але бо лиха тай напастує людий та й худобу й краде. То вже ї не раз люди відгрожувалися ци колом, ци камінням. Гивлюдів Кость присяг, що її вб'є за то, що му стягнула з комори кусень сала тай ще вкусила дітвака, як її став відганяти.

– Ба, та певно, що мав би право. Та й перше Старого Пана всі шанували, то й его собаки не були б рушили. А тепер нема газди, то й собаки нетра. –

Але Боська була відважна та обережна. Вона пізнавала небезпеку й рішалася швидко, чи має боронитись чи втікати. Була звинна й метка й уміла стрибнути вбік, якраз перед тим, поки камінь поцілів її в ребро. Тільки пролетів біля неї, свиснувши в повітрі.

Так, Боська стала розбишачкою, і не помагав Ганин ремінь ні болячі рани, що їх діставала в селі. Поївши, вона декілька днів дрімала в буді, чи перед нею, але потім таки находила спосіб, щоб вирватись і побігти в село.

Ці побіги й коштували їй життя.

Андрій Носач був лісним. Завжди вранці обходив ліс із рушницею через плече. Від довгих літ він так ходив день в день. Завжди проходив біля паркану Старого Пана й хвилинку постояв і подивився, як і що росте. Таж тоті деревця та садив він сам чи там разом зі Старим Паном, як тільки той появився. Тому Андрій любив їх і рік річно тішився, як цвіли й родили. Щороку восені Старий Пан давав йому кошик яблук, як він на Чесного Хреста зайшов його провідати.

Погано було тільки, що собаки брехали та до ноги бралися. Але доки Старий Пан жив, то ще якось було. А вже тепер Боська ніяк його не хотіла пустити на подвір'я. Тому вирішив раз покласти їй кінець.

Вертався ввечорі з лісу. Вже було наприкладку. Якраз прийшлося проходити біля кінського цвингаріща. З-за куца вистрибнула Боська, що бігла якраз на пир. Андрій зняв швидко рушницю, прицілився і стрілив. Тільки раз. Собака стрибнула вгору, зробила ще декілька кроків і впала. З рота ринула кров. Ще декілька хвилин здригалось її тіло й голова билась об землю, але швидко прудкі й звинні Босьчині ніжки простяглися і знерухоміли. На зеленому моху лежав трупик Боськи, що була любимцею своєї пані й провідницею розбишак.

У глибокому сумерку тільки білили ще її босі ноги своїми дрібними пальцями. Швидко й їх не стало видно поночі.

LVI. КОТЯЧА ШКОЛА

Мицонька вже вмiє ходити. Мицонька вже грається на землі й не боїться нічого. Навіть псів не боїться. Вона підходить до великого Цибика й грається його хвостом. Вона ціла така велика як його стопа, й зі своєї висоти й величі він глядить на неї з поблажливою прихильністю. Таке то делікатне! Вистало б потрясти за шкіру й було б по нім! Та Цибик знає, що Мицонька належить до господарства й навіть не думає робити їй яку прикрість.

Швидко йдуть дні дитячого, котячого життя. Оце Боя приносить Мицоньці мишу. Спершу неживу. Підкидає грається нею, а потім їсть. Мицонька помагала гратись. Та їсти якось не береться. Завтра вже Боя принесе приголомшену мишу. Покаже, як чатувати на неї і як ловити, коли втікає. А як уже Мицонька знає усі штуки ловів і гри, тоді Боя приносить Мицоньці зовсім живу, зовсім шпарку мишу. То нічого, що вона раз чи другий утікає з-під Мицоньчиних лапок і зубків: Боя сидить з боку й щілинами очей пильно стежить за стравою. Вона не дозволить утекти миші!. Стрибне й уже її має. Тримає в зубах і видно тільки головку та хвостик. До того ж Боя воркотить грізно. Хай ніхто не поважиться відняти їй добичу!

Так, оце росте й мудрішає Мицонька. Швидко вона опановує всі котячі хитрощі й штучки. Вона грається усім, що найде. Але завжди оці гри мають один стиль – лови й утіха з них. Це гра „в котика й мишку”. Цю гру не лиш діти, але й Мицонька дуже любить. Любить її надівсе.

Потім приходять дні швидкого росту. Мицонька їсть багато. Чи то молоко, що дістає тричі від Гані, чи картоплю, чи кашу. Їсть уже й миші. Але ще трохи ссе. Мамине молочко найкраще смакує Мицоньці. Якби була при мамі, могла б ссати його навіть, маючи рік чи й більше.

Киця молочко любить.

Її сіре тигросмуге тільце росте, кріпшає і набирає сил. Пружки лапочки стрибають зручно. Весела сіра шийка з чорною краваточкою любить пестоші. А як то приємно, як мамин шорсткий язик вилизує – гладить, а ще під шийку! Дуже, дуже приємно.

У Мицоньки зубки гострі як шпильочки. Оці любі передні, такі рівнесенькі, малесенькі як у ляльки. Але зараз же з боку біля них по два ікли. Гострі й міцні. По них пізнати, що Мицонька не до забави, що Мицонька хижачка. Вона з роду левів і тигрів, нічого, що така мала. Її тигросмуга, сіра шерсть уже вміє їжитись, коли Мицонька побачить небезпеку, а головню чужу собаку. До того ж спина вигинається луком і Мицонька воркоче і плює як справжня, дозріла киця. Мама глядить із ніжністю на свою доню і вилизує її дуже дбайливо. Від того шерсть у неї гладесенька, так і сяє. І виховує Мицоньку дуже дбайливо. Мусить з неї вирости добра мишоловка й порядна хатня киця, що заставляє себе шанувати як статочну господиню хати.

Вже Мицонька ходить з мамою на лови. У житах і конюшинах чатують обидві на мишей, але не погорджують кертицею і хом'яком. Це вже більший звір і лови на нього складніша річ і Боя мусить навчити Мицоньку всіх хитрощів полювання, а головне й найважніше для кота: терпеливості й холодних нервів. Сидіти годинами біля нірки й терпеливо, але чуйно подрімувати – найважніше при ловах. Дичина, хоч би як глибоко була в землі, колись таки виходить на поверхню, а тоді вже інша справа.

У травні є дуже весело. Маєві хрущі літають масами, до того ж є дурні й неповоротні. У день дримають на деревах і можна їх наїстися досхочу. Та значно приємніше смерком ловити їх як з шумним брентінням літають понад землею. Тоді й радість ловів і смачний харч. То ж у садку тільки й видно як раз тут, то знову там, Боя і Мицонька вистрибують угору, наче ясне полум'я. На стрибку ловлять хрущів і потім знову чути, як смаковито хрупають присмачок. Гратись хрущами не

варто, вони дурні й тяжкі як барильця і краще їх зразу схрупати. Смачна весняна їжа.

Найвищий ступінь науки: лазити по деревах і полювати на пташок завершує вишкіл кожного порядного kota. Тільки оці містові, що сидять у пані на колінах, не переходять цієї школи. Але кожен порядний сільський кіт проходить оцих чотири роки народньої котячої школи й то безумовно. Головним його вчителем є мама.

Правда, деякі коти йдуть потім до вищої школи. Може то є гімназія, а може навіть котячий університет. Там навчають ловити щурів. Наука тяжка й довготривала й лови тяжкі й небезпечні. Такі університети бувають здебільша по містах, як і загальновищі школи, усі в містах. До того ж треба сказати, що вправи практичні легко там переводити, бо якраз щурів у містах багато.

Хитроців, обережності й м'якої пестливості кицю не треба вчити. Вона має їх зроду вже в крові. Вони визначають її рід. І ще щось, про що мені навіть прикро згадувати: красти. Дійсно, тільки проти моєї волі я згадую про що штуку. Алеж скажіть самі: бувають сльотні дні, ані вийти з хати й ступити лапкою у холодне болото. Киця дуже не любить болота й мокроті. Ви бачите, як обережно вона ставляє лапочки й як з неохотою струшує їх, коли змокнуть чи заболотяться. То ж: як тут іти на лови, коли такий день?

Або в зимі: мороз, заметіль, що пса не вигнав би. Хто ж міг би вимагати від м'якої киці, що так любить тепло, а її кожущок тоненький, пристосований до гарячих країн полудня; хто міг би вимагати, щоб вона йшла на сніг і на мороз? І які лови в такий час? Ніде нічого й не шевельне. Ше в хаті й коморі яка там миша найдеться, а в полі нічого ісінько.

Скажіть тепер самі, як тут жити киці? Буває у неї господня добра й годує. Але часом господня дасть там яку краплину молока й яку пісну картопельку – то й не диво, що киця голодна. До того ж м'ясо, масло й сир улюблені кицині присмаки. Чи ж можна дивуватись, що занюхавши їхній принадний за-

пах, вичекає відповідної хвилини, як господиня вийде на хвилину з кухні, зістрибне з печі й сягне м'якою, ніжною зручною лапчкою по якийсь смаковитий кусочок, чи там встромить маленьку мордочку в свіженьке масло. А як гарно потім рожевий язичок лиже масло, аж киця з розкоші примкнула очка й муркотить.

Тільки ж потім господиня...

Та про те ліпше не згадуйте! Дуже немила справа.

Є ще одна справа, про яку хотілось би поговорити. Люди, що не вмюють приглядатися до кициного життя і не розуміють її, кажуть, що вона фальшива. Це, очевидно, зовсім безосновна побрехенька, й не вірте тому, читачі. Не думайте, що пес, виляючи хвостом та приміляючись до вас, є ширіший як киця, яка зовсім не дбає про вашу ласку й старається іти власними шляхами.

От так то проходили дні раннього дитинства Мицоньки. Вам здається, що в киці тільки діла, що забава. Коли її бачите, вона завжди підганяє шось лапкою, чи котить м'ячика, чи чатує і стрибає. Алеж тепер розумієте, що окрім гри все це є у киці теж наукою і підготовує її до самостійного життя. Треба сказати, що наука така тяжка й довготривала й багато тяжче є вивчитися на кицю як на пса. Бо що пес уміє? Виконувати панові накази, стрибати й то не так зручно як киця, ловити. Але такого ловця, як киця, немає між собаками, хоч вони полюють на більшу дичину як коти. Говорю, очевидно, про звичайного сільського пса, як Мицонька, яку я знала малою. Що вміє звичайний сільський пес? Як пан його тровить і прив'язує то він вміє брехати й стерегти хати. Його головний учитель це господар. Мама не вчить малу собачку нічого. Часом граються разом і торгають себе за кудли, так як то було з Мімі й Боською.

А вже киця всім відома як найкраща мати й найліпша вчителька.

Старий Пан любив Бою найбільше з усіх своїх звірів.

LVII. В ОБОРОНІ ДИТИНИ

Так виросла Мицонька й сталася справжньою кицею. Молоденькою, гарною кицькою. Тепер уже вона полювала сама, хоч і з мамою ходила на лови. Все ж мама була досвідніша й міцніша, а Мицонька мала, й досвіду в неї ще не було. Тому була слухняною дочкою і на мамин поклик:

— Мр, мр, мр! — відповідала ніжним:

— Мр! — і йшла за мамою. Ішла разом з нею. Приємно було дивитися, як обидві йшли в поле. Боя біла в жовті й чорні латки, Мицька сіра в чорні смуги. Обидві чистенькі, вимиті, вичесані. Легенько ставили лапки в росяну траву й зникали безшесно в житі чи конюшині. Тільки ще помічалось кінчик хвостиків гордо піднесених угору. Згодом і він поринав у гушавині стебел і обидві кицьки поринали наче в густий ліс.

Про їхні ловецькі пригоди знали усі звірі, що приходили на Кичеру. Знали, очевидно, найкраще коти, бо між тваринами такі звичаї, що вони не цікавляться іншими, хіба що ті є їхньою добычею. А вже там пес не цікавиться життям вівці чи корови, хіба, що господар каже йому стерегти їх.

Але про Боїні лови розказували собі всі коти, що в місячні ночі приходили з села на Кичеру. Вони робили тут збори й співали своїх пісень. Чи ви чули, як коти співають поночі? Нам такий спів не подобається і ми кажемо, що кіт плаче. Та це неправда. Він не плаче тільки співає, але місячні ночі, а ще на весні наводять на нього тугу, тож співає він сумовитих пісень. Часом вони не дають нам спати, оці котячі концерти, це правда.

То ж на таких весняних концертах коти співали собі про Боїні военні походи та про її лови. Боя слухала залюбки цих пісень і вибирала собі на чоловіка найкращого співака з-поміж тих, що співали під зоряним небом на провесні.

Але тепер уже кінчалось літо й ще не час було на осінні лови, тож на Кичері ніхто не співав. Зрештою в літі не пора співати. Треба користати з дичини й ловити та їсти багато, щоб набрати сил на холодні й голодні дні.

Тому обидві кицьки полювали багато. До хати забігали тричі на день, щоб напитись молока. Спали вони теж у хаті, відпочиваючи по нічних ловах.

Отак, здавалось би, спокійно плило їхнє життя. Та воно справді тільки здавалось. Бо життя повне труднощів і небезпек. Були й у Бої вороги.

Не згадуймо про сільських хлопців, що радо кидали за кицею камінням чи патиками. Ви знаєте отих сільських розбишак, що б'ються з собою і не пройдуть спокійно один біля одного, щоб не підкласти другому ногу або не вдарити його.

Боя знала їх дуже добре й старалась якнайшвидше сховатися в травах чи в кущах. Коротко: вона старалась не зустрічатися з тими шибениками.

З псами Боя виросла й дружила з ними. Але це господарські пси, що разом з нею їли з одної миски й родились та виховувались у хаті Старого Пана. Вони навіть, як от Щур, любили Боя. Але чужих псів Боя береглась. Вони завжди нападали її, і треба було боронитися. З одним Боя справлялась дуже швидко й зручно. Вона ставала в боевій поставі, їжила спину й сичала грізно. Коли ж, без огляду на осторогу пес присікався до неї і з бреханням нападав її, Боя плювала йому в очі, чого пес дуже не любить, або й ставала до битви, вживаючи до цього гострих кігтів. Ними вона завдавала болячі рани носові й обличчю напасника, а коли приходило справді до боротьби на життя і смерть, Боя кидалася просто ввічі й старалася видряпати ворові очі. Та до цього жоден пес не допустить і він утікає зараз же після погрози чи першого плювка.

З війни з одним псом кицька виходить завжди переможцем. Та гірше діється, як нападе її дві три собаки або ціле їхнє стадо, чи як кажемо тічня. Перед ними єдина оборона втеча, й то не в шире поле, а на паркан чи на дерево. Відтіля можна вже

спокійно дивитись на ворога й байдуже слухати його брехання та лайки. Та біда киці, коли немає близько ніякого дерева ні хати. В погоні в широкому полі пси швидко доганяють її і розидруть бідненьку. Це страшна смерть і не один кіт так гине.

З інших ворогів треба згадати про більшого яструба чи сову, але таких у нас немає багато.

Так отже головним ворогом кицьки є собака й тут пословиця: не любить як пес kota, справджується. Перед собачим товариством вона завжди своєчасно втікала. На щастя на Кичері ліс близько й біля хати струнких дерев доволі.

Якже це сталося, що тим разом Боя не потрапила захоронитися перед псами, що обскочили її у широкому полі?

Було вже на світанку, як Боя разом з Мицкою верталася з ловів. Сіріло. Вже впали холодні роси й трави м'яко шевеліли під подувом передсвітанкового леготу. Кицьки були втомлені цілонічними ловами й ситі від упольованої дичини. То ж брались швидко й безшелесно в напрямі дому. Якраз вийшли з густого вівса, в якому миші мали криївки, коли несподівано з яру наскочили на них собаки. Були розжерті між собою і люті. Ще й голодні.

Боя зразу ж оцінила небезпеку. Вона плювала і воркотіла, заслонюючи собою Мицку, що теж боролась із ворогами. Обидві старались податись до яру, де ріс один ясень.

Розгорілась боротьба на життя і смерть. Собаки прискакували з грізним гаркотом і бреханням і старались допасти м'якого боку чи черева котроїсь із кицьок. Обидві вони стрибали й плювали та боронились зручно, деручи кігтями. Вже не один пес відскочив з жалким скавулінням, але бо й в Бої кривавив бік, а Мицонька дістала рану в голову. Все ж, що Босий заскочить з боку, Боя відоб'ється кігтями, заплювши йому очі. Але з другого боку заскакує Бурко, й заки ще Боя вспіла відбитися від одного напасника, другий гострим зубом зловив її за шкіру.

В той час Мицка відбивалась теж хоробро. Не зважаючи на рану на голові, вона плювала й дерла. Їй було трохи легше

боронитись, бо з одного боку її захищувала мама, з другого боку був стрімкий берег яру. То ж у хвилині, коли Бурко вп'явив зуби в Боїн бік, вона зам'явчала жалісно – в смертельній тривозі. Вона вже не могла боронитися. То покинувши Мицку, пси кинулись на безборонну. Під час боротьби обидві кицьки зблизились до берега яру й тепер Мицка, втративши рівновагу, впала з стрімкого берега в яр.

* * *

Пізно вранці доволіклась Мицка до хати. Вона була поранена й її рани були покриті засохлим струпом крові. На голові й по боках широкі рани, ніжку передню волікла безсило. Гарячка палила її. Побачивши малу, Ганя аж руками сплеснула.

– Бійтеся Бога, люди, а то що сталося з котятком? Таже вчора вийшло з хати здорове й фayne, що періг. Та хто того так опорядив? – Стала розглядати рани й швидко вирішила, що вони від собачих зубів. Тільки головою мотала та й гойкала та й бідкала. Рани промила теплою водою і замастила свіжим маслом і пообвивала шматинками. Потім ложечкою закрипила хвору теплим молоком і поклала її обережно на печі на підстеленій плахтині.

Мицка запала в глибокий гарячковий сон.

Але Бої не було. Вона не вернулась ні цього дня ні жодного з наступних. Ходив Ілько шукати її, але знайшов над берегом яру тільки кілька жмутків вирваної її шерсті. Вже знав, що Боя не вернеться ніколи.

Сумну вістку приніс Гані до хати. Оце добра господиня – чуйна й вірна кицька згинула в нерівній боротьбі, рятуючи своє і доньчине життя. Люба киця Старого Пана теж відійшла від його хати.

* * *

Тижнями тривала Мищина хвороба. Ганя піклувалась нею як дитиною. З Боїної доні мала вирости добра й ловка кицька.

До того була така гарна й пестлива! Мицонька гарячкувала й сохла. Їла тільки трохи молока. Рани заживали поволі, деякі гноїли. Мицонька хворіла й ниділа.

Проте її молоде й здорове тіло перемогло хворобу. Зрослася переломана ніжка, щоправда трохи криво. Але вже можна було нею ставати на землю. І рани погоїлися.

Мицонька стала ходити й вигріватись на сонці. Ганя ж жалувала її і давала їй потрохи масла й навіть, як де дістала, й час від часу м'яса. То ж поки осінь настала, Мицонька видужала й стала вже ловити мишок. Їх за той час розмножилось багато в хаті, в stodолі, бо не було вже Бої, що панувала над ними. То ж у Мицоньки знайшлося багато роботи.

Від тепер вона вже була господинею, і її мусіли боятись сірі шкідники. Але не ходила вже Мицонька в далекі походи, тільки полювала в будинках і на городі, й її так само шанували всі як її маму, латасту Бою. Але собак вона боялась і ненавиділа їх та не мала довір'я навіть до Цибика, що жив на подвір'ї. І хоч він не раз вив жалібно й нудьгував самотою, припнятий на ланцюгу й хоч, побачивши Мицоньку здалеку, клався на землю і, виляючи хвостом, скомлів тонесенько й примирливо, то Мицонька оминала його й, проходячи мимо, їжила шерсть і псикала погрозово. Ніщо вже не потрапило примирити Мицку з відвічним ворогом. І хоч тільки вони обое з Цибиком залишилися на господарстві, не було вже між ними приязні, як за Мицоньчиних дитячих років.

А попід Кичерами та над потоком життя далі пліло своїм руслом, хоч на оселі Старого Пана заходили зміни.

— — — — —

ЗАМІСТЬ ЗАКІНЧЕННЯ

На оповіданні про страшну ніч – боротьбу Бої та Мицки з псами немов уривається розповідь. Властиво закінчилася вона смертю Старого Пана. Хоч на господарстві залиши-

лися ще якийсь час Ганя та Ілько, хоч родина Старого Пана навідувалася на село, то край усьому поклала друга світова війна. Леся повернулася до Андрія і зажила з ним мирно. Ілько вернувся до батьків, Ганя, як виходить із записок Письменниці, пішла шукати праці в великому місті й опинилася серед важких обставин під час війни. Налети, бомби, перебування в підвалі будинку, дошкулювання міських дівчат „селющці”. Тому Ганя знову повернулася на село. Большевики зайняли Галичину й завели свою адміністрацію, „свій лад”. Рідня Старого Пана виїхала на захід, згодом за океан.

Що ж далі? З кореспонденцій з пізніми виходцями з околиць Розлуча, Письменниця таки довідалася, що дімку на Кичері зовсім не стало. Не знати, хто збурив його. Невмолимий Молох поклав і свою руку на цю оселю Старого Пана. Та згадка про неї залишилася в нашій повісті – родинній хроніці.

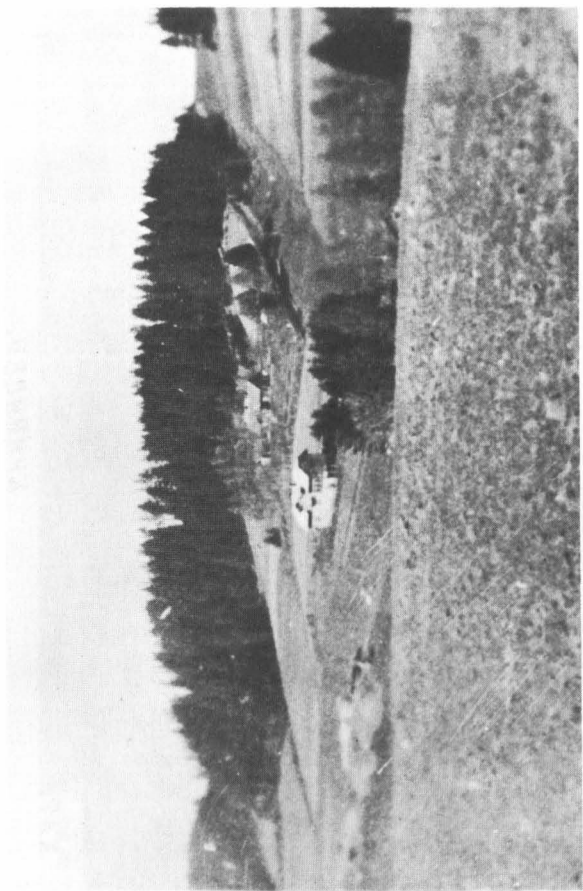

*СТАРИЙ ПАН /МИКОЛА ПАРФАНОВИЧ/
СИДИТЬ НА ЛАВЦІ ПІД ХАТОЮ У СВОЄМУ
ГОРОДІ.*

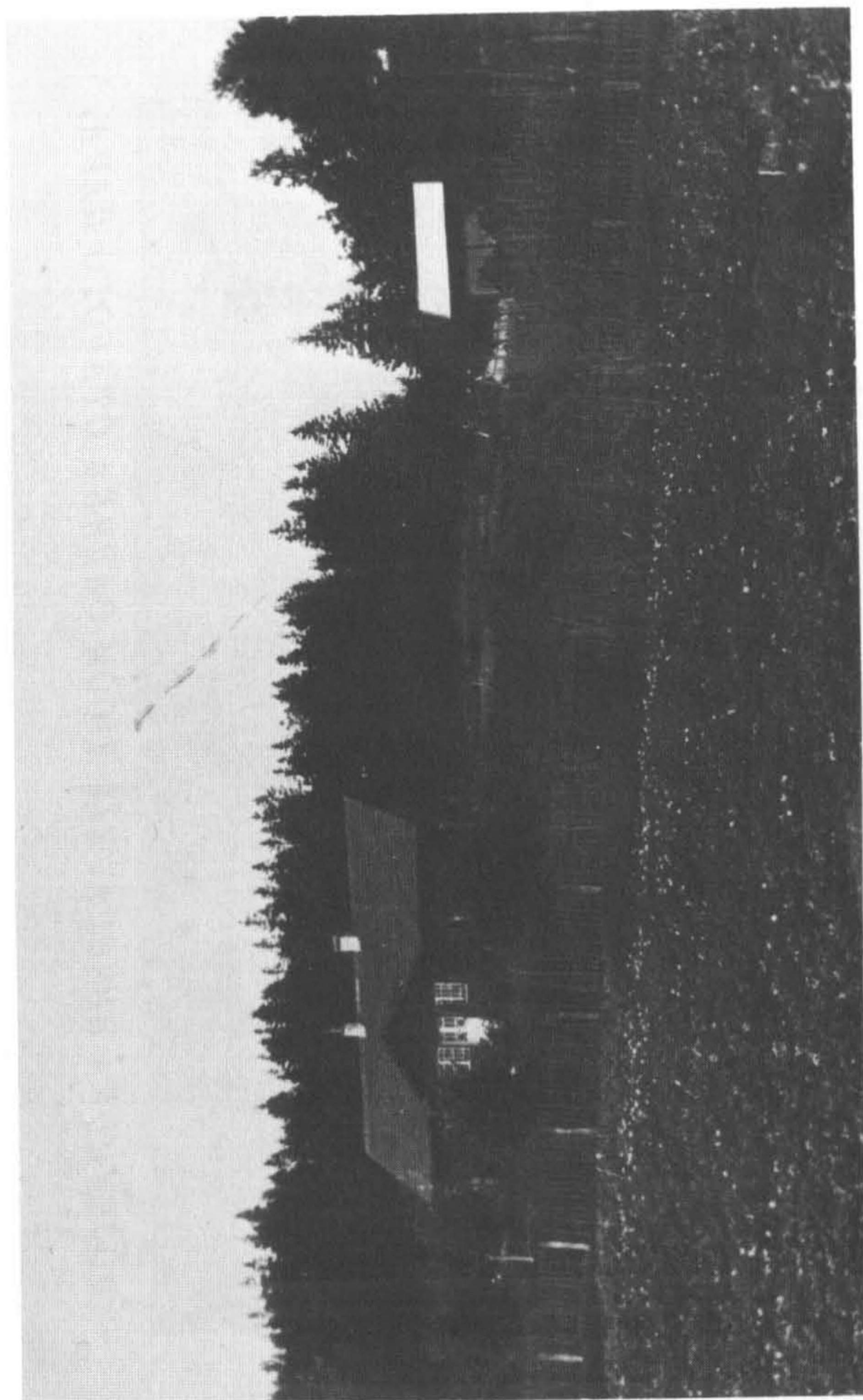

*РОДИНА СТАРОГО ПАНА: ВІД ЛІВА: СТАРИЙ
ПАН, ДОЧКИ ЮЛІЯ /ЦЄПЛА/, СОФІЯ /ВОЛЧУК/,
КОНСТАНТИН ЦЄПЛИЙ, ЗЯТЬ.*

РОЗЛУЦЬКА КИЧЕРА. ПІД ЛІСОМ САДИБА СТАРОГО ПАНА.

ХАТА СТАРОГО ПАНА ПІД ЛІСОМ. З-ПРАВА АЛЬТАНА НАД
КРИНИЦЕЮ.

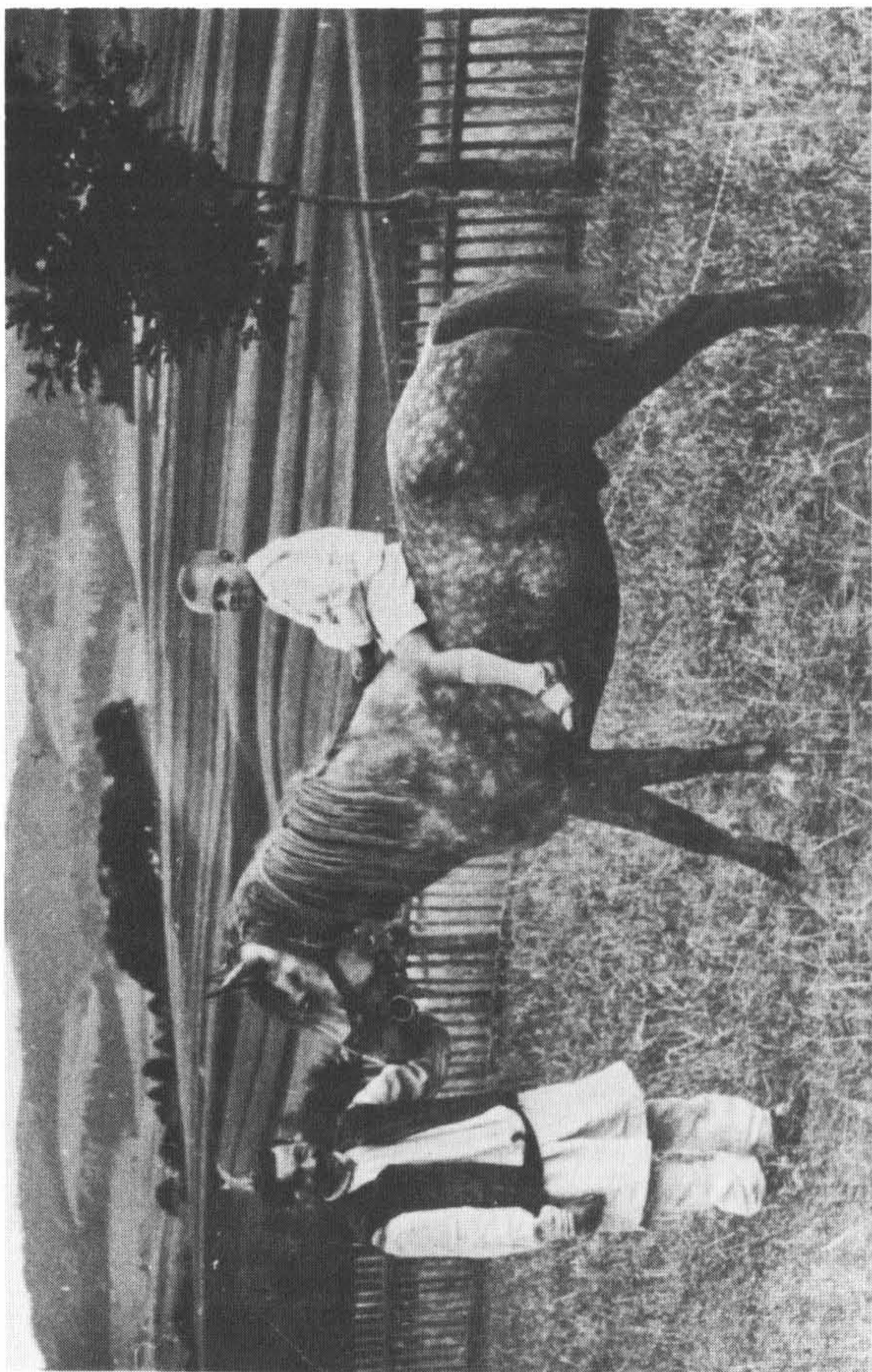
*ДЕРЕВ'ЯНА АЛТАНА, ЗБУДОВАНА НАД
НОВОЮ КРИНИЦЕЮ. В ОТВОРАХ /ВІКНАХ/
АЛТАНИ: СТАРИЙ ПАН І ЙОГО ДОЧКА
СОФІЯ.*

РОЗЛУЧ. ЗАГАЛЬНИЙ ВИД СЕЛА.

*В ЛІСІ. СОФІЯ ПАРФАНОВИЧ І ЇЇ ПАСЕРЬ
РОМАН ВОЛЧУК. СОБАКИ: БОСЬКА, ЩУР,
МІМІ.*

**НА КІНІ, ЩО ЙОГО ВЕДЕ ІЛЬКО, СИДИТЬ ІГОР ПАРФАНОВИЧ,
СИН Д-РА ПАРФАНОВИЧА, ВНУК СТАРОГО ПАНА.**

ЦЕРКВА В РОЗЛУЧІ.

БОЙКІВСЬКА ХАТА В РОЗЛУЧІ.

